

О.М.Уривалкін

Історія України **(середина XIII – середина XVII ст.)**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2005

УДК 94(477.51)''12/16''(075.8)

ББК 63.3(4Укр)4я73

У 69

*Рекомендовано МОН України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2-2076 від 21.09.2004)*

Рекомендовано до друку вченою радою Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 11 від 26.06.2003 р.)

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент *А.М. Острянко;*

кандидат історичних наук, доцент *П.П. Захарченко*

Уривалкін О. М.

У69 Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К: «Кондор», 2005. – с.284

ISBN 966-8276-28-0

Автор, спираючись на сучасні наукові розробки вітчизняної та зарубіжної історіографії, висвітлює події української історії від часів монгольської навали до середини XVII ст. У посібнику розглянуто різні аспекти і точки зору на соціальні та економічні відносини в тогочасному суспільстві, церковні та політичні питання, висвітлені ключові проблеми історії України XIII – XVII ст.: монголо - татарський фактор, зародження козацтва, українсько-польські конфлікти та визвольна боротьба.

Рекомендується учням гімназій, ліцеїв, коледжів, студентам, аспірантам і викладачам, а також тим, хто цікавиться життям українського народу.

Автор із вдячністю прийме побажання та зауваження читачів, намагатиметься врахувати їх у своїй подальшій роботі.

ББК 63.3(4Укр)4я73

ISBN 966-8276-28-0

© Уривалкін О.М., 2003

© «Кондор», 2005

Зміст

Розділ I. Монгольська навала та встановлення ординського іго	6
1. Вступ до питання	6
2. Монгольська експансія	7
3. Улус Джучі та золотоординське іго	14
4. Ординське іго і його особливості	20
Розділ II. Південно-Західна Русь: Галицько-Волинське князівство (40-ві роки XIII ст. – 40-ві роки XIV ст.)	25
1. Вступ до питання	25
2. Князювання Данила Галицького	27
3. Галицько-Волинська Русь в кін. XIII – 40-х роках XIV ст.	35
Розділ III. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське	44
1. Вступ до питання	44
2. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського	46
I етап (1321-1362 рр.) – Литовська експансія на українські землі («проникнення, включення, приєднання») ...	46
II етап (1362-1385) – «старовини не чіпати, а новини не вводити», початок тенденції централізму	52
III етап (1380-1480) – втрата українськими землями своєї автономії	58
IV етап (1480-1569 рр.) – литовська програма «збирання» давньоруської спадщини поступається польському експансіонізму. Центром «збирання» земель Русі стає Московське князівство	70
Розділ IV. Українські землі у складі Польщі, Угорщини, Молдавії, Османської імперії та Московської держави	80
1. Ідеологічне обґрунтування претензій на українські землі	80
2. Польська експансія на українські землі (Галичина, Волинь і Поділля, 40-ві роки XIV – 60-ті рр. XVI ст.)	83
3. Закарпаття у складі Угорщини	88

4. Північна Буковина у складі Угорщини, Молдавського князівства та Османської імперії	92
5. Чернігово-Сіверська земля у складі Московської держави (кінець XV – початок XVII ст.)	96

Розділ V. Соціально-економічні процеси на українських землях в XIV – середині XVI ст. 108

1. Соціальна структура українського суспільства	108
2. Станово-представницькі установи Великого князівства Литовського у XIV – середині XVI ст.	117
3. Економічний розвиток українських земель у XIV – середині XVI ст.	120

Розділ VI. Україна в складі Речі Посполитої (друга половина XVI – середина XVII ст.) 128

1. Передумови Люблінської унії	128
2. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки	131
3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої	136
4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст.	143

Розділ VII. Церковне життя та міжконфесійні відносини в Україні (друга половина XIII – середина XVII ст.) 149

1. Релігійні процеси в Україні (середина XIII – XV ст.)	149
2. Міжконфесійні відносини та реформація в Україні (XV – XVI ст.)	155
3. Брестська (Берестейська) церковна унія 1596 р. та її наслідки	163
4. Відновлення і легалізація Православної Церкви в Україні ..	167

Розділ VIII. Крим та Кримське ханство в XIII – першій половині XVII ст. 176

1. Італійські колонії в Криму.	176
2. Князівство Феодоро (Готське князівство)	182
3. Кримське ханство	184

Розділ IX. Виникнення та еволюція козацтва на території України . 209

1. Походження козацтва	209
2. Причини та джерела формування українського козацтва	212
3. Запорозька Січ	222
4. Козацтво у міжнародних відносинах	239

Розділ X. Переростання козацтва в окремий стан українського суспільства (національно-визвольна боротьба українського козацтва в кінці XVI – першій половині XVII ст.)	245
1. Створення реєстрового козацького війська	245
2. Козацькі повстання кінця XVI ст.	251
3. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного	257
4. Повстання 20-30-х рр. XVII ст.	262
5. Козацтво як явище євразійської історії	267
Література	275

Розділ I

Монгольська навала та встановлення ординського іга

1. Вступ до питання

Монгольський період — одна з найзначніших епох у слов'янській історії. Це був період глибоких змін в усіх сферах політичного і соціального устрою. Прямо чи опосередковано монгольська навала сприяла падінню політичних інститутів у Давньоруській державі й зростанню абсолютизму і кріпосництва. У Південно-Західній Русі (Україна) монголи владарювали близько століття. В середині XIV ст. їхня влада була обмежена Литвою. На Східній Русі (Москва) монголи продовжували контролювати суспільне життя (хоча і в «м'якій формі») до 1480 р.

Питання про роль монгольської навали й ординського іга в слов'янській історії обговорюється уже кілька століть. Ще в XVII ст. укладач «Синописа» (1674 р.) — ректор Києво-Могилянського колегіуму, Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель і автор «Скіфської історії» (1692 р.) царський стольник Андрій Лизлов у своїх працях особливе місце надали «татарам, Батиеву нападу, Золотій Орді та іншим татарським ханствам». Історики старшого покоління — М. Костомаров, С. Соловйов, М. Грушевський, А. Насонов, Б. Греков надавали великого значення монгольському впливу на слов'янські

землі. Велику увагу цьому питанню приділяють і сучасні дослідники: Л. Гумельов, М. Кром, П. Толочко, М. Котляр, О. Русина. Але багатовікове вивчення питання призвело спеціалістів до абсолютно різних оцінок і полярних висновків.

На сьогодні з приводу цього існують три основні погляди.

1. Монгольська навала мала негативний вплив, але напад Батия не знищив давньоруський народ. Встановлення ординського іґа не призвело і до тієї багатовікової стагнації економіки, яка настала в Північному Ірані й Азербайджані після їх завоювання. **Але знищення десятків міст, загибель і полонення людей негативно вплинуло на демографічний, господарський, політичний і культурний розвиток слов'янських земель,** що й зумовило в майбутньому помітне відставання від країн Західної Європи (П. Толочко, М. Котляр, Б. Рибаків, В. Кучкін).

2. Монгольської навали не було, а був похід кочівників, який призвів до військового союзу Русі з Ордою. Ординського іґа фактично не було. Князівства, які пішли на союз з Ордою, повністю зберегли свою ідеологічну незалежність і політичну самостійність. **Русь була не провінцією Монгольського улусу, а країною-союзницею великого хана** (Л. Гумельов, Г. Вернадський, Е. Хара-Даван, С. Трубецькой).

3. Ніякого нападу на Русь не було, і татаро-монгольська орда – це збройні сили руських князів Юрія (Чингізхана) та Івана (Батия) Даниловичів, які об'єднали руські землі і створили імперію, яку на Заході називали Grande Tarteria. При цьому Монголія – всього лише видозмінене слово грецького походження Megalion – «Велика» (А. Фоменко, В. Носовський, А. Бушков, А. Гуц).

2. Монгольська експансія

Монгольські племена носили різноманітні назви: власне монголи, меркити, керейти, ойрати, татари та ін. Китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від Китаю, у Великому Степу, називали всіх степняків «татарами», подібно до того, як ми називаємо «європейці, американці». Але насправді етнонім «татари» був назвою одного з найбільших і найвоїннічіших степових племен.

У II половині XII ст. монгольські племена об'єдналися в єдину державу під владою роду Борджигінів. В упертій боротьбі монголи на чолі з Темуджіном підкорили татар. Переважна частина останніх була перебита (стралилися усіх, хто був вищий на зріст від колеса воза). У 1206 р. на з'їзді (курултаї) на березі річки Онон Темуджін був проголошений правителем Монголії – Чингізханом (значення цього імені чи титула досі не з'ясоване). Свою державу він організував за військовим зразком. Вся територія була поділена на три частини: центр, ліве і праве

Рис. 1.1. Чингізхан

крило. Кожна з них ділилася на «тьми» (10 тисяч). Кожна «тьма» – на «тисячі», «тисячі» – на «сотні», «сотні» – на «десятки» на чолі з темниками, тисячниками, сотниками, десятниками. Найбільші адміністративні одиниці керувалися братами і синами Чингізхана. Ханом міг бути тільки чингізид.

Створивши достатньо сильну і могутню державу, Чингізхан став завойовувати сусідні країни. Протягом 1207 – 1222 р.р. він підкорив Південний Сибір, Північний Китай і Закавказзя. Почавши походи з метою встановлення свого панування в степовій Євразії з 13 тисячами воїнів, монголи за вісімдесят років підкорили 720 племен і народів. Була створена величезна монгольська імперія.

Тривалий час половці воювали з монголами на рубежі р. Яїк, утримуючи при допомозі башкирів монгольські війська за річками Ембою та Іргизом.

Але у 1222 р. монголи завдали поразки грузинам і в обхід неприступного Дербента увійшли в степи Північного Кавказу, де мешкали ала-

Історична довідка

МОНГОЛО-ТАТАРИ – термін умовний. Китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від Китаю, у Великому Степу, називали всі етнічні об'єднання одним іменем – «татари». З часом ця назва укоренилась в європейській термінології XIII–XIV ст., у якій поняття «татари» вживалося для позначення монголів-завойовників. Тому в епоху середньовіччя слова «татари і монголи» стали для літописців та хроністів майже синонімами. В той же час монголи не складали більшості ні в державі Чингізхана, ні в війську. Наприклад, у поході 1237 р. у 130-тисячному війську монголів було близько 4 тисяч, однак вони відігравали провідну роль: займали керівні посади, були військовими радниками, охоронцями, спостерігачами за порядком і виконанням наказів головної ставки. Руські літописи скрізь використовують назву татари, а не монголи. Після загибелі Монгольської імперії (1419 р.) творський (татарський) прошарок у Золотій Орді вийшов на передній план.

ни (три тумени: Джебе, Субудая, Тугачара складала приблизно 20 тис.). Підкоривши аланів, монголи підійшли до Дону і, об'єднавшись з бродниками (слов'яни), вдарили по половецьких тилах і знищили війська хана Юрія Кончаковича і Данила Кобаковича, а хан Котян, тесть Мстислава Удатного, подався до Дніпра по допомогу руських князів.

Не бажаючи мати ворогами русичів, монголи вислали до Києва послів з мирними пропозиціями, але там їх було вбито.

На р. Калці об'єднане половецько-руське військо (близько 80 тис.) у травні 1223 р. (31.05, за іншими даними – 16.06) через нерішучість та неузгодженість дій було розгромлене значно меншими силами монголів (20 тис.).

Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається з 1237–1239 р.р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо

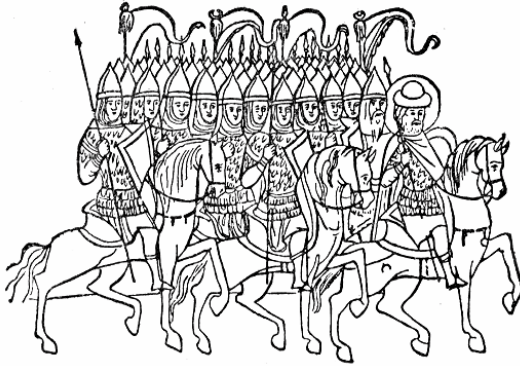

Рис. 1.2. Князівська дружина
(Сильвестровський список XIV ст.)

Коли ми говоримо про Русь XIII ст., на яку в 1237 – 1239 р.р. напали монголи, то іноді складається образ єдиної держави. Насправді єдиної Русі у політичному відношенні тоді не існувало. Русь у 30-х роках XIII ст. ділилася приблизно на тридцять п'ять окремих князівств, незалежних одне від одного або нетривко пов'язаних між собою. На території Південно-Західної Русі (Україна) знаходилися: на північному заході – Туровське князівство, на півночі – Чернігівське, до складу якого входили Козельське, Курське, Рильське, Новгород-Сіверське, Путивльське князівства. На південь від Чернігівського князівства розташовувалося Переяславське. Київ у 30-х роках XIII ст. був центром Київського князівства, до якого входило ряд дрібних князівств: Вишгородське, Канівське, Торчезьке. На захід від Київського князівства простяглися Волинське й Галицьке. До їх складу входило кілька невеликих князівств: Белзьке, Червенське, Луцьке, Перемишльське. За відсутності політичної єдності князівств не було і єдності військової, що й призвело до трагічних результатів.

Поки протягом осені 1237 – весни 1238 р.р. монголи плундували північно-східні землі, на півдні (Україна) життя протікало у звичному ритмі. Князі продовжували ворогувати один з одним і навіть не

онука Чингізхана – Батия (Бату). Для участі у великому поході на Захід зібралось одинадцять царевичів-чингізидів, кожен йшов зі своїм окремим туменом. Південним туменом, який рухався на Переяслав, Чернігів та Київ, командував двоюрідний брат Батия. Ім'я його в різноманітних джерелах читається по-різному: хан Менгу, Менгат, Монке, Мунке, Менке.

робили спроб об'єднатися для відсічі ворожого нападу. Кожен вважав, що до нього черга не дійде, а якщо й дійде, то він відсидиться за міцними міськими мурами. Розплата за політику «моя хата скраю, нічого не знаю» не змусила себе довго очікувати.

Навесні 1239 р. монголи вдерлися у порубіжні українські землі. Перший удар прийняло Переяславське князівство. Переяслав мав міцні оборонні укріплення, крім того, обороноспроможність міста по-

Історична довідка

ДЖОВАННІ де ПЛАНО КАРПІНІ (1182–1252 рр.) – італійський чернець, францисканець-мінорит. За дорученням Ліонського Собору (1245 р.) відправлений папою Інокентієм IV до Монголії з метою зібрання відомостей про політичне і військове становище монголів та їхні плани. У 1247 р. повернувся, подавши опис своєї поїздки – «Подорож до східних країн».

силювали водні перешкоди – з трьох боків його оточували річки Трубіж і Альта, а з четвертого – глибокий рів. Однак, 3 березня Переяслав було взято. За даними «Галицького літопису», ворог захопив місто, «вивив його усе, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симона, вони убили...» Очевидно, саме єпископ очолив захист Переяслава, а кам'яна церква стала останнім оборонним рубежем. Після такого погрому місто не змогло відбудуватися протягом сотень років. Було знищено й інші міста і села князівства.

У жовтні 1239 р. тумен хана Менгу підійшов до Чернігова. Тут князював Михайло Всеволодович із роду Ольговичів (одночасно він був і великим князем київським). Князь не став чекати, поки монголи обложать місто, а втік до Києва. На допомогу обложеним прийшов двоюрідний брат Михайла Мстислав Глібович. Під стінами Чернігова відбувся бій, і князь з незначною кількістю вцілілих воїнів змушений був рятуватися втечею. 18 жовтня монголи вдерлися до Чернігова, перебили жителів і дотла випалили місто. У своїх межах Чернігів зміг відновитися лише через 500 років.

З Чернігова хан Менгу послав до Києва гінця князю Михайлу Всеволодовичу (Чернігівському) з наказом здати місто. Наказавши вбити гінця, князь Михайло залишив Київ. Проте наближалася зима, і тому хан не став штурмувати місто і відвів війська на південь. У грудні монголи здійснили похід на Крим і заволоділи майже всім півостровом. Тим часом у Києві відбулися зміни. Михайло Всеволодович під тиском суздальського князя Ярослава Володимировича змушений був тікати до Угорщини. Не встиг Ярослав покинути Києва, як на великокнязівському престолі спробував утвердитися Мстислав Мстиславович Смоленський. Та невдовзі він поступився місцем сильнішому суперникові – князю Данилу Галицькому, який, посадивши у Києві свого воєводу Дмитра, повернувся до Галича. За таких умов годі було чекати належної підготовки міста до протистояння ворогові.

Новий 1240 р. почався нападами монголів на уцілілі південні міста. Одне за одним падали Княжа Гора, В'ятичів, Білгород, Василів та інші

фортеці Київської землі. Восени 1240 р. майже вся армія Батия оточила Київ. За свідченням літопису, хан почав облогу «многим-множеством сили своєї», і «не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, і од звуків іржання стад коней його...» Прилаштувавши стінобитні машини, нападники день і ніч били ними стіни й штурмували фортечні мури. Приблизно через чотири тижні вони зробили в стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) і захопили частину валу. Битва була запеклою. Як зазначив літописець, «вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним». Наступного дня захисники зайняли укріплення «міста Володимира» й приготувалися до оборони. Але монголи прорвались біля Софійських Воріт і рвалися до князівських палат на Старокиївській Горі. Захисники міста на чолі з воеводою Дмитром за ніч поставили перед Десятинною церквою огорожу із загострених догори колод. Це була остання лінія оборони Києва. Вранці монголи почали штурм. Частина захисників загинула від шабель і стріл, інші — під уламками церкви. До рук ворогів потрапив поранений керівник оборони Дмитро, якого монголи, на знак поваги до його мужності, дарували життя.

Про винятково запеклий характер боротьби в Києві свідчать масштаби його руйнувань і демографічні втрати. До монгольської навали в місті налічувалося близько 9 тисяч дворів, понад 40 монументальних споруд і 50 тисяч мешканців. 1246 р., тобто через шість років після штурму, францисканський чернець Джіованні де П'єрано Краніні, відвідавши Київ, записав: «місто це було великим і досить багатолюдним; а тепер воно зведене нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві». З монументальних споруд у дуже пошкодженому вигляді збереглося лише декілька, а городян налічувалося близько 2 тисяч осіб. (Оборона Києва тривала 93 доби. За Лаврентіївським літописом, місто було захоплене 6 грудня, за Новгородським та Псковським — 19 листопада).

Після захоплення Києва монголи рушили на захід. Були зруйновані Ізяслав, Кам'янець-на-Случі, Колодяжин, Володимир-Волинський та Галич. Погрому зазнали й інші міста Волині та Галичини. Лише добре укріплений Холм відбив напад ворога і вцілів.

Треба відзначити, що відсіч ворогові давали в основному мешканці міст, прості дружинники й селяни, а князі рятувалися втечею, залишаючи землі напризволяще. Волинський князь Василько Романович втік до Польщі, Данило Галицький спочатку пішов до Угорщини, а звідти — у землю Мазовецьку; Михайло Всеволодович (Чернігівський) врятувався в Сілезії. Крім того, кожен бився за себе. Літописець пише, що «ніякої допомоги від інших південних руських князівств Київ не одержав». Так трапилось і з іншими містами. Розрізнені острівці на-

родного протистояння не змогли врятувати Південно-Західну Русь і зупинити монгольську навалу.

Проїшовши нищівним смерчем через Галицьке і Волинське князівства, орди Батия у 1241 р. перейшли Карпати і спустошили Південну Польщу, розоривши Люблін, Завихост, Сандомир і Краків (звідси частина військ на чолі з ханом Пета була послана на Бреславль – Сілезію). Головні ж сили Батия увійшли до Угорщини і Трансильванії.

Історична довідка

БОЛОХОВСЬКА ЗЕМЛЯ – давньоруська історична область, можливо, спочатку входила до Київської землі і розташовувалась у верхів'ї Південного Бугу і басейні рік Горинь, Случ і Тетерів. Головні центри – Болохово, Бакота, Губін, Кобуд, Городець, Деревич, Дядьків. За літописними даними, ця земля як цілісна територіальна одиниця існувала лише в XII – XIII ст.; востаннє згадується у 1257 році. Болоховські князі, які провадили тривалу війну проти Галицько-Волинського князівства, під час монголо-татарського нашествя визнали владу чужинців, зобов'язавшись сплачувати щорічну данину зерном.

Питання про виборність правління в Болоховській землі залишається дискусійним.

Направлені до Сілезії монгольські війська (30 тис.) були зустрінуті поблизу м. Лігніци (Легніца) 20-тисячним військом лицарів на чолі з Генріхом II Кротким, великим герцогом Нижньосілезьким і Польським. Бій відбувся біля села Вальштадт 9 квітня 1241 р. Великий герцог загинув, а військо було розгромлене. Через три дні монголи повернули на південний захід, щоб об'єднатися з головними силами Батия, який, розбивши 60-тисячне військо угорського короля Бели IV, дійшов до Хорватії і Далмації (узбережжя Адріатичного моря).

Не дивлячись на переможний рух у Південно-Східній Європі, Батий не скористався плодами своїх завоювань (якщо не рахувати грабежі і численні розорення захоплених територій) і на осінь 1241 р. повернув назад, на схід, прийшовши у Північне Причорномор'я долиною Дунаю і далі до Волги.

Монгольська навала завдала нищівного удару по історичному життю Південно-Західної Русі, однак не зупинила його. На Правобережній Україні частина дрібних князів і сільських общин визнали владу загарбників і погодилися «обробляти землю для монголів». На це пішли мешканці болоховських міст.

За болоховськими потяглися й інші міста або союзи міст, що виділилися в той тривожний час (а можливо, навіть і раніше) зі складу старих князівських волостей – київських і волинських, а також міста в басейні річок Тетерів і Горинь. У літописі їх мешканці називаються «людьми татарськими». Відомості й джерела про них мізерні, що й не дивно, з огляду на короткочасність їхнього існування. Болоховська земля зникла як адміністративна одиниця десь у 60-х роках XIII ст.

Аналогом болоховських міст дехто вважає так звані Ахматові слободи в Посейм'ї на теренах Чернігівщини, але проіснували вони теж недовго (1283-1284 р.р., а за іншими даними – 1287-1291 р.р.).

У цей час Подніпров'я перетворилося на терен монгольських кочовищ. Воно було поділене між темниками Мауци (Могутній) та Куремсою (Коренцою). Перший кочував на Задніпров'ї, другий – степами Правобережжя. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. Правобережжя становило улус Хурмадая, а Лівобережжя – «область Бек-Ярика».

Київська земля не була знищена монгольським нашествям. Київ не тільки продовжував існувати, але й вів зовнішню торгівлю. Плано Карпіні в своїх записках згадує купців з Польщі, Австрії, Константинополя, Генуї, Венеції і Пізи, яких він зустрів у Києві. Але метастази занепаду вже дали про себе знати, і це стало наслідком як природно історичного процесу, так і монгольської навали.

У другій половині XIII ст. в джерелах зникає згадка про київських князів («Київ знекняжив»). Крім того, 1299 р. митрополит Максим переносить резиденцію з Києва до Володимира. У постанові патріаршого собору, який санкціонував перетворення Володимирської єпископії на «місце постійного перебування й вічного спочинку» митрополитів (1354 р.), йдеться про «вкрай тяжкий стан Києва, котрий дуже потерпав від сильного натиску з боку аламанів (татар)». *Але є в документі й згадка про зменшення пастви митрополитів, а звідси й засобів до існування. Таким чином, прагматичні мотиви переїзду митрополита Максима до Володимира підтверджують політичний, економічний і демографічний занепад Києва, що і призвело до втрати ним ролі «об'єднувача слов'янських земель».*

Переяславська земля після походу Батия на кілька століть припинила своє існування як окреме князівство. Туровська земля, розрізана на дрібніші турово-пінські князівства, у другій половині XIII ст. перейшла під владу галицько-волинських князів.

У Чернігівській землі княжий устрій уцілів, особливо у північній і польській її частинах. Центральні, ще недавно найбільш багаті, райони князівства швидко безлюдніли. За даними В. Коваленка, кількість сільських поселень у регіоні в цей час, порівняно з попереднім періо-

Рис. 1.3. Бату-Хан (Батий), онук Чингізхана, засновник Золотої Орди

дом, скоротилась майже у 25 разів. Наслідком цього була не лише повна втрата чернігівськими князями політичного впливу в інших землях, а й поступовий фактичний розпад князівства на ряд удільних князівств: Белевське, Одоєвське, Воротинське, Карачевське, Баратинське, Могинецьке, Волконське, Новосільське та інші. Більшість із цих князівств у середині XIV ст. перейшла під владу Великого князівства Литовського.

У занепаді перебували сільське господарство, ремесла, торгівля. Не припинялися напади ординців, що спонукало значну частину населення мігрувати на північ та захід. У 1283 р. баскак Ахмат, грабуючи населення, розігнав чимало мешканців Чернігівщини. Багато сіл занепало. Політичний центр Чернігівської землі перемістився в лісовий Брянськ. Причиною цього став занепад Чернігова й Новгород-Сіверська, що було наслідком монгольського нашествия і військової активності литовських феодалів (літопис згадує Хвала, воеводу князя Миндовга: «іже велико убивство творяще земле Черниговской»).

Занепад Києва і Руської землі (Київщини, Переяславщини, Чернігівщини) призвів до виникнення нових центрів консолідації слов'янських земель після монгольського нашествия. На думку частини істориків, таким новим центром стала Володимиро-Суздальська земля, яка, згідно з їхньою концепцією, ще з другої половини XII ст. поступово, але неухильно, перебирає на себе функції реального лідера Східної Європи.

Інша група дослідників (переважно українських) вважає, що події середини XIII ст. тільки прискорили розкол Русі на дві половини: Північну (Північно-Східну), з центром у Володимирі, та Південну (Південно-Західну), з центром у Галичі, що і стали новими вогнищами державності в регіоні і центрами формування великоруського та українського етносів.

3. Улус Джучі та золотоординське іго

У 1242 р. (за іншими джерелами – 1243 р.) хан Батий в степах Нижнього Поволжя заснував свою ставку Сарай-Бату, столицю нової держави – великого Улусу Джучі (Великого Улусу, Орди, або Кипчакського ханства), що відома в історичній літературі як Золота Орда. Деякий час ця держава була під номінальним підпорядкуванням у монгольського хана, який перебував у м. Каракорумі.

Як відзначає В. Похльобкін у своїй роботі «Татари і Русь», Улус Джучі займав величезну територію від нижньої течії Дунаю та Дністра на заході до Сир-Дар'ї та Іртиша на сході. Крайній західний кордон проходив (до 70-х років XIV ст.) по килійському гирлу Дунаю та

Дністра. Його північна точка сягала гирла р. Мурафи південніше сучасного міста Могилева-Подільського.

Від гирла р. Рось лінія кордону проходила на південний схід по Дніпру до гирла р. Псел, а потім вгору за течією до впадання в неї річок Хорол і Голтви. Звідси кордон проходив на схід до р. Ворскли (південніше Полтави). Від середньої течії Ворскли кордон проходив на схід по верхів'ях річок Тагамлик (ліва притока Ворскли), Орчик – права притока р. Орелі і до гирла р. Мжа, що впадає в Сіверський Донець. Від гирла Мжи кордон проходив на схід по руслу Сіверського Дінця, вгору за течією, а потім вгору по р. Вовчій до середньої течії р. Оскол. Досягнувши Оскола, кордон різко повертав на північ вгору по річці і продовжувався до витоків р. Тим за її течією до річок Сосни, Труди, Неручі. В цьому районі на північ ішла смуга буферних зон напівтатарських-напівслов'янських васальних територій, з яких у XV-XVI ст. сформувалися Єлеське, Новосільське, Болховське князівства. Північним кордоном цього буферного району була р. Уна, що впадала в Оку. Південний кордон проходив через Рязанське князівство, безпосередньо межуючи з Золотою Ордою по течії р. Мокши і у межиріччі Цни та Сури.

Із 70-х років XIV ст. західний кордон Орди змінюється: вона втрачає землі на захід від Дніпра, у межиріччі Дніпра й Дністра. Ця територія відходить до Великого князівства Литовського, яке поширило свою експансію до Чорного моря.

Етнічно Улус Джучі при своєму утворенні був дуже різноманітним. Його панівний прошарок був монгольським, а основна маса кочівників – тюркською. Вона складалася, головним чином, з кипчаків-половців, а також тюрків, печенігів, берендеїв і тюркських народностей Заволжя і Середньої Азії. За два століття існування Великого Улусу

Історична довідка

ЗОЛОТА ОРДА. Досі не з'ясовано, як і чому виникла ця назва. У мусульманських джерелах (арабських, персидських, тюркських) є три терміни – “Улус Джучі”, “Кек-Орда” (“Синя Орда”) і “Ак-Орда” (“Біла Орда”), кожен з яких або співпадає із Золотою Ордою, або є її частиною. Німецький мандрівник Іоган Шильтбергер, відвідавши Орду на початку XV ст., назвав її “большие татары” (“Білою Ордою”).

Як пише Плано Карпіні, під час кожного з чотирьох днів, коли йшла церемонія обрання Гююка ханом монгольської імперії, монголи були одягнені в одяг строго визначеного кольору. У перший день – білого. На думку Е. Хара-Давана, цей день символізував участь Улусу Джучі (Золотій Орді) у виборах. Прийом цього дня відбувався у великому білому шатрі. Один з останніх ханів Золотій Орди Ахмат був убитий 1481 р. в його “білому шатрі”. Таким чином, Золота Орда, швидше за все, була відома сучасникам як Біла Орда. А вперше згадка назви Золота Орда з'являється в “Історії про Казанське царство” (близько 1564р.). Ще раніше ця назва зустрічається в руських літописах як назва ставки хана (на знак золотої юрти).

його населення стало етнічно однорідним. Знаць прийняла тюркську (половецьку) мову, а в XV ст. виник новий народ – татари. Але

політичної єдності татари не зберегли. У 30-х роках XV ст. від Орди відділяється Середнє Поволжя (Казань), Крим, Астрахань.

Захоплені монгольськими війнами у 1237 – 1241 р.р. руські землі не ввійшли безпосередньо до складу Улусу Джучі. Ординські хани розглядали руські князівства як політично автономні, що мають свою владу, але залежні від ханів і тому зобов'язані платити їм данину. Тобто князівства перебували у васальній залежності від хана. З цього часу давньоруська держава перестає існувати. На Русі починається іноземне іго.

На Південно-Західній Русі (Україна) – в Переяславській і на певний час в Київській землях та Подолії – монголи повністю ліквідували княжу адміністрацію та замінили її своїм прямим управлінням. У Чернігово-Сіверських землях, як і Східній Русі, монголи встановили своє управління поряд із княжою адміністрацією.

Історична довідка

ЯРЛИК – указ хана з питань законодавства або управління – підлягав обнародуванню словесно або у вигляді ханських грамот. Ярлики писалися при загальному призначенні кількох мовами – для кожного народу. До ярлика замість печатки пришивалася червона тамга хана – герб. Крім того, видача ярлика супроводжувалася видачею пайци.

ПАЙЦЗА (байса, лейса) – золоті, срібні, чавунні, бронзові й дерев'яні дощечки, видані від імені монгольських ханів як перепустки чи мандати, за якими їх власникам надавалося все необхідне в дорозі.

Монголи дозволяли місцевим князям правити їхніми ж князівствами під владою хана Великого Улусу і сюзеренітетом Великого Хана Монголії. Кожен князь мав одержати ярлик на князівство від хана, після чого посланець хана (елчі) урочисто коронував його. Хан міг у будь-який час забрати назад княжий ярлик, якщо були причини сумніватись у відданості князя. У випадку відкритої опозиції з боку князя чи народу або сварки між князями хан посилав на Русь свої війська.

У завойованих землях монголи поспішали визначити платоспроможність населення, переписуючи його.

Монгольські переписи населення на Русі проводилися за наказом великого хана, узгодженого з ханом Золотої Орди.

Перший перепис (за даними Г. Вернадського) провели 1245 р. Тоді обклали податком Київську землю і Поділля, а в 1255 р. переписали Чернігівську і, можливо, Переяславську землю. На думку частини істориків, у 1260 р. переписали населення Галичини й Волині (дані ці спірні).

Відповідно до основних принципів монгольської політики перепис мав дві мети: встановити кількість можливих рекрутів і визначити кількість платників податків.

Не підлягали перепису духовенство і люди, які жили на церковних землях. Все інше населення було поділене на «тьми» (міриади), «тисячі», «сотні» і «десятки». Цей розподіл був одиницею оподаткування. Іншими словами, кожне ділення було військово-фінансовим районом, територіальною одиницею, з якої бралась відповідна кількість рекрутів і

податків. Великі міста повинні були сплачувати особливі податки і тому в ці райони не включалися.

Загальний прибуток із податків з Русі (включаючи великі міста) оцінювався відповідно до кількості податкових округів («тьми»). Їх список на території України зберігся у двох документах: у ярлику кримського хана Менглі-Гірея, складеному для польського короля Сигізмунда I (1507 р.), і в листі короля Сигізмунда I кримському хану Сагіб-Гірею (1540 р.).

«Тьми» названі по таких містах і районах: 1. Київ; 2. Володимир-Волинський; 3. Луцьк; 4. Сокал; 5. Поділля (Вінниця); 6. Кам'янець; 7. Брацлав; 8. Чернігів; 9. Тьма Еголдая (північно-східна частина Переяславського князівства); 10. Охура (на захід від Харкова). Далі йдуть регіони, що виходять за межі України: 11. Курськ; 12. Любуцьк (на р. Ока); 13. Смоленськ; 14. Полоцьк; 15. Рязань; 16. Пронськ. До цього переліку можна додати Галичину (відійшла до Польщі в 1349 р.), де після каральної експедиції Бурундая було створено три «тьми»: 17. Галич; 18. Львів; 19. Санок (дані спірні).

Всього на території Русі було 43 «тьми», з них на Україні – 13. У кожній «тьмі» вербуванням воїнів та збором податків займалася мережа адміністративних чиновників, які несли відповідальність тільки перед ханом. Чиновників називали «даруга». Даругами були лише монголи, і вони представляли хана в підкорених землях, крім того, контролювали діяльність князя.

Даруги, які служили на Русі, в літописах іменувалися «баскаками». Це тюркський термін, значення якого повністю відповідає монгольському «даруга». Кожен *баскак мав у своєму розпорядженні військовий підрозділ для утримання порядку і дисципліни в районі.* В цих загонах служило й місцеве населення. Кожному баскакському підрозділу відводилося постійне житло, що з часом стало провітаючим поселенням і називалося «татарською слобідкою» (мешканці не сплачували податків). Сліди таких поселень збереглися в топоніміці України.

Рис. 1.4. Піший монгол

Про баскаків на українських землях писав Плано Карпіні. Про них у Галицькому князівстві в 1255 р. повідомляє Іпатіївський літопис. Баскак Ахмат (Ахмед) знаходився в Чернігово-Сіверській землі.

Виникнення системи баскацтва, на нашу думку, стало законодавчим, бо організація управління улусами в Монгольській імперії була складовою частиною влади хана. Саме поняття «улус» (уділ) включає в себе не тільки відповідну територію, а й людей, що кочували або жили на цих територіях. Все здобуте під час завойовницьких походів належало улусам, що формально входили до складу Монгольської імперії, але певної системи адміністративного контролю в них не існувало. Однак була чітка система збору данини, що постійно контролювалася з боку ханської адміністрації, бо данина складала основу економічного існування Монгольської імперії і самої влади хана. Тому можна сказати, що *баскаки були ханськими чиновниками, в обов'язки яких входив і перепис населення, і збір данини в Орду.*

Питання про існування баскацтва в Південно-Західній Русі в історії є спірним. В історіографії існує дві протилежні думки. Зокрема, В. Пащуто вважає, що тут його не було. С. Соловйов, Д. Багалій і Н. Полонська-Василенко дотримувалися протилежних поглядів. Як би там не було, в кінці XIII – першій половині XIV ст. посада баскака ліквідується. Збір данини покладається на князів під відповідальність великого князя.

Існувало два різновиди податків: прямі податки з населення сільських районів і міські.

Основний прямий податок називався «харадж» – «ординська данина» – або «вихід». В його основі лежала десятина. Монголи вимагали десятину частину з «усього». Худоба і продукти харчування також підлягали десятині. Уже 1246 р. Плано Карпіні засвідчив, як один із баскаків «в Русії», перерахувавши жителів, зобов'язав кожного щорічно віддавати по одній ведмежій, бобровій, соболиній, тхорячій та лисячій шкурах. «И всякий, кто не даст этого, должен быть отвeден к татарам и обращен в их раба». За підрахунками В. Кучкіна, кожне село в XIV ст. мало віддати Орді приблизно по 2 т зерна.

Крім хараджа, існував ряд інших податків. Поплужне (рало) було податком на зорану землю. Ям – особливий податок на утримання кіннопоштової станції. Ще один податок, який згадується в ханських ярликах, – війна (військовий або солдатський податок), напевне його збирали в ті роки, коли не вербували рекрутів. І ще один податок називався митом.

Основний податок, який сплачували великі міста, називався «тамга». Вона платилася золотом або в крайньому разі відраховувалася в золоті. Найбільш багаті купці («гості») обкладалися податком індивідуально; купці середнього достатку об'єднувалися в асоціації і служили одиницями оподаткування. З часом тамга набула форми податку на обіг товарів і збиралася як мито. Збирався також місцевий податок на товари – мит (звідси слово «митниця»).

Ще однією важкою повинністю було зобов'язання поставляти воїнів до монгольського війська, брати участь у військових походах. У II половині XIII ст. слов'янські полки діють у військових операціях монголів проти Угорщини, Польщі, народів Північного Кавказу і Візантії. На початку XIV ст. галицькі полки підтримують монголів у війні проти Литви і Польщі.

Крім васально залежних князівств, на Русі були райони, що перебували під безпосередньою владою хана і на які не розповсюджувалась юрисдикція князів. Населення цих районів було організоване в общини (десятки) і групи общин (сотні і орди), кожна з яких обирала власних старшин: сотників і ватаманів. За даними Г. Вернадського, такі групи в Південно-Західній Русі (Україні) називалися «люди сотенні», «ординці» і «люди каланні». У Східній Русі подібні категорії називалися «люди численні», «ординці» і «делюї».

1. Люди сотенні. Згідно з галицькими документами, на які посилається Г. Вернадський у роботі «Монголи і Русь», кожний член сотні був назавжди прикріплений до соцької спільноти. Якщо він хотів покинути общину, то повинен був знайти собі зміну — людину, яка взяла б на себе всі його зобов'язання; цю заміну повинна була затвердити соцька влада. На чолі сотні стояв соцький. Головним обов'язком людей сотні було обробляти землю. Сотня володіла худобою і наділяла биками й іншими тваринами кожного члена общини. В монгольський період продукція використовувалась для потреб загонів баскака. У кінці XV ст. галицькі сотенні общини концентрувалися біля замку Санок.

2. Ординці. Вони також були організовані в общини. Одержали свою назву тому, що виконували відповідну роботу для ставки найближчого монгольського воєначальника («орда» (по-монгольськи — орду) — табір чи ставка хана, а також командира великого військового загону). Люди, які не належали до орди, могли приєднатися до неї, якщо перебирали на себе всі зобов'язання та обов'язки ординця (тобто, члена орди). Людина, яка поступила в орду, повинна була служити там все життя, її нащадки також. У джерелах згадуються дві категорії посадових осіб орди: тівуні і ватамани. Тівун був суддею, ватаман — ватажком місцевої ординської одиниці. У XV ст. галицькі ординці жили в селах Галицького і Львівського округів. Відповідно до документів обов'язки ординців мали різноманітний характер.

3. Каланні люди. У Галичині у помонгольський період важко було відрізнити каланних від сотенних людей. При монголах вони, напевне, склали окрему групу. В документах каланні визначаються як «невільні люди» (*hominess illiberi*), а також як «королівські люди» (*hominess regales*). Хоча і прикріплені до княжих володінь каланні могли звертатися в суд і виступати в ролі свідків, мали право володіти власністю. Г. Вернадський вважає, що вони були нащадками слов'ян, за-

хоплених монголами в полон і обернених в рабство, аби вони служили хану. Можливо, що деякі з цих полонених були викуплені з рабства королем Польщі або великим князем литовським для виконання різноманітних робіт з метою компенсації витрат.

Монгольська система управління функціонувала на території сучасної України протягом приблизно століття і припинила своє існування в середині XIV ст., в Галичині 1349 р., коли це князівство захопила Польща. До 1363 р. більшість інших українських земель визнала панування великого литовського князя, і тому вони також були втрачені для монголів.

4. Ординське іго і його особливості

Не дивлячись на величезний фактичний матеріал, накопичений на сьогодні, в історіографії переконливої відповіді на питання, що ж таке ординське іго, по суті, немає.

В українській історіографії існує два протилежних погляди на те, чи було іго на Україні. Перший: іго було на Південно-Західній Русі (Україні), але воно було не таке тяжке, як у Північно-Східній Русі (Н. Полонська-Василенко). Другий: в Галицько-Волинському князівстві іго було відсутнє, оскільки саме «за князювання Данила Романовича літописи повідомляють про приведення землі в квітучий стан, облаштування міст, посилення торгівлі» (М. Ждан).

В українських і зарубіжних істориків існує концепція, що Південно-Західна Русь ніколи не була під владою Орди, а Данило Галицький не сплачував їй данини (М. Ждан, А. Назаренко). Однак, в історичній науці панує думка про підкорення Ордою Південно-Західної Русі (В. Пашуто, М. Котляр, С. Бердяєв).

Ще з далеких часів, коли руські літописці, «сучасники нашестя Батия», описували події 1237-1240 р.р., робилися спроби об'єктивно оцінити їх, показати наслідки. **Треба звернути увагу на те, що всі без винятку літописи, не дивлячись на різну політичну орієнтацію їх авторів, називають монгольське нашестя «злом християнським» і з гіркотою згадують колишню могутність Русі, її багатство і велич.**

На сучасному етапі вивчення ординського іга твердження про його негативний вплив залишається традиційним.

На противагу цій концепції, інші дослідники доводять (особливо під впливом наукових робіт Л. Гумельова), що монгольський вплив був позитивним явищем.

Розглядаючи й аналізуючи питання, пов'язані з ординським ігом, треба відзначити, що у порівнянні з іншими землями на Русі воно мало різні особливості як позитивні, так і негативні.

1. Політичні особливості. Руські землі безпосередньо не ввійшли до складу Великого Улусу і, на відміну від Болгарії, Вірменії та інших

країн, знать Київської Русі не була знищена монгольськими завойовниками. Князі мали їздити в Орду, щоб одержати там підтвердження свого князівства – ханський ярлик. Поїздки князів в Орду нерідко супроводжувалися приниженнями, а в ряді випадків і смертю.

Роздаючи князям ярлики, ординські хани прагнули регулювати політичні відносини між підвладними їм князівствами. Перешкоджаючи посиленню того чи іншого князя, розпалюючи чвари і суперечки між ними, монголи мали для себе неабияку користь. Показовий приклад: з 1243 р. до 1350 р. монгольські завойовники здійснили 30 набігів і 5 нашеств на руські землі, з них на прохання місцевих князів відповідно 19 і 3.

Орда провадила на Русі політику «розподіляй і владарюй». Боротьба між князями була вигідна лише монголам. Правда, в міжусобні конфлікти Південно-Західної Русі монголи практично не втручалися. А спустошливі набіги ординців, від яких так потерпала Північно-Східна Русь, були, головним чином, у перші десятиліття після монгольського нашествия. Потім вони фіксувалися епізодично. Організацію набігів ускладнювала

географічна віддаленість південно-руських князівств та сепаратизм ханських намісників, які опікувалися землями на захід від Дону.

Треба відзначити й те, що в літописах нема свідчень про відвідини галицько-волинськими князями у другій половині XIII ст. Золотої Орди, хоча данину князі продовжували сплачувати.

2. Економічні особливості. Масові спустошення, податки і повинності, накладені загарб-

Мал. 1.5. Татарин.
Мал. А. Дюрера початку XVI ст.

никами, призвели до затьяжного економічного спаду. Понад усе постраждали міста, а також старі центри руської землі, як Київ, Чернігів, Переяслав, які втратили своє колишнє значення на кілька століть. За підрахунками археологів, із 74 міст Київської Русі XII-XIII ст. 49 були розорені монголами. Крім того, 14 так і не піднялися з руїн, а ще 14 перетворилися на села. За даними А. Кузи, у Київській землі було зруйновано до 83% міст, Переяславській – 81%, Чернігово-Сіверській – 74%, Галицько-Волинській – 76%.

Монгольська політика забирати вмілих майстрів і кваліфікованих ремісників на службу до хана не могла не перервати розвиток виробничих традицій. З розгромом у Києві 1240 р. майстерень із виготовлення емалей і знищенням або полоненням майстрів зникло мистецтво перегородної емалі, яке досягло в Київській Русі високого рівня. Були втрачені цілі галузі ремесел: техніка чорнення, глазурування поліхромної кераміки, різьба по каменю та ін.

Нашестя і політика монголів у ставленні до ремісників сильно підірвали промислове виробництво. Зменшення виробництва товарів стало причиною зменшення торгівлі (тільки в XIV ст. торгівля стала послідовно розвиватися).

Знищення населення, рабство та втечі людей були головними чинниками, що вплинули на зменшення кількості населення на Півдні Русі. Проходило переселення у лісові зони на Північ, Захід та в Карпати.

Сільське господарство менше потерпіло від нашестя. Монголи самі заохочували обробляти землю, сіяти зернові культури (пшеницю, просо). Селяни виплачували основну частину данини зерном, тому монголи не були зацікавлені в зменшенні продуктивності сільського господарства. Така само ситуація спостерігалась і по відношенню до мисливства і рибальства. У кінці XIII – на поч. XIV ст. збір податків був переданий руським князям, що сприяло в подальшому зміцненню їхньої влади і в кінцевому рахунку звільненню від іга.

3. Ідеологічні особливості. В Київській Русі, як і в середньовічному Заході, головну роль у духовному житті відігравала церква. Монгольське нашестя мало вплив і в цій сфері, але він був найрізноманітнішим. Перший удар монгольського нашестя був для церкви таким же важким, як і в інших сферах життя і культури. Багато священників, включаючи самого митрополита, загинули; безліч соборів, монастирів і церков були спалені або пограбовані. Київ, митрополія руської церкви, був так спустошений, що ще багато літ не зміг бути центром церковної адміністрації.

Необхідно відзначити, що монголи під час Батия були язичниками і в своїх загарбницьких війнах не рахувалися з моральними нормами ні буддизму, ні ісламу, ні християнства. В той же час монголи не переслідували саму релігію, окрім іудейської.

У 1270 р. хан Менгу-Тімур видав наказ: «На Русі да не дерзнет никто посармления церкви и обители митрополитов...Свободными от всех податей и повинностей да будут их города, области, деревни и земли...Все это принадлежит Богу, и сами они Божьи. Да помолятся они за нас». Такою була політика монгольських ханів відносно церкви, яку вони справедливо вважали політичною силою і використовували в своїх інтересах.

Але не все так просто. Поряд з тим, що серед священників типовими стали лукавство, хитрощі, низькопоклонство, ганебні прояви інстинкту самозбереження, церква, захищена ханською грамотою, реорганізовується і з часом стає сильнішою, ніж до монгольського іга. Цей час був періодом, коли православна церква мала можливість створити могутню матеріальну базу. Оскільки церковні землі були захищені від втручання державної влади, як ханської, так і князівської, церква стала залучати до роботи на її землях селян, і її частка у виробництві сільськогосподарської продукції постійно зростала. Рівень розвитку, досягнутий церквою на кінець першого століття монгольського панування, сприяв її духовній діяльності. Було організовано кілька нових єпархій: чотири в Східній Русі, дві – у Західній і одна в Сарай. Кількість церков і монастирів зростала. Відповідно до Ключевського, до середини XIV ст. було засновано 30 нових монастирів.

У другій половині XIV ст. церква стає тією силою, яка об'єднує князівства у боротьбі проти Орди. Серед активних борців з ординським ігом назвемо митрополитів Алексія (Єлеферія Плещеева, сина чернігівського боярина Федора Бяконта), Кипріяна, преподобного Сергія Радонезького, ченців Пересвета і Ослябю.

4. Військові особливості. Слов'янські князі разом зі своїми військами змушені були брати участь в різних військових кампаніях монгольських ханів. Крім того, тисячі слов'ян регулярно призивались до монгольської армії. Більша частина рекрутів періодично відправлялися в Орду і Китай, але частина з них залишалась для місцевих потреб і служила в загонах баскаків. А. Насонов вважає, що набір до монгольської армії був проведений вже 1238–1240 р.р., і в західному поході 1241 р. в армії Батія діяли слов'янські полки. Відбірний загін слов'янських воїнів охороняв ставку хана в столиці Орди – Сарай-Бату. У хроніці Матвія Паризького наведено лист двох ченців, в якому повідомлялося, що в монгольській армії «много куманов и псевдохристиан», тобто православних.

Мал. 1.6. Кінний монгол. Мал з китайської енциклопедії XVII ст.

Л. Гумельов у роботі «Від Русі до Росії» пише, що біля Пекіна виникли руські слободи, мешканці яких склали в монгольських військах окремі дивізії, які ходили в Індокитай, Бірму, де билися й отримували перемоги для монгольського хана. Руські поселення в Китаї проіснували до кінця XIV ст., поки в ході антимонгольських повстань не були знищені китайцями разом з їхніми мешканцями.

У той же час служба в монгольській армії мала і свої позитивні результати. Монгольська тактика оточення ворогів з обох флангів успішно застосовувалася проти них самих (битва при Вожі 1378 р. є чудовим прикладом). Князі запровадили в своїх арміях деякі монгольські обладунки і озброєння (ще в 1246 р. війська Данила Галицького були екіпровані в монгольському стилі, екіпівка запорізьких козаків у XVI-XVII ст. мала також монгольський вплив).

Особливості монгольської політики призвели до того, що по відношенню до монголів Русь розкололася на дві частини: Північно-Східна Русь прийняла «щирі дружбу», запропоновану Батисем, і всіляко ухилялася від зближення з Європою. Південно-Західна Русь була орієнтована на Європу. Князь Данило Галицький в союзі з європейськими країнами намагався створити антимонгольську коаліцію.

З огляду на вищесказане можна зробити висновок, що монгольська навала відіграла трагічну роль в історії Південно-Західних земель (України). Перервався процес об'єднання князівств: вони були позбавлені політичної незалежності. У боротьбі з навалою народ зазнав величезних людських втрат. Жахливого удару зазнали економіка та культура. Відновлення чисельності населення, повноправного економічного і культурного життя, особливо на Лівобережжі та Півдні тривало 300 – 350 років. Ця катастрофа на кілька століть істотно уповільнила плин історичного процесу в регіоні. М. Грушевський писав, що в постмонгольські часи Середнє Подніпров'я, «яке в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи... стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чому нав'язуючись до традицій давніших, староруських, в іншому – розвиваючись вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустинь».

Розділ II

Південно-західна Русь: Галицько-Волинське князівство (40-ві роки XIII – 40-ві роки XIV ст.)

1. Вступ до питання

У першій половині XIII ст. Київська Русь розпадається на окремі князівства-уділи. На їх базі формуються самостійні державні утворення: Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородська республіка і ряд дрібних князівств.

З приводу дальшого розвитку слов'янської державності серед істориків існують три основні точки зору.

Перша. Після того, як перестала існувати Давньоруська держава, на її руїнах як наступник постало Володимиро-Суздальське князівство, а потім Московське царство. Тобто руська держава існувала з IX ст., і в ній змінювалася лише столиця – Київ, Володимир, Москва. При цьому з'єднані в одну історичну лінію Київ, Володимир та Москва вважаються лише позначенням певних періодів загалом безперервного державного розвитку. Серед істориків перші цеглини в фундамент цієї теорії були закладені ще В.Татішевим. Надалі ця теза була підтримана і розвинена М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським, С. Юшковим, Б. Рибаківим та іншими.

Друга. Українські історики, починаючи від М. Костомарова, О. Єфименко, Д. Дорошенка, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Я. Ісаєвича та ін., підкреслюють провідну роль в історії Східної Європи цього часу Галицько-Волинській Русі в якій вбачають не лише головного правонаступника Київської Русі, а і єдиний осередок української державності, з якою її історія плавно переростає в історію Великого Князівства Литовського.

Схема «Київ – Галич – Вільно» була присутня вже в «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі» М. Стрийковського, для якого київська і галицька історія були лише інтегрованими частинами історії литовської.

Історики С. Романівський та І. Лисяк-Рудницький вважають, що «українство корениться в Київській Русі», а Галицько-Волинське князівство було першою «суто українською державою».

М. Браїчевський, досліджуючи питання історії української державності, доходить висновку, що вона є прямою наступницею державницьких традицій Київської Русі, які збагатили власним досвідом Галицько-Волинська держава. Так, зокрема, він стверджує, що державу часів Данила Галицького можна «вважати першими українським королівством». Спростовуючи традиційну історіографію, вчений констатує, що держава Данила Галицького виходила за рамки пересічного уділу, бо територіально вона становила набагато масштабніше утворення, ніж інші удільні князівства. Отож, зазначає Браїчевський, «Галицько-Волинську державу слід оцінювати як державу загальноукраїнську».

Третя. Галицько-Волинська Русь – безпосередня наступниця держави Київської Русі – протягом майже ста років була єдиною східнослов'янською державою. З середини XIV ст., після загибелі Галицько-Волинського князівства, народжуються дві держави, які претендують на роль наступників Київської Русі та об'єднувачів слов'янських земель – Велике князівство Литовське і Велике князівство Московське. В цей же період (XIV–XVI ст.) формується український народ з його чіткими етнокультурними відмінностями.

Історію Галицько-Волинської Русі (40-ві роки XIII – 40-ві роки XIV ст.) можна поділити на ряд етапів.

I. Князювання Данила Романовича Галицького (1238-1264 р.р.) – об'єднання, піднесення, участь у західноєвропейській політиці й активна боротьба з ординським ігом.

II. Князювання Романовичів: Льва I, Шварна, Мстислава, Володимира, Юрія I, Андрія і Льва II (1264-1323 р.р.) – стабілізація, співпраця з державами Центральної Європи, протидія експансії Литви і на початку етапу – зближення, а в кінці – боротьба з ординським ігом.

III. Два роки без князя і князювання Юрія II – Болеслава Тройденівича (1323-1340 рр.) – повільний спад, втручання іноземних держав у

внутрішні справи, посилення політичного впливу галицького боярства, співпраця з Великим князівством Литовським і Ордою.

IV. Правління боярської олігархії і литовського князя Любарта (Дмитра) Гедиміновича (1340-1349 рр.) – ліквідація самостійності Галицько-Волинського князівства і захоплення його польським королем Казимиром III.

2. Князювання Данила Галицького

Після участі у битві на Калці у 1223 р., де Данила було поранено, він продовжив зміцнювати своє становище на Волині і до кінця 20-х років володів майже всіма її землями. З початком усобиць у Польщі після смерті князя Лешка Білого (1227 р.) Данило активно втручається у польські справи, укладає союз з Литвою та Помор'ям. У 1228 р., дізнавшись про смерть Мстислава Удатного (з 1219 р. – князя галицького), з донькою якого був одружений, Данило розпочав підготовку до оволодіння Галичем, який перебував у руках угорців. У 1230 р. він наніс їм нищівної поразки захопив місто, проте утриматися в ньому через опір бояр не вдалося. Знову спалахнула боротьба, Галичину зайняли угорські війська. У 1233 р. Данило розгромив їх, проте через підступність боярства утвердитися в Галичині знов-таки не зміг. У 1238 р. разом з братом Васильком Данило виступив у похід проти німецького Добжинського ордена хрестоносців. Орден був створений у 1228 р. мазовецьким князем Конрадом для допомоги в боротьбі з пруськими племенами – постійними нападниками на його землі.

Історична довідка

ДОБЖИНСЬКИЙ ЛИЦАРСЬКИЙ ОРДЕН. В 1226 – 1228 рр. з ініціативи мазовецького князя Конрада та половецького єпископа Гюнтера розробляється план створення спеціального ордену для протистояння прусам. Наприкінці 1228 чи на початку 1229 р. до Мазовії прибув з Риги загін лицарів-мечоносців (14 осіб, кожний – з великим почтом зі слуг та зброєносців) на чолі з Бруно. Цими лицарями було створено орден пруських лицарів Христових, магістром якого і став означений Бруно. Хроніст Петро з Дусбурга повідомляє, що князь Конрад побудував для цих хрестоносців замок Добжинь, “від якого вони потім стали називатись братами з Добжиня, а також надав їм володіння в землі Куявії”. Добжинський орден не був дуже потужною мілітарною силою, а тому під впливом легата папи римського Григорія IX домініканського монаха Вільгельма Моденського у квітні 1235 р. відбулося його об'єднання з Тевтонським орденом. Однак на це погодилась лише частина Добжинських братів, решті з них взимку 1237 р. Конрад запропонував поселитися в місті Дорогичині.

У 1237 р. Конрад дав лицарям у посілість місто Дорогичин і землі між Бугом та Нуром, захоплені ним у Романовичів. Дорогичин був ключовим пунктом у торговельних зв'язках Південно-Західної Русі з

Рис. 2.1. Король Данило
Галицький

Північно-Західною Європою. Крім того, ця територія могла стати плацдармом для подальшого захоплення слов'янських земель. Данило Романович одразу зрозумів усю небезпеку обставин, що склалися на той момент. «І сказав Данило: «Не личить крижевникам (хрестоносцям) тримати нашу отчину. І пішов на них з великою силою», – писав галицький літописець.

Повідомлення іноземних та руських джерел свідчать, що Данило у березні 1238 р. штурмом захопив Дорогичин. «Вони (волиняни) оволоділи містом у місяці березні, – писав літописець, – старійшину їх (лицарів) Бруно схопили і військо полонили і повернулись до Володимира».

У кінці 1238 р. за допомогою мішан і духовенства Романовичі повернули собі Галич. Узявши Галичину, Данило віддав Василькові Волинь. Попри такий поділ обидва князівства продовжували існувати як одне ціле під зверхністю старшого і підприємливого князя Данила. А в цей час монгольські війська продовжували спустошувати землі Північно-Східної і Наддніпрянської Русі. Наприкінці 1239 р. Данило Галицький, оволодівши Києвом (отримавши титул великого князя київського) і посадивши тут тисяцького Дмитра («...вдасть Киев в руце Дмитрови обдержати противу иноплемених язык, безбожных татаров»), *повернуся в Галич.*

Але на початку монгольського нашестя Данила Галицького не було в князівстві: він був в Угорщині та Польщі, де намагався схилити феодальну верхівку цих держав до утворення антимонгольського воєнного союзу.

Скориставшись відсутністю Данила Романовича, боярство вдалося до свавілля. За визнанням автора «Галицького літопису», «і була смута велика в землі (Галицькій) і грабіж од них».

Галицькі бояри були найреакційнішою силою на Русі. Для них князі Рюриковичі були прийшлими узурпаторами, тоді як для городян – справжніми захисниками від боярського свавілля. Політичним ідеалом галицького боярства була слабка влада, хай навіть і закордонна; для городян навпаки – сильна влада, тому вони й підтримали волинських Романовичів.

За таких умов становище Данила Романовича виявилось складним. До того ж проти нього повів боротьбу син чернігівського князя

Михайла Всеволодовича Ростислав. Заручившись підтримкою частини бояр та болохівських князів, він вирішив утвердитися в Пониззі (територія між Південним Бугом та Дністром), але не зміг. У галицькому літописі під 1241 р. є повідомлення про розорення Данилом Романовичем Болоховської землі. Данило, «полонивши землю Болохівську, пожег її, бо zostавили їх (болохівських князів татари), щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю та просо. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали».

У 1243-1244 рр. виникла складна розстановка сил. Ростислав Михайлович Чернігівський після довгих клопотів одружився з донькою угорського короля Бели IV і залучив до боротьби за Галичину малопольського князя Болеслава Сором'язливого; Данило об'єднався з Конрадом Мазовецьким і литовським князем Миндовгом.

Влітку 1245 р. об'єднані сили Угорщини, Польщі та дружина Ростислава Чернігівського виступили в похід і підійшли до Ярослава на річці Сян, де перебувала залога Данила. **17 серпня 1245 р. почалася Ярославська битва, яка завершилася цілковитою перемогою Данила Галицького.**

Як писав літописець, князь Данило першим пробився до центру угорського війська, розірвав на шматки прапор «бана Філі» (воєвода Фільней) і «розрушив полк його». Фільней потрапив у полон, а його військо почало розбігатися.

Відчувши загрозу з тилу, польські лицарі Флоріана Авданца і дружинники Ростислава також почали втікати. Кіннота князя Василька і двірського Андрія переслідувала їх. У полон потрапив Флоріан, **«рыцари мнози избьены бых и яты в плен быша».**

У результаті Ярославської битви було збережено цілісність Галицько-Волинського князівства, подолано опір боярства і зміцнено князівську владу.

На той час у Галичині вирішувалося питання про участь Південно-Західної Русі у західноєвропейській політиці, віссю якої була боротьба імператорів (гібелінів) проти пап (гвельфів). Бела IV Угорський, Болеслав Сором'язливий Малопольський і Ростислав Чернігівський підтримували папу. Конрад Мазовецький покликав на свою землю Тевтонський орден, який був на боці Гогенштауфенів (імператора). Данило, продовжуючи традицію свого батька Романа Мстиславовича, також підтримав імператора Священної Римської імперії Фрідріха II, відлученого папою Інокентієм IV.

Самостійна політика галицького князя і його можливий союз з Європою стурбував Орду. Від хана Батия прийшов коротенький лист: «Дай Галич». Князь розумів, що сили для війни з монголами у нього немає. Єдиний вихід – їхати на поклін до хана, і в жовтні 1245 р. Данило виїхав у Сарай.

Хан прийняв князя ласкаво, дозволив йому пити на бенкеті замість кумису вино, що було найвищою люб'язністю, і видав йому ярлик на

владу в його князівстві, зробивши Данила своїм мирником. Для обох це був великий політичний успіх. Данило навіть одержав право командувати монгольськими військами під час спільних військових дій. Батий убезпечив свій західний кордон від раптового нападу хрестоносців, бо папа Інокентій IV на Ліонському соборі 1245 р. оголосив хрестовий похід проти монголів.

Данило після поїздки в Сарай заявив про свої права на київський престол, призначив свого «печатника» Кирила митрополитом і у 1246 р. відправив його на утвердження до патріарха.

Страта в Сараї князя Михайла Чернігівського забрала зі сцени старого суперника Данила Галицького і зміцнила його становище. Більше того, ставши васалом Батія, Данило Романович утвердив свій авторитет серед сусідніх правителів, які тепер шукали дружби з ним. Король Угорщини Бела IV віддав заміж свою доньку Констанцію за сина князя, Лева, і сприяв шлюбу ще одного сина князя Данила, Романа, з Гертрудою, племінницею покійного герцога Австрійського. Таким чином, Роман став претендентом на австрійський престол. (Правда, трон він так і не одержав. Герцогом став у 1253 р. чеський король Пржемысл I Отакар). Бела IV в особі Данила одержав надійного союзника, допомогу в боротьбі з Чехією. Сам же угорський король відмовився підтримувати бажання Ростислава Чернігівського на Галицьке князівство.

Так само швидко уладналися взаємини Романовичів із польськими князями. Спочатку Данило підтримав свого союзника Конрада Мазовецького у боротьбі проти краківського князя Болеслава. Галицько-Волинське військо захопило Люблінську землю, і Данило зумів утримати її надалі, посунувши, таким чином, кордон на захід. Та по смерті Конрада (1247 р.) у Данила зав'язалися дружні стосунки з краківським князем, при цьому він зберіг приязнь з новим мазовецьким володарем.

У результаті цих союзів *Данило Галицький одержав можливість впливати на політичну ситуацію в Центральній Європі*. І начебто все розвивалося добре, але було щось, чого не зберегли документи, що дуже вразило князя. І це «щось» трапилось під час його візиту до Сараю. Літописець залишив слова Данила: *«О лихіших лиха честь татарська»*. Отож, незважаючи на спокій, Галицько-Волинське князівство починало готуватися до боротьби проти монголів.

Данило сконцентрував увагу на посиленні боєздатності, внутрішньому зміцненні та централізації князівства. Активно укріплялися нові міста і зводилися фортеці; відбувалась реорганізація війська: було сформовано піхоту, переозброєно кінноту (особливу увагу зосереджували на важкоозброєній кінноті, ударів якої, як правило, монголи не витримували). Крім того, Данило Романович почав шукати союзників у Північно-Східній Русі, де найсильнішим тоді був Андрій Ярославич, якому в Орді

видали ярлик на Володимиро-Суздальське князівство, оминувши його старшого брата Олександра (Невського), відомого державного діяча

Мал. 2.2. Галицько-Волинська держава XII-XIVст.

й полководця, побоюючись, що той не буде покiрним iхнiй владi. Данило Романович видав доньку за Андрiя, тим самим уклавши династичний союз. У 1250 р. наречених урочисто вiнчав у Володимирi галицький митрополит Кирило, друг i соратник Данила.

Союз з Данилом пiдштовхнув Андрiя Ярославича до вiдкритого протесту проти Орди: князь перестав сплачувати данину, пересилати подарунки («упоминки») ханам. Наслiдки такої полiтики не змусили на себе довго чекати. У 1252 р. Сарай наслав на Володимиро-Суз-

Історична довідка

БРАТИ ОЛЕКСАНДР і АНДРІЙ ЯРОСЛАВИЧІ та ДАНИЛО і ВАСИЛЬКО РОМАНОВИЧІ належали до однієї гілки Ярославового племені – роду Мономаховичів. Одна з дочок Мстислава Удатного була матір'ю Олександра Невського, а друга стала дружиною Данила. Брат Данила Василько був одружений з двоюрідною сестрою Олександра – Оленою. Донька Данила вийшла заміж за Андрія.

дальське князівство сильну орду хана Неврюя (*«Неврюеву рать»*). Князь Андрій був розбитий і втік до Швеції. Так Романовичі втратили єдиного реального союзника на Русі проти Орди. Данилові довелося прислухатися до антиординських пропозицій, що лунали з Заходу.

Ще 16 квітня 1245 р. з французького міста Ліон, де тоді мав резиденцію папа Інокентій IV, виїхав посол до монгольського великого хана в Каракорумі, францисканський чернець

Джіованні де Плано Карпіні. На шляху до Монголії йому було доручено спробувати повернути галицько-волинських князів-«схизматиків» у католицтво. У грудні 1245 р. Карпіні прибув до Кракова, де зустрівся з братом Данила Васильком. Той запросив францисканця відвідати Галич, де Карпіні виступив перед православними єпископами із закликом *«повернутися до єдності святої матері-церкви»*. Василько з єпископами ухилились від відповіді на папський заклик до унії. Наприкінці лютого 1246 р. на шляху до Сараю Карпіні зустрівся з Данилом, що повертався від Батия, і запропонував зав'язати стосунки з курією. З опублікованих документів папського архіву виходить, що контакти між Інокентієм IV та Данилом розпочались у квітні 1246 р. А влітку 1247 р. князь посилає свого представника – ченця Григорія – до папи в Ліон.

З папських булл, адресованих Данилові, вимальовуються контури угоди, досягнутої між Інокентієм IV і Григорієм. Папа намагався насадити католицизм на Русі і направив туди архієпископа Альберта, якого Данило погодився прийняти. За це папа визнав недоторканість православного обряду, законність прав Романовичів на їхнє князівство, заборонив лицарям чернечих орденів селитися на галицько-волинських землях. Однак папа вперто ухилився від надання допомоги Данилові у боротьбі проти монголів. Невдоволений цим князь перервав переговори з Ліоном. А у 1249 р. не впустив архієпископа на Русь. Як писав польський історик Ян Длугош, *«Данило поставився до легата (Альберта) вороже і відпустив його без честі»* (*«Sine honore»*). Тоді розлючений Інокентій IV нацькував на Галичину литовського князя Миндовга, який у 1250 р. став католиком. Спеціальною буллою, виданою 1251 р., папа дозволив литовцям безкарно грабувати руські міста й села, а 1252 р. надіслав Миндовгу королівську корону.

Воєнні дії тривали 1251-1252 рр., разом з Данилом проти Миндовга воював мазовецький князь Земовит. Завдавши поразки литовцям, Данило домогся укладення перемир'я.

Близько 1252 р. Данило Романович, у якого померла дружина, одружився з племінницею Миндовга (сестрою полоцького князя Товтивіла). Через деякий час сина Миндовга Войшелка (лит. – Вайшелга) охрестили згідно із обрядом греко-православної церкви. В цю віру навернувся також і Товтивіл. Після хрещення Миндовг призначив Войшелка своїм намісником у Новгородок. Але Войшелк як ширший неофіт побажав постригтися в ченці й відмовився від своїх княжих прав. Він запропонував передати князювання одному із синів Данила. Угода з цього приводу була досягнута між Данилом і Миндовгом наприкінці 1254 р. Син Данила Роман (який раніше претендував на австрійський трон) одержав князівство Новгородоцьке як васал Миндовга. Одночасно з цим доньку Миндовга одружили з братом Романа Шварном.

Значно складніше було відновити владу на Пониззі та у Болоховській землі. Справа полягала в тому, що близько 1252 р. монгольське військо під проводом темника Куремси підійшло до понизького міста Бакоти, і старійшина міста Милій перейшов на їхній бік. Підтримали монголів і болоховські князі.

У 1252 р. переговори між Данилом та Інокентієм IV відновились. Восени 1253 р. Данило прийняв у Дорогичині від папського нунція Пруссії Опізо королівські регалії – вінець, скіпетр і корону та одержав титул «короля Русі».

Одні історики вважають коронацію Данила важливою подією, яка не лише фактично, а й юридично затвердила статус – самостійність Галицько-Волинського князівства, що визнавалося папою і країнами Європи. Данило Галицький прикрив своїми володіннями Європу від Улусу Джучі, що теж було належним чином оцінене у католицькому світі. Крім того, існування Галицького королівства на певний час стало чинником політичної стабілізації на континенті. Інші вважають, що Галицько-Волинська Русь перетворилася з цитаделі православ'я в невелике європейське королівство.

У 1253 р. папа Римський оголошує хрестовий похід проти монголів, до участі в якому закликає Польщу, Чехію, Померанію та Сербію. Проте через низку причин (більшість країн були втягнуті в бо-

Рис. 2.3. Митра владича перемиська, про яку переказують, що її нібито перероблено з Данилової корони

ротьбу за австрійську спадщину, їх роздирали внутрішньополітичні негаразди, не могли вони забезпечити й кількісної переваги над військовими формуваннями монголів) плани хрестового походу залишилися нездійсненими.

Не одержавши допомоги від папського престолу, Данило згортає стосунки з ним. Як пише М. Котляр, *«Новий папа (з кінця 1254р.) Олександр IV вирішив натиснути на Романовичів. 6 березня 1255 р. папа дозволив литовському князю Миндовгу завойовувати і грабувати руські землі, але литовський князь не наважився нападати на Романовичів, котрі недавно побили його. Тоді папський престол спробував навіть оголосити хрестовий похід проти Галицько-Волинського князівства, але з того нічого не вийшло»*. Стосунки між Данилом і папою остаточно розірвалися у 1257 р. Отже, Данилові Романовичу довелося починати й далі вести війну з монголами самостійно.

У 1254 р. князь розпочав воєнні дії проти монголів та їх союзників у Пониззі та Болоховській землі. Данило Романович вигнав їхні війська з Північної Подолії, Болоховської землі, Східної Волині. Оскільки увага монголів у той час була зосереджена на південно-руських справах, ситуація не дозволяла їм кинути свої війська в Дніпровський регіон. Але командуючому в цьому регіоні темнику Куремсі було наказано напасти на Галич і Волинь. У його розпорядженні було невелике військо, *«і він рухався тємно»*, як про це повідомляє Галицький літопис (близько 1257 р.). Його намагання штурмувати міста Володимир-Волинський і Луцьк завершилися невдачею, і монголи відвели свої війська від Волині.

У 1258 р. Миндовг порушив угоду з Данилом, посадив під варту Романа і захопив його уділ у Чорній Русі. Ця подія змінила розташування політичних сил в усій Західній Русі, серйозно підірвавши потенційну силу Данила і його шанси на протистояння монгольському натиску, який, безумовно, міг відновитися. У 1259 р. хан Берке замінив Куремсу енергійним нойоном Бурундаєм і дав йому велику кількість війська. Бурундай вирішив скористатися суперечностями між галицько-волинськими і литовськими князями і вибрав Литву об'єктом свого першого походу, запропонувавши галичанам надати підтримку своїми військами.

Починаючи з цього моменту, *монголи* стали надавати значної уваги литовським справам. З цього виходить, що вони *були стурбовані зростаючою силою Литви і розпізнали в її експансії потенційну загрозу їх владі в Західній Русі. Певно, мусульманські купці з Орди були зацікавлені у відкритті ще одного торгового виходу до Балтійського моря через Литву на додачу до новгородського шляху. У монгольських інтересах було попередити можливість, якого б не було, майбутнього союзу між галицько-волинськими і литовськими князями, що міг би зміцнити слов'ян і заохотити їх до протистояння*.

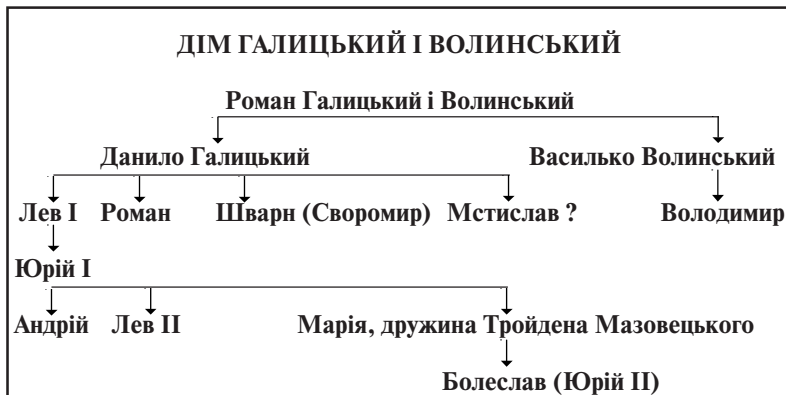
Боячись відплати за свій попередній напад на монголів, Данило Галицький вирішив за краще уникнути зустрічі з Бурундаєм, пославши до нього свого брата Василька Волинського, але участь у кампанії

проти литовців прийняв. Однак основним силам литовців вдалося уникнути вирішального бою, а галичани не змогли знайти князя Романа і звільнити його.

Наступного року Бурундай знову повів свої війська на Волинь і наказав князям розгромити фортечні споруди головних міст. Князям не лишалося іншого виходу, як зруйнувати фортечні споруди у Володимирі-Волинському, Луцьку, Кременці і Львові. Гарнізон у Холмі відмовився зруйнувати мур без прямого наказу Данила Романовича. За це монголи спустошили околиці Холма, а також кілька інших районів Волині й Галича. Після цього набігу Бурундай відвів свою армію з Волині, розташувавшись у районі Середнього Дніпра.

У 1262 р. литовці напали на Волинь. Приблизно в цей же час Роман покинув цей світ (можливо, був страчений тими, хто полонив його).

Вторгнення Бурундая засвідчило неспроможність Галицько-Волинської Русі самостійно протистояти Орді. Добитися незалежності Данилові не вдалося. Помер він у Холмі влітку 1264 р. Літописець дав влучну характеристику його діяльності: «(Був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многи, і церкви поставив...і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком».

3. Галицько-Волинська Русь в кін. XIII – 40-х роках XIV ст.

По смерті князя Данила Романовича Галицько-Волинська Русь розділилась на уділи. Василько Романович продовжував володарювати у Волині; Східна Галичина з Белозом, Холмом, Дорогичином, Чорна Русь та Червенські міста належа-

ли Шварну (Своромуру); Західна Галичина зі Львовом і Перемишлем – Леву; Терехівщина і Східна Волинь – Мстиславу. Взагалі намітилося дві партії: Василько, Шварн і Мстислав і осторонь – Лев.

1264 р., за іншими даними 1263 р., внаслідок заколоту був убитий литовський князь Миндовг, що відкрило можливість посилити вплив галицько-волинських князів у Литві. Шварн Данилович (одружений з донькою Миндовга) та Василько Романович активно підтримали сина Миндовга Войшелка і допомогли йому утвердитися на литовському престолі. Зростання руського культурного, релігійного і політичного впливу зумовило встановлення там своєрідного співуряду Войшелка і Шварна. **У 1267 р. Войшелк повернувся в монастир і добровільно передав княжий престол Шварнові. Перед Романовичами постала реальна перспектива утвердження їхньої династії на литовському престолі.** Але Лев Данилович, побоюючись зміцнення влади Шварна і заздрячи йому, в 1267 р. вбив Войшелка.

Волинський літописець пише: **«диявол, що ніколи не хоче добра людському роду, вложив у серце Львові, щоб він убив Войшелка з зависти за литовську землю, що її дістав брат Шварно, а не він...».**

Вбивство Войшелка викликало, звичайно, велике обурення серед литовців, і після смерті Шварна (1269 р.) жоден із Романовичів не мав шансів на литовський престол. Язичницька Литва посилила наступ на Волинь.

Історична довідка

НОГАЙ (? – 1300) — онук Бумала, сьомого сина Джучи. Мав військові здібності і завдяки цьому зайняв високе становище при хані Берке. Здійснював успішні походи в Закавказзя та Іран. По смерті Берке його вплив в Орді швидко зріс. Він став намісником і фактичним правителем величезної території від Нижнього Дунаю і Дністра до Дону. У 1273 р. він одружився з донькою візантійського імператора Михайла Палеолога — Єфросинією — і тим самим ніби одержав “міжнародне визнання” як владний державник, а не ханський чиновник. Ногай тримав під контролем сусідні держави — Угорщину, Польщу, Сербію, Болгарію, всі південноруські князівства — Курське, Рильське, Липецьке, які шукали з ним союзу та заступництва.

Ногай контролював ханів у Сараї. Скинув хана Талабугу, посадив на престол Тохту. Останній, прагнучи звільнитися від залежності, почав війну з Ногаєм у 1299 р. і розбив його військо у 1300 р.

Ослабленням Галичини й Волині скористалася Орда. У 70-х роках XIII ст. Галицьке Понижзя склало ядро володінь темника Ногая — всесильного тимчасового правителя і вершителя державних справ Орди протягом майже трьох десятиліть. Безпосередня влада Ногая розповсюджувалася на все праве (західне) крило Ординської держави — територію в Північному Причорномор’ї, яка простяглася від межиріччя Дону і Дністра на сході до Олти, лівої притоки Дніпра, на заході й обмежену з півночі передгір’ям Карпат, а далі — Галицько-Волинським князівством. Нижнє Попруття і Подністров’я, на відміну

Рис. 2.4. Татари женуть полонених з Галичини і Волині

від інших територій Південно-Західної Русі, перебувало під безпосереднім правлінням ординської адміністрації. Ці землі Ногай підкорив своїй владі у 60-70-х роках XIII ст. під час походів на Візантію і Болгарію.

Проміжна зона, яка розділяла Галицькі та ординські володіння кінця XIII – поч. XIV ст., проходила по південних рубежах Шипинської землі (Буковина) й округу Бакоти в середній течії Дністра. Лев Данилович, а потім й інші галицько-волинські князі змушені були визнати свою залежність від улусу Ногая. Лев Данилович підтримував дружні зв'язки з Ногаєм. Користувався його допомогою і разом з ним ходив походами на Литву (1275 р., 1277 р.), Угорщину (70-ті рр. XIII ст.), Польщу (1280 р., 1286 р.).

Князь Лев, як визnaють історики, серед усіх Романовичів був найбільш енергійним, рішучим і здібним воєначальником, однак не завжди діяв послідовно і в інтересах держави. Але був досить помітною постаттю у складних воєнно-політичних комбінаціях, що виникали в Центральній Європі. Під час боротьби Пржемысла II Отакара (Чеського) з Рудольфом Габсбурзьким Лев був союзником Габсбургів. По смерті князя Болеслава Краківського Сором'язливого (1279 р.) Лев Данилович виступив претендентом на краківський стіл і після поразки наполегливо боровся з новим краківським князем Лешком Чорним за східні окраїни його князівства. Пізніше він підтримував силою зброї іншого претендента на Краків – Болеслава Земовитовича, князя Мазовецького, свого сестринича, одруженого з донькою Пржемысла II Кунгутою. У 1291 р. Лев Данилович вів

боротьбу з герцогом Вратиславським (Бреславським) Генріхом IV, захищаючи від нього Земовитовича. І хоча Болеслав незабаром відмовився від прав на краківський стіл, Лев після невдалої облоги Кракова переніс боротьбу з Генріхом до Сілезії.

За умов складних стосунків з Угорщиною та Польщею налагоджуються зв'язки з новим чеським королем Вацлавом III і Левом. Між ними 1278 р. було підписано мирний договір, а в 1289 та 1299 рр. князь відвідував Чехію.

Дружні стосунки з Вацлавом III підтримувалися і пізніше. Після смерті володаря Кракова Генріха IV на Польщу і Краків висуває претензії чеський король. Лев стає спільником останнього у його боротьбі за Польщу проти Владислава Локетка (Локетек). Саме тоді до Галичини було приєднано Люблінську землю. Водночас Лев Данилович намагався заволодіти Закарпатською Руссю і на короткий час приєднав Закарпатське підгір'я з містом Мукачевим.

Повернення частини Закарпаття під владу Галицького князівства в кінці XIII ст. свідчить про значну його зовнішньополітичну активність на своїх південно-західних рубежах. У цей час між ханом Тохтою і темником Ногаєм йшло відчутне протиборство, і Галицько-Волинська Русь була втягнута у міжусобні війни в Орді. Вона спочатку підтримала темника Ногая. Але своєчасно оцінивши ситуацію, що склалася в степах Північного Причорномор'я та врахувавши перелом у ході міжусобиць у Великому Улусі, галицько-волинські князі підтримали хана Тохту і здобули з цього певні політичні вигоди.

У першій чверті XIV ст. Галицько-Волинська Русь не виборола незалежності від Орди. Але в умовах розгрому улуса Ногая і нездатності ханської влади справитися з сепаратистськими тенденціями в середовищі місцевої кочівницької аристократії, галицько-волинські князі діючи, можливо, спочатку з дозволу хана Тохти, але в своїх інтересах, взяли активну участь у придушенні опозиційних ханській владі угруповань ординської знаті.

Результатом військово-політичної акції Галицько-Волинського князівства проти орд Північного Причорномор'я, які віддалилися від сарайського центру, було повернення в 1300–1302 рр. великої частини Галицького Пониззя, загарбані раніше ординцями, включаючи території, які прилягли до Південного Бугу і Дністра.

Після смерті Лева Даниловича у 1301 р. його син Юрій (1301–1308 рр.) об'єднав у своїх руках усі уділи галицького і волинського князівств, прийняв королівський титул і зробив столицею місто Володимир. У його державі перше місце належало Волині. На його печатці було написано: «...король Руси, князь Ладимерії» («*Rex Russie, princeps Ladimerie*»); на зворотному боці було зображено герб Володимира.

Скориставшись послабленням Орди внаслідок міжусобної боротьби, Юрій відновив владу над Пониззям та відсунув південні кордони королівства до гирла Південного Бугу і Дністра. Встановив союз з

Тевтонським орденом, спрямований проти Литви. Відновив зв'язки з римським папою. У взаємовідносинах з папою Юрій I проводить самостійну політику, як і його дід Данило Галицький. Ян Длугош свідчить про невдале прагнення папської курії схилити «*руського короля*» до «*покори римській церкві і до союзу з нею*» і тим самим підкорити його володіння своєму впливові.

І все ж відігравати таку ж роль у Центральній Європі, як за часів Данила, Галицько-Волинська Русь не могла. На її західних кордонах утвердилася сильна Польська держава, яка зуміла повернути у 1302 р. Люблін і встановити політичну рівновагу зі своїм давнім суперником. Між Юрієм I і польським (куявським) князем Владиславом Локетком (який став королем з 1320 р.) встановилися союзницькі стосунки. Юрій одружився другим шлюбом з його сестрою Єфимією, неодноразово надавав підтримку куювському князеві у боротьбі з його політичними супротивниками.

За словами середньовічного польського історика Яна Длугоша, Юрій «*був людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. Під час його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту*».

Після смерті Юрія I влада перейшла до його синів Андрія та Лева II (1308-1323 рр.), які титулувалися «*божєю милістю, князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії*» («*Dei gratia dux Russie*»). Андрій князував у Волині, а Лев II — у Галичині. Та хоч вони й розділили між собою територію князівства, в політиці завжди діяли спільно.

Андрій і Лев II підтримували тісні зв'язки з польським королем Владиславом Локетком (вони були його племінниками), що сприяло зміцненню їхньої влади у князівстві і подоланню олігархічних прагнень галицького боярства. Дружні стосунки князів з Польщею доповнювалися зв'язками з Тевтонським Орденем, у договорі з яким (1316 р.) містилася обіцянка «*защитать его от нападеній ордынцев и вообще всяких врагов*».

Водночас, союз з Орденем був спрямований проти намірів ли-

Рис. 2.5. Печатка Юрія Львовича, уживана Юрієм-Болеславом (напис: *s. domini regis rusie, «Печатка володаря Георгія, володаря Русі»*)

товського князя Гедиміна відторгнути північні регіони Галицько-Волинського князівства.

Польський історик XVI ст. М. Стрийковський повідомляє, що волинські князі під час війни Литви з Тевтонським орденом робили набіги на литовські землі над р. Вілією і поблизу Новгородка.

Щоб захистити свої землі від хрестоносців, литовський князь Гедимін підписує мирну угоду з галицько-волинськими князями, підкріплену династійним шлюбом Любарта Гедиміновича з донькою волинського князя Андрія.

Політичні мотиви цього шлюбу розкриті в «Літописі великих князів литовських»: *«А Любарта прийняв володимерський князь к дотьце во Володимер и в Лучеськ и во всю землю Волинскую»* (У перспективі саме Любарт стане першим з литовців князем на Волині).

Зближення Романовичів з Тевтонським орденом було зумовлене не лише воєнно-політичними цілями. Важливе значення мали також торгові відносини між ними. У серпні 1320 р. князь Андрій надав купцям одного з міст ордена Торна (Торунь) привілей, що істотно знижував мито. Через територію Галицько-Волинського князівства проходив другий «шлях із варяг у греки». Його роль зростає, коли в районі нижньої течії Вісли виникає ряд міст зі значним німецьким купецьким елементом – Марієнбург, Ельблонг, Кульм, Торн та інші. Ці міста, що увійшли до Ганзейського союзу, стали активними партнерами Галицько-Волинського князівства. Посилення торгівлі з орденом викликало приплив німецького елемента до Галичини і Волині, який тривав весь час, поки існувало князівство.

На початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство ще залишалось об'єднаним центром Південно-Західної Русі і відіграло важливу роль у житті центральної і Східної Європи, а також у боротьбі проти ординської експансії. Це підтверджує і лист польського короля Владислава Локетка до папи Іоанна XXII, написаний 21 травня 1323 р., що сповіщає про смерть Лева і Андрія, які, за висловом короля, *«були для нас незборимим захистом від жорстокого племені татар»*.

Обставини загибелі Лева і Андрія Юрійовичів залишилися невідомими. Можливо, що вони одночасно (або майже одночасно) загинули в боях з ординцями, але не виключено також, що були отруєні. *Загибель останніх Романовичів негативно вплинула на внутрішньополітичне і міжнародне становище Галицько-Волинської Русі. Економічно сильне крупне галицьке боярство, знесилене при Данилові Романовичу і його найближчих спадкоємцях, знову починає відігравати головну роль у політичному житті Галичини. Крім того, припинення місцевої князівської династії використовувалося сусідніми державами для втручання у внутрішні справи Галицько-Волинського князівства.* На нього почали зазіхати Польща, Угорщина, Литва і князі Сілезії-Мазовії, що були далекою ріднею Романовичам. Великий інтерес проявила папська курія і Орда.

У 1325 р. намітилося політичне зближення між Польщею і Литвою, яке завершилося їх союзом, спрямованим проти Тевтонського і Лівонського лицарських орденів. Приводом польсько-литовського зближення стало хрещення за католицьким обрядом 30 квітня 1325 р. дочки литовського князя Гедиміна Алдони (Анни) і її шлюб того ж року зі спадкоємцем польського престолу Казимиром.

Польсько-литовський союз 1325 р. був досягнутий за рахунок Галицько-Волинського князівства. Гедимін був вимушений тимчасово відмовитися від реалізації прав свого сина Любарта на Волинь, але зберіг за Литвою Луцьку і Берестейську землі і Підляшшя. Він також визнав галицько-волинським князем ставленика польського короля Владислава Локетка і боярства Болеслава Тройденовича – 14-річного сина мазовецького князя Тройдена і Марії, доньки Юрія I.

Болеслав прийняв православ'я і став правити під іменем Юрія II. Його призначення підтвердив і хан Орди Узбек, якому галицько-во-

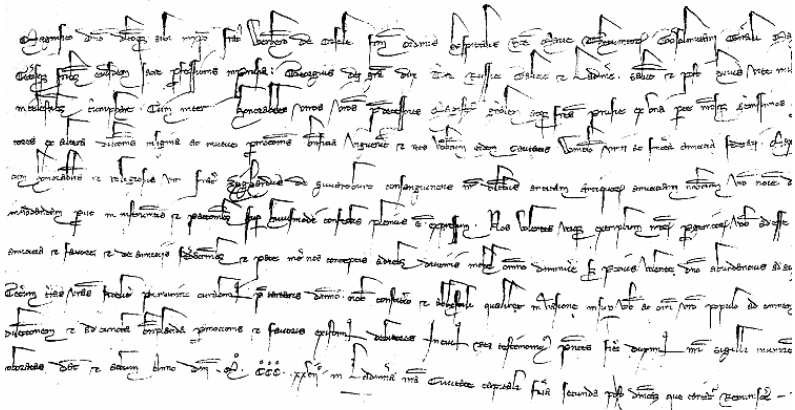

Рис. 2.6. Лист Болеслава II магістру Тевтонського ордену

линський князь став виплачувати данину. Юрій II, осівши у Володимирі-на-Волині, обмежив склад боярської думи, а у найбільші міста замість тисяцьких і воєвод почав призначати своїх намісників – пала-

тинів (palatinus). Всі вони були іноземцями і поступово почали зосереджувати у своїх руках адміністративну, судову і військову владу. Уже в 1330 р. Юрій II знову перейшов у католицизм і став підтримувати чужоземних колоністів, яких він, можливо, прагнув використати на противагу боярській опозиції, яка особливо почала зміцнюватися наприкінці його князювання.

Хоча Юрій II був князем з польської династії, його закордонна політика не замикалася польськими інтересами. В першу чергу про це свідчать дружні взаємини з Тевтонським орденом (збереглося 4 грамоти-угоди Юрія II з хрестоносцями 1325, 1327, 1334 і 1337 рр.). У 1337 р. галицько-волинські війська воюють за підтримкою Орди проти Польщі за Люблін. У 1331 рр. Юрій II зблизився з Литвою, одружившись з донькою литовського князя Гедиміна Євфимією (Офкою). Церемонія проходила в Полоцьку за католицьким обрядом. Внутрішня політика Юрія II (пільги іноземним купцям і ремісникам, повернення до католицизму, усунення боярства від адміністративної влади) викликала масовий протест галичан. Бояри на чолі з Дмитром Дедьком організували змову і в квітні 1340 р. отруїли князя на бенкеті, а іноземців винищили.

Після смерті Юрія II почалася боротьба Литви з Польщею за володіння Галичиною і Волинню. Ще у 1339 р. король Польщі Казимир III (1333-1370 рр.) підписав Вишеградський договір з угорським королем Карлом Робертом Анжуйським (1308-1342 рр.), за яким Карл Роберт уступає Галичину (вона йому не належала) Казимиру до кінця його життя з умовою, що якщо у того не буде спадкоємців-чоловіків, то він заповість Галичину Людовіку (Лайошу) – сину Карла і сестри Казимира III Єлизавети. У 1340 р. угорсько-польські війська, хоч і оволоділи Львовом, однак захопити увесь край не змогли. Запрошені Дедьком ординці напали на Польщу й Угорщину та спустошили їх. Казимир III звертається за допомогою до папської курії. У серпні 1340 р. папа Бенедикт XII своєю буллою наказав гнєзненському, краківському і вроцлавському єпископам проповідувати хрестовий похід на Русь.

Зважаючи на загрозу вторгнення польсько-угорських військ при підтримці їх хрестоносцями, галицько-волинське боярство визнало за собою владу сина литовського князя Гедиміна-Любарта (Дмитра), який мав родинні зв'язки з династією Романовичів і був православним. Але фактично влада Любарта поширювалася лише на територію Волинського князівства. Галицькою землею управляла група бояр, на чолі якої стояв Перемишлянський воєвода Дмитро Дедько, який титулувався *«управителем і старостою руської землі»*. Так *Галицько-Волинське князівство розпалося на князівство Волинське й олігархічну автономну республіку Галичину*.

Використовуючи литовсько-польсько-ординські протиріччя, галицьке боярство прагнуло керувати краєм самостійно. Так, призупинивши в 1341 р. при допомозі ханського війська експансію Польщі,

Дмитро Дедько, щоб уникнути звичайного в таких випадках зміцнення залежності від Орди, вступив у переговори з Казимиром III і разом з галицькими боярами визнав верховенство польського короля за умови збереження їхніх володінь, релігії, прав і звичаїв, в чому обидві сторони запрягли. Правда, вже в червні 1341 р. Казимир III звернувся в Авіньйон до папи з проханням звільнити його від присяги, «даної старості Галицької землі». А в 1343 р. польський король добився від курії матеріальної допомоги для боротьби з «русинами». Це дало змогу його військам перейти в наступ. У ході військових дій Польщі вдалося у 1343-1344 рр. захопити Саноцьку і Перемишльську землі. У той же самий час з Литви на південно-західні землі Галицько-Волинського князівства переселяються зі своїми дружинами і людьми молодші Гедиміновичі.

Наступ Литви в 1343-1344 рр. на Галицько-Волинську Русь зміцнив позиції Любарта (Дмитра), який зберіг верховні права на цей край. Тоді ж було ліквідовано правління галицької боярської олігархії. В 1347 р. вся влада в Галицько-Волинському князівстві була зосереджена в руках Любарта.

Але у серпні-листопаді 1349 р. польський король Казимир III, підписавши мирну угоду з християнськими і домігшись нейтралітету Золотої Орди, захопив Галичину і Волинь. З цього часу Галицько-Волинське князівство припинило своє самостійне існування.

Історичне значення Галицько-Волинської Русі полягає в тому, що, взявши на себе роль безпосередньої наступниці Київської Русі, вона стала новим центром політичного і економічного життя та протягом століття після монгольської навали і встановлення ординського іга представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені. Галицько-Волинські князі зуміли створити досить потужну державу, що, незважаючи на визнання верховної влади Орди, у другій половині XIII – першій половині XIV ст. продовжувала суттєво впливати на хід подій у Центрально-Східній Європі. Але Галицько-Волинське князівство, позбавлене союзників, маючи внутрішні суперечності в середині XIV ст., припинило своє існування, будучи поділим між Польщею, Литвою та Угорщиною.

Так була втрачена перша можливість для створення української національної держави.

Рис. 2.7. Герб Львова.
З печатки 1353 р.

Розділ III

Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське

1. Вступ до питання

В умовах боротьби з агресією хрестоносців і під загрозою монгольського нашествия у середині XIII ст. у верхньому та середньому Поніманні виникла литовська держава з центром у м. Новгородок, яка і стала в майбутньому ядром могутньої європейської держави – Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Термін «Литва» відносився тоді до території верхнього і середнього Понімання, а під Руссю розуміли Подвіннтя і Подніпров'я. Сучасні західні етнічні землі Литви (Жемайтія) остаточно увійшли до складу держави у першій половині XV ст. З 2-ої половини XIV і до кінця XVI ст. до складу Великого князівства Литовського входили й українські землі (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України). Згадана держава була федерацією земель, у якій навколо власне Литви об'єдналися обласні автономії.

У зв'язку з тим, що Литовська держава складалася з областей – Литви, Білорусії, України, частково Росії – і жила загальним політичним життям з Польщею та мала постійні, хоча й ворожі, відносини з німцями, вивчення її історії є цікавим для істориків цих країн. Але в історіографії склалися різні погляди і точки зору на сам характер литовської експансії, природу та сутність Великого князівства Литовського:

– Литовська присутність на білоруських та українських землях розглядається як прояв «колоніального загарбання» та «національного гноблення» (В. Пашуто).

– Час існування українських земель у складі Литовського князівства вважають часом існування Литовсько-Руської держави (І. Крип'якевич).

– Відзначають, що Литовська держава XIV – XVI ст. була спадкоємцем і продовжувачем традицій Київської Русі. А в Києві до кінця XV ст. продовжувала існувати Українська держава у вигляді, за висловом М. Брайчевського, «другого Українського королівства».

– Переконані, що українські землі у Литовській державі перетворювалися на литовську провінцію (О. Єфименко, Ф. Шабульдо).

– Вважають, що литовські правителі переслідували загарбницьку мету, зберігаючи устрій на захоплених землях доти, поки це не суперечило їх інтересам (В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик).

– Вважають, що Литва і Москва були продовжувачами традицій Київської Русі, і виступали фактично з однією програмою об'єднання всієї руської землі, правда, за Литвою ця роль визнається тільки частково до 1387 р. – офіційного хрещення за католицьким обрядом (І. Греков).

– На початку 90-х років XX ст. білоруські вчені звернулися до історії Великого князівства Литовського, відшукуючи традиції білоруської державності. М. Єрмалович дійшов висновку, що згадувана в літописях Литва знаходилася між Полоцькою, Турово-Пінською та Новгородською землями і була історичною областю Білорусі. Крім того, він вважає, що саме західна Русь, яка уникла монгольського завоювання, закономірно перетворюється у середині XIII ст. на один із центрів «збирання земель» колишньої Київської Русі в єдину державу. При цьому політичним лідером об'єднувачих процесів та ядром майбутньої держави він визнає Новгородське (м. Новгородок) князівство – сучасний Новгородок на території Білорусії. Литовське князівство дослідник вважає білоруською державою, в останніх працях – «Білорусько-Литовська держава».

Така розбіжність в поглядах пов'язана перш за все з тим, що Литовський період середньовічної історії України (середина XIV – XVI ст.) відзначається етнополітичною і соціально-економічною складністю. Це починається від збереження залишків руського державного права в Литовському князівстві до їх повної втрати після Люблінської унії 1569 р., продовжується в посиленні соціального і духовного тиску з боку литовців та поляків, в протестах проти насильства, виразником яких було козацтво.

Перебування українських земель у складі Литви можна поділити на кілька етапів.

І. 1321 – 1362 рр. – литовська експансія. Інкorporація Волині, Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини, Поділля до складу Литовської держави.

Князювання Гедиміна (1316-1341 рр.) та Ольгерда (1345-1377 рр.).

II. 1362 – 1385 рр. – «старовини не чіпати і новини не вводити», початок тенденцій централізму. Зберігалась стара система управління, тільки династія Рюриковичів поступилася місцем литовській – Гедиміновичам. Руські бояри пішли на службу до литовських князів. Литовці запозичили руський досвід воєнної справи, податкову систему і структуру князівської адміністрації. Православ'я було офіційною ідеологією Литви. «Руська правда» була покладена в основу державної правової системи. Державною мовою була руська.

Князювання Ольгерда (1345-1377 рр.) та Ягайла (1377-1392 рр.).

III. 1385 – 1480 рр. – втрата українськими землями своєї автономії. Укладення у 1385 р. Кревської та у 1413 р. Городельської уній, дискримінація православного населення, ліквідація удільних князівств.

Князювання: Ягайла (1377-1392 рр.), Вітовта (1392-1430 рр.), Свидригайла (1430-1432 рр.), Сигізмунда (1432-1440 рр.), Казимира (1440-1492 рр.).

IV. 1480 – 1569 рр. – литовська програма збирання давньоруської спадщини поступається польському експансіонізму, центром збирання земель Русі стає Московське князівство. Загроза ополячення та окатоличення, релігійна дискримінація, соціальний гніт в умовах ліквідації залишків автономії призвів до змови (1481 р.), повстання (1508 р.) та переходу (1500 р.) під владу Москви князів Чернігово-Сіверської землі зі своїми володіннями. Після утворення Речі Посполитої (1569 р.) українські землі опиняються у складі Польщі, що призводить до ополячення та окатоличення українського люду.

Князювання: Казимира (1440-1492 рр.), Олександра (1492-1506 рр.), Сигізмунда I (1506-1544 рр.), Сигізмунда II Августа (1544-1572 рр.).

2. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського

I ЕТАП (1321-1362 рр.) – ЛИТОВСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ («ПРОНИКНЕННЯ, ВКЛЮЧЕННЯ, ПРИЄДНАННЯ»)

У XII ст. литовці поділялися на сім племен. *Пруси* жили між Віслою та Німаном. *Жмудь* – на правому березі Нижнього Німану. *Литва* – у басейні р. Вілії. *Жемголи* – на лівому березі Двіни. *Корсь, або курони*, – на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою, *летголи* – на правому березі Західного Бугу і *ятвяги* – понад Західним Бугом і верхнім Німаном. Їх політичний

устрій і побут мало чим відрізнялися від життя слов'ян періоду докиївської Русі. Вони нікого не зачіпали, і їх залишали в спокої.

Але вже на початку XIII ст. на них рушили німецькі лицарі. Під прапором поширення християнства вони прагнули підкорити литовців. Небезпека змусила шукати шляхи до об'єднання.

У 30 – 50-х роках XIII ст. на теренах Верхнього та Середнього Поміання, що сьогодні становлять південно-західну частину сучасної Білорусі та південно-східну Литви, племена – ятвяги, литва, кривичі і лехетські радимичі (які переселилися туди з Мазовії) – створюють єдину державу – Литовське князівство. Первісна Литва – це невеличкий район між річками Неріс, Вілія та Німан. Першим збирачем литовських земель був князь (Kunigas) Миндовг (в XIX ст. у литовській історичній літературі отримав ім'я Міндаугас). Завдяки успішним дипломатичним і воєнним діям він поступово поширив свій вплив на південний схід і в 1235 р. став князем у м. Новгородок у так званій Чорній Русі (Чорна Русь – назва найзахіднішої території давньоруських племен кривичів – предків білорусів, приблизно сучасна Гомельщина та частина Могильовської області).

Чорна Русь стала основою держави Миндовга. Крім того, племінник Миндовга Товтивіл став полоцьким князем, а ще один – вітебським. Таким чином, значною частиною сучасної Білорусі управляли литовські князі. Руські князі з Пінська у басейні Прип'яті також визнали Миндовга своїм сюзереном. Взагалі просування литовців було наслідком не відкритого завоювання, а зі згоди з місцевим населенням. У зв'язку з цим треба зазначити, що Полоцьк перебував під німецькою загрозою з того часу, як німці зміщилися у басейні Західної Двіни. Пінськ розміщувався в районі Турова, розгромленого монголами в 1240 р. Сам Пінськ не зазнав руйнувань у той час, але його князі відчували постійний страх перед новим монгольським набігом. Тому і Пінськ, і Полоцьк потребували захисту – кожен від різних ворогів. Внаслідок цього вони разом з іншими західноруськими містами вітали литовських князів як надійних захисників.

У XIII ст. ресурси Литви були невеликими, тому перспектива заволодіння землями на південному сході здавалась привабливою. Землі колишньої Київської Русі могли сплачувати данину, мали розвинені

Історична довідка

МИНДОВГ (Миндаугас) (?-1264 р.) – аукшайтський князь, який своєю владою об'єднав Західну і Східну Литву – Аукшайтію і Жемайтію, а також Чорну Русь з містами: Новгородком, Слонімом, Волковиськом.

Прийняття ним католицизму (1251) та коронація з благословення папи на короля Литви (1253) – результат компромісу Миндовга з Лівонським орденом Після розгрому жемайтями хрестоносців біля озера Дурбе в 1260 р. він повернувся до язичництва і уклав з Олександром Невським союз проти Лівонського ордена. У 1263 р. (1264 р.) разом з двома синами був убитий у результаті змови незадоволеної родової знаті на чолі з князем Довмонтом.

торговельні шляхи, були спроможні надати Литві матеріальні ресурси і поповнення до війська. Не останню роль відігравав тоді і династичний чинник до розширення володінь: у Гедиміна (сина Миндовга), наприклад, було 5 братів, 7 синів і 34 онуки, – і всі вони потребували уділів.

Прагнення литовських князів розширити свої володіння об'єктивно відповідало прагненню східнослов'янських народів до об'єднання. Тому в цьому регіоні литовські князі взяли на себе функцію, яку в інших частинах Русі виконували тамтешні Рюриковичі.

Здійснення цієї об'єднаної програми пов'язано з іменем великого князя Гедиміна (1315-1341 рр.).

Він князував чверть віку і розширив далеко на південь і схід кордони своєї держави. Спираючись на його підтримку, західноруські землі сподівалися скинути ординське іго. У 30-ті роки XIV ст. смоленський князь за підтримки Гедиміна відстояв кордони міста від орди темника Тавлуб-мурзи. З втратою влади над Смоленщиною було покладено остаточний заслін розповсюдженню влади Орди на західних руських землях.

Гедимін зберіг контроль над древнім Полоцьком, де вже давно зміцнилася литовська династія. Близько 1318 р. старший син Гедиміна Ольгерд одружився з донькою вітебського князя і успадкував уділ тестя. Підкорився Гедиміну і Мінське князівство. На заході війська литовського князя успішно відбивали напади хрестоносців. Як і Миндовг, Гедимін вміло балансував між західним і східним християнством. Підтримуючи православну церкву, він одночасно контактував і з католицькою.

Перший етап литовської експансії на українські землі почався 1321 р. Але інформації щодо цього періоду недостатньо, тому лише з певною часткою вірогідності можна говорити про українські землі, які у цей час приєднав Гедимін до Литви.

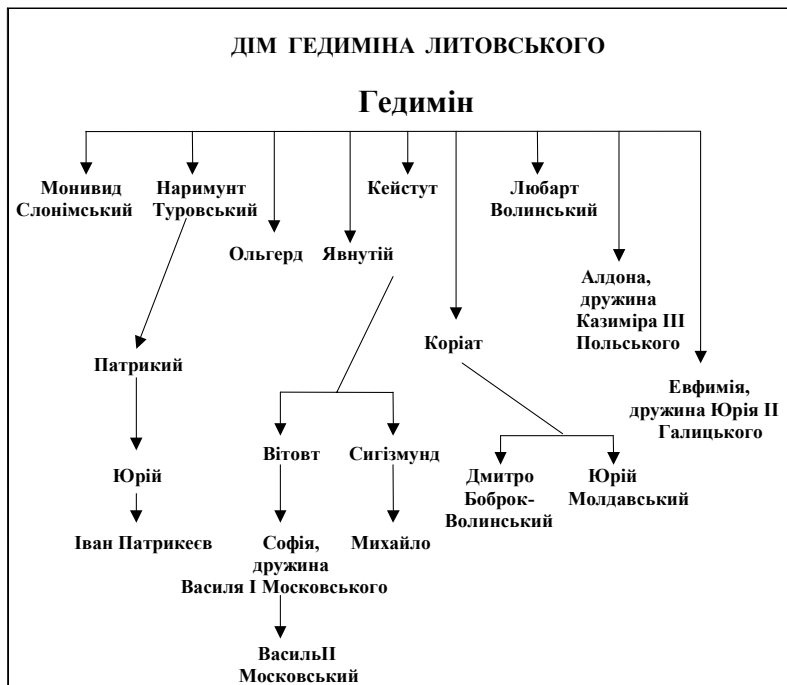
Встановлення влади литовських князів у тих чи інших землях далеко не завжди проходило гладко. У Гедиміна були суперники: і відсторонені представники місцевих династій, і частина боярства, і прості мешканці, які боялися змін і хотіли жити по-старому. Але в цілому розширення Великого князівства проходило порівняно спокійно, бо приєднання земель до цієї держави задовольняло найбільш впливові кола місцевого населення: боярство, городян, церкву.

Рис. 3.1. Великий литовський князь Гедимін

Держава Гедиміна за своєю адмінструктурою нагадувала свою попередницю – Київську Русь часів перших Рюриковичів. Її правитель не ставив за мету жорстоку централізацію. Більш тісний контроль великий князь здійснював над своїм доменом – землями корінної Литви, а також Чорної Русі і Завілейської Литви.

Багато земель, які визнали владу Гедиміна, зберегли свій порядок правління. Фактично змінилися лише правителі: місця більшості тамтешніх Рюриковичів зайняли, як правило, родичі Гедиміна. Деякі, як і дружинники-литовці, що прийшли з ними, прийняли православ'я. Це сприяло зближенню з місцевим населенням і швидкій культурній асиміляції.

Князі-намісники сплачували данину великому князеві. Певно, це компенсувалося місцевим жителям захистом від іноземних набігів, забезпеченням стабільності на всій території держави і створювало сприятливі умови для розвитку власного ринку та торговельних зв'язків.

За Гедиміна столицею Великого князівства стало Вільно (сучасний Вільнюс). Важливу роль у житті цього міста, яке виникло на землях корінної Литви, відіграло так зване «руське місто» – квартали, заселені православними ремісниками і торговцями. Але вже за Геди-

міна з'являються в місті і два перші католицькі монастирі. Притік населення із заходу, зокрема й з Прибалтики, Польщі, Німеччини, дуже швидко видозмінює литовську столицю в місто багатьох культур і традицій. Однак довгий час саме східнослов'янська культура визначала обличчя Вільно (ще в XVI ст. імперський посол Сигізмунд Герберштейн відзначив, що *«храмів руських там значно більше, ніж римського сповідання»*).

Головним сподвижником Гедиміна був руський воевода Давид. За литовськими джерелами, він займав перше місце в країні після великого князя. Крім того, йому була доручена охорона фортеці Гродно і командування армією в тих походах, в яких Гедимін особисто не брав участі. В одному з них Давида вбив мазовецький князь Андрій. Сам же великий князь Гедимін загинув 1341 р. у битві з хрестоносцями при Велюоні, де лицарі вперше застосували порох.

Гедимін залишив семеро синів, між якими і поділили литовські землі. Великим князем він призначив молодшого – Явнутія, віддавши йому Вільно.

В. Антонович, на противагу загальній думці, вважає, що з 1341 по 1345 рр. великого князя в Литві не було. М. Бестужев-Рюмін доводить, що «державний стіл» зайняв саме Явнутій, але недовго залишався на престолі, бо брати Кейстут і Ольгерд уже взимку 1344-1345 рр. скинули Явнутія, і Ольгерд був проголошений великим князем (1345-1377 рр.).

В. Антонович дає нам таку характеристику Ольгерда: *«...відрізнявся глибоким політичним обдаруванням, вмів використовувати ситуацію, правильно визначав цілі своїх політичних прагнень, зручно розташовував союзи і вдало вибирав час для здійснення своїх політичних задумів. Дуже стриманий і завбачливий, Ольгерд вмів у цілковитій таємниці зберігати свої військово-політичні плани». Руські літописи, що були не дуже схильними до Ольгерда, називають його «зловірним», «безбожним» і «услесливим», проте визнають у ньому вміння використовувати обставини, підкреслюють такі його риси, як стриманість і хитрість. Серед інших національностей, «симпатія» Ольгерда, зосереджувалась на руській народності. За своїми переконаннями, звичками і сімейними зв'язками Ольгерд належав до руської народності і служив у Литві її представником».*

У той же час, коли Ольгерд зміцнював Литву приєднанням руських земель, Кейстут захищав її від хрестоносців. Він – язичник, але навіть вороги його, хрестоносці, визнали в ньому якості зразкового християнина-лицаря. Такі ж якості визнавали в ньому й поляки.

Обидва князі так точно розподілили управління Литвою, що тільки руські літописи знають Ольгерда, і тільки німецькі – Кейстута.

У відношенні до Русі Ольгерд продовжував політику свого батька.

Ольгерд – литовець по батьку і русин по матері, починаючи з ранньої юності три чверті свого життя провів у Вітебську, спочатку як

наступник князівського престолу, потім як можновладний князь землі Вітебської. За цей час він поріднився з руською мовою, культурою, звичаями. Майже всі його сини були хрещені за православним обрядом. І не тільки симпатії прив'язували його до руського народу, але і серйозні політичні міркування. Перед ним лежали неосяжні землі Південної Русі, які ніби чекали сильної руки, щоб звільнитися від ординського іга.

Історична довідка

ГЕНЕАЛОГІЯ СІМЕЙСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО ОЛЬГЕРДА (СИНА КНЯЗЯ ГЕДИМИНА І КНЯГИНИ МАРІЇ ТВЕРСЬКОЇ)

Діти від першого шлюбу Ольгерда з княгинєю Марією Ярославною Вітебською:

1. Андрій, згодом князь полоцький;
2. Дмитрій, князь брянський, друцький, стародубський, трубчевський (предок князів Трубецьких);
3. Костянтин, князь чернігівський, потім черторийський (предок князів Черторийських);
4. Володимир, князь київський, потім копильський (предок князів Бельських і Слуцьких);
5. Федір, князь ратненський (предок князів Сангушко);
6. Федора — одружена із Святославом Титовичем, князем карачевським.
7. Невідома на ім'я дочка — з Іваном, князем новосельським і одоєвським;
8. Горпина — Марія — з Борисом, князем городецьким.

Діти від другого шлюбу Ольгерда із княгинєю Уляною Олександрівною Тверською:

1. Ягайло — Владислав, Великий князь литовський, король польський, родоначальник династії Ягеллонів (які правили з 1386 по 1572 рр.);
2. Сकिргайло — Іван, князь трокський і полоцький;
3. Корибут — Дмитрій, князь новгород-сіверський, брацлавський, вінницький (був одружений з княгинєю Анастасією Рязанською);
4. Лигвень — Семен, князь новгородський, мстиславський (був одружений з княгинєю Марією Московською);
5. Коригайло — Казимир, наступник мстиславський;
6. Вигунт — Олександр, князь керновський;
7. Свидригайло — Болеслав, князь подольський, чернігівський, новгород-сіверський, брянський, Великий князь литовський, потім князь волинський;
8. Кенна — Іоанна — з князем Поморським, васалом Польщі;
9. Олена — з князем Володимиром боровським і серпухівським;
10. Марія — з литовським боярином Войдилою, потім за князем Давидом Городецьким;
11. Вільгейда — Катерина — з герцогом Макленбурзьким;
12. Олександра — з князем Мазовецьким;
13. Ядвига — з князем Освенцимським.

Як бачимо, тогочасна Литва — суцільне переплетіння родинних зв'язків польських, руських, білоруських князів.

З 1357 по 1380 рр. Орда не була цілісною державою, тут точилася боротьба за владу між ханами і царевичами (за цей період змінилися 25 ханів). Скориставшись суперечками в Орді, Ольгерд почав новий етап проникнення в землі Русі. Великий князь заявив: «Вся Русь повинна належати литовцям». Поступово і цілеспрямовано з руських земель витісняються ординці. У 1361-1362 рр. Литва утвердилась на Київщині, заволоділа частиною Чернігово-Сіверської та Переяславської землі.

На початку 60-х років панівне становище між Дунаєм і Дністром займали Кримська, Перекопська та Ямболукська орди, мурзів яких – Кутлуг-Бука (Кутлубуга), Хаджи-Бека (Качибєя) та Дмитра, називали «отчичами й дідами» («наследственными владетелями»).

Восени 1362 р. Ольгерд завдав їм поразки біля Синіх Вод (р. Синюха, ліва притока Бугу). У Густинському літописі під 1362 р. є такий запис: *«В сие лето Олгерд победи трех царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Качибєя, Дмитра, и оттоли от Подола изгна власть татарскую»*. Це була перша велика поразка Орди в Східній Європі.

Хоча залежність земель Південно-Західної Русі від монголів ще не була остаточно ліквідована (населення продовжувало виплачувати ординську данину), політичні наслідки здобутої перемоги були дуже важливі. Як свідчить польський хроніст М. Стрийковський, внаслідок походів військ князя Ольгерда у 1362-1363 рр., участь у яких брали і загони південно-руських феодалів, *«були визволені усі степи від татар аж до Очакова від Києва, і від Путивля аж до гирла Дону»*.

Різко послабився політичний вплив орд, розташованих західніше Дніпра. Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Подільська, Волинська землі закріпилися у складі Великого князівства Литовського. Місцеве населення підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло ординське. О. Субтельний назвав процес збирання українських земель Литвою *«проникненням, включенням, приєднанням»*.

II ЕТАП (1362-1385) – «СТАРОВИНИ НЕ ЧПАТИ, А НОВИНИ НЕ ВВОДИТИ», ПОЧАТОК ТЕНДЕНЦІЇ ЦЕНТРАЛІЗМУ

Велике князівство Литовське склалося як федерація окремих земель і князівств. Ступінь їх залежності від центральної влади була різною, але забезпечувала місцевому боярству, а іноді й представникам старих княжих династій, значну внутрішню автономію і, як правило, недоторканність соціально-економічних і політичних інституцій, створених у попередній період.

Але за Ольгерда продовжується витіснення з престолів Русі нащадків минулих династій (у тому числі і далеких родичів великих литовських князів). Під час правління Ольгерда в більшості підвладних йому східнослов'янських князівств сидять православні Гедиміновичі. Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське князівство, Переяславщину і чотири уділи на Поділлі Ольгерд роздав своїм синам і племінникам. Представники старих княжих династій отримали уділи на місцях. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя литовського і зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічно данину і в разі потреби виставляти своє військо. Разом з тим вони складали великокнязівську раду і брали участь у вирішенні дер-

жавних питань. Удільні князі мали необмежену владу на місцях – розпоряджалися землями і прибутками, привласнювали мито, на свій розсуд карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр.

Протягом 70-х років особливо швидко відновлювалося життя у Київському князівстві, чому сприяла діяльність князя Володимира Ольгердовича. Розширювались територіальні межі князівства. За короткий час воно приєднало до себе Переяславщину, частину Чернігово-Сіверщини й простяглося від Південного Бугу, Тетерева і Случі на заході до

Рис. 3.2. Великий литовський князь Ольгерд

притоки Сіверського Дінця річки Тихої Сосни на сході. Діючи в інтересах місцевої знаті, Володимир не поспішав виконувати розпорядження великого литовського князя, а то й протидіяв йому. Князь організував карбування власної монети і почав титулуватися як самостійний володар – «з Божої ласки князь Київський».

Бурхливо розвивалася Подільська земля, до складу якої ввійшло Пониззя Південного Бугу і Дністра. Розбудовувались такі міста, як Кам'янець, Смотрич, Бакота, Червоноград, Скала, Брацлав, Меджибіж, Вінниця та ін. Ці успіхи стали можливими лише за активної підтримки місцевого населення. Як свідчить літопис, *«князі увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали»*. Першим великим удільним князем Подільської землі був Юрій Коріатович, протягом 1388-1390 рр. його брат Федір Коріатович уже правив князівством самостійно, фактично незалежно від великого литовського князя.

На Волині князь Любарт Гедимінович вживав заходів для її оборони від зазіхань Польщі, сприяв розвитку господарства і торгівлі, будував міста, замки, церкви. Таку ж політику проводив його син Федір.

Збереження князівств, яке дозволяло знайти місце в політичній структурі держави для численних представників династій Гедиміновичів, не зачіпало інтереси місцевих феодалів і гарантувало їм недоторканність «старовини». Угода, яку уклали з найвпливовішою частиною населення, визначала відносини з верховною владою протягом кількох століть. У XV і на початку XVI ст. ці відносини князі

оформляють спеціальними грамотами, привілеями, пожалуваними Полоцькій, Вітебській, Смоленській, Київській, Волинській землям. Бояри, вище духовенство, городяни цих земель зберегли значний вплив на місцях, тому встановлення влади великого князя литовського проходило, як правило, без особливих потреб.

Різка перевага слов'янського населення у складі Великого князівства Литовського сильно вплинула на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток самого литовського народу. Литовці прийняли християнство грецького обряду, шанували давньоруські закони – «Руську правду», мову. Литовські князі спершу декларували збереження в незмінному вигляді місцевих владних структур та звичаїв, керівної ролі нелитовської аристократії. Удільні князі мали всю повноту влади на місцях, але на найвищих шаблях державних структур перебували майже виключно представники литовської еліти. Зате слов'янські елементи переважали в економічній та культурній сферах. Отже, Велике князівство Литовське було економічно, політично, культурно й етнічно неоднорідним державним утворенням. Східнослов'янські землі, які перебували в його складі, з вищим рівнем економічно-соціальних відносин і культури склали близько 90% державної території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і між населенням. Особливості структури литовської держави знайшли відображення у титулах великих князів литовських. Так, ще в I половині XIV ст. Гедимін іменував себе **«князем литвинів і руських»** або ж **«литвинів і багатьох руських»**. Його нащадки також підкреслювали свої верховні права на землі Русі, називаючи себе князями **«литовським і руськими»**. Добу князя Ольгерда характеризує вірш 1588 р.:

***«Полска квітнет лациною
Литва квітнет русчиною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш...»***

Прагнення Литви об'єднати під своєю владою «всю Русь» зіштовхнулось з рішучим опором Московського князівства, яке також провадило політику «збирання» руських земель. Відкритий конфлікт спалахнув між двома державами 1368 р., коли Ольгерд втрутився у боротьбу московського і тверського князів на боці останнього. Невдалі походи на Москву 1368, 1370 і 1372 рр. стали початком упертої і запеклої боротьби між Московським князівством і Литовською державою за гегемонію на сході Європи. Після смерті Ольгерда (1377) (тверські літописці повідомляють, що він помер християнином, схимником, прийнявши в хрещенні ім'я Олександр, а в чернецтві – Олексій) постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Ядро своїх володінь – Вільно, Вітебськ, Мінськ, Новгородок – Ольгерд передав своєму си-

нові від другого шлюбу Ягайлові (1377-1392 – великий князь литовський, 1386-1434 – король польський). Проте старші брати – сини першої дружини Ольгерда – не змирилися з цим. Вже в 1377 р. Андрій Ольгердович – князь полоцький – виступив проти Ягайла, але через деякий час втік до Пскова, а згодом – до Москви; 1379 р. він брав участь у поході московського князя від Брянська на південь. Інший Ольгердович – Дмитро, володар Чернігово-Сіверщини, також перейшов на бік Москви. Верховну владу Ягайла ще раніше відмовилися визнавати Кориатовичі на Поділлі, а також Дмитро – Корибут Новгород-Сіверський. Цю ситуацію намагалася використати Москва.

Дмитро Московський добре усвідомлював ті переваги, які міг вивести від дружби з Литвою. У 1372 р. він влаштував шлюб свого брата Володимира Серпухівського з донькою Ольгерда Оленою і очолював гарні відносини з рядом литовських князів.

Після смерті Ольгерда 1377 р. між Дмитром, вдовою Ольгерда та її сином Ягайлом було укладено угоду, за якою останній мав одружитися з донькою Дмитра. Листування, яке стосувалося цієї угоди, не збереглося. Але в архівах московського великого князівства знайдена копія документа 1626 р., що свідчить не лише про існування угоди, а й про її основні умови.

Це список з грамоти *«великого князя Дмитрія Івановича и великие княгини Ульяны Олгердовы ... о женитьбе великого князя Ягайла Олгердова. Женитися ему у великого князя Дмитрія Івановича на дочери, а великому князю Дмитрию Івановичу дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, бытии в их воле (стать подданным Дмитрия), и креститися в православную веру»*.

Якби цей проєкт реалізувався, розвиток Східної Європи пішов би іншим шляхом. Можливо, було б прискорено об'єднання усіх земель Русі в одну державу і звільнення від татарського іґа; відвернення розповсюдження згубного антагонізму між православними і «латинянами», а полякам відкрилася б можливість передавати західну культуру православним.

Але план Дмитра не здійснився. Литовців приваблювали не тільки можливості, що відкрилися перед ними в Московській державі, але і Польща, яка могла запропонувати своїм сусідам західноєвропейську культуру.

У той час, як великий князь литовський стояв на роздоріжжі, вибираючи між Руссю і православ'ям та Польщею і католицизмом, у Польщі виникла нова ситуація, яка змусила поляків докладати дипломатичних зусиль, щоб привернути Ягайла на свій бік. Зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордену відняла в Польщі Помор'я з Гданськом.

На вибір Ягайла вплинуло й те, що Орден погрожував не тільки Польщі, але і Литві. Він і сам мав гіркий досвід відносин з ним. Але

сходження до вищих шаблів влади у Литві після смерті батька-Ольгерда не обійшлося без кровопролиття. Тоді, щоб завадити своєму дядькові Кейстуту прийняти великодержавний титул, Ягайло був змушений укласти таємну угоду з Тевтонським орденом, уступивши йому Жемайтю і визнавши його верховну владу.

Крім того, боротьба за першість «збирання руських земель» робила Литву і Москву суперниками. Тому Ягайло вибирає союзником не Дмитра Московського, а темника (еміра) Орди Мамає. Уклавши союз з Мамаєм, Ягайло таким чином розраховував прибрати зі свого шляху суперника і зміцнити свої позиції на землях Русі.

Знаючи, що Ягайло готується приєднатися до Мамає, Дмитро Іванович взимку 1379/80 р. послав свої війська у похід на литовські окраїни. Це не було походом на повалення Литовської держави. Його мета полягала у створенні сприятливих умов для переходу на бік Москви князів Литовської землі, що і було досягнуто.

9 грудня 1379 р. московські війська здійснили глибокий рейд на території Великого князівства Литовського, про що існують літописні записи: «*Тое же зими князь*

великий Дмитрій Іванович, собрав воя многы и посла с ними брата своего князя Володимира Андреевича да князя Андрея Ольгердовича Полотського да князя Дмитрия Михайловича Волынского и иных воеводы и вельможы и бояре многы... отпусти их ратию на Литовския города и волости воевати. Они же сшедьшеса взяша город Трубческа и Стародуб и иные многы страны и волости и села тяжко плениша и вси наши вои, русстии полци, цели биша, приишоша в дома своя со многими гостьми».

На вказаних територіях руські війська ніколи раніше не діяли, не заходячи далі Брянська. А саме Московське князівство з цими землями безпосередньо кордонами не межувало. У важких зимових умовах московські війська змогли пройти так далеко, очевидно, лише завдяки підтримці місцевого населення і чернігівських князів. Літописець особливо підкреслив той факт, що «*князь Дмитрій Ольгердович не стал на бои, ни поднял суку противу князя великого и не бился, но выйдя из града с княгинею своею и з дѣтми и с бояри своими и примха на Москву в ряд к князю великому Дмитрию Ивановичу, бив челом и радисс у него».*

Історична довідка

БОБРОК-ВОЛИНСЬКИЙ ДМИТРІЙ МИХАЙЛОВИЧ – князь, родом з Волині. Син литовського князя Коріата (Михайла) Гедиміновича. Виїхавши з Литви, він був спочатку тисяцьким у нижнегородського князя, а в 70-х роках XIV ст. перейшов на службу до князя московського Дмитрія. Одружений з сестрою князя Анною. Командував московським військом, був воеводою князя Дмитра Донського. Учасник походів проти волзьких булгар (1376 р.), татар (1378 р.), литовців (1379 р.). Особливо відзначився під час Куликовської битви (1380 р.). Командуючи полком, який знаходився у засідці, наніс вирішального удару, який призвів до розгрому військ хана Мамає. Загинув у битві на річці Ворсклі у 1399 р. (12 серпня).

Таким чином, чернігово-сіверський князь спеціальним договором-рядом оформив свої відносини з великим князем московським.

Події, пов'язані з походом московської рати взимку 1379–80 рр. найбільш детально розглянуто І. Грековим і Б. Флорею. Обидва дослідники визначають нестійкість внутрішньополітичних позицій великокнязівської влади Ягайла. При цьому, якщо І. Греков допускає не тільки існування опозиції литовській великокнязівській владі як в самій Литві, так і в підвладних їй землях Русі з самого початку правління Ягайла, а й вказує також на наявність таємних політичних планів певної частини опозиції з Дмитром Московським, то Б. Флорія бачить у ній відгук «недовольства боярства «русских» земель направленостю внешней политики Великого княжества» і тяжіння «местных феодалов к великорусскому центру...».

І. Греков пояснює причину походу московських військ прагненням великого князя Дмитра Івановича запобігти розгрому «своїх союзників на Сіверщині» Ягайлом. Б. Флорія, відзначаючи прагнення Москви поставити територію південно-східних окраїн Великого князівства Литовського під свій контроль, визначає позиції «находившегося в Трубчевске сына Ольгерда Дмитрия», як фактор, що сприяв успішному вирішенню цього завдання. Як бачимо, в обох дослідників немає принципового розходження в оцінці подій 1379–80 рр. на Чернігово-Сіверщині. Але вони не ставлять їх у прямий зв'язок із процесами консолідації антиординських сил і політичного об'єднання Русі під егідою Москви, зокрема з прийнятою у 1374 р. у Переяславлі програмою дій проти Орди, хоча і близькі саме до цього розуміння. Водночас існують вагомі підстави стверджувати, що відкритий перехід обох Ольгердовичів на бік Москви в переддень Донської битви виявився результатом реалізації загальноруської політичної програми, а коло її прибічників у Великому князівстві Литовському не обмежувалося лише полоцькими і чернігово-сіверськими удільними князями.

Глава церкви у Великому князівстві Литовському Кіпріан також міг бути ознайомлений з деякими обставинами протистояння, яке почалося, і з планом переходу прикордонних князівств на південному сході під юрисдикцію Москви. У такому випадку похід московських полків на чолі з Володимиром Андрійовичем Серпухівським, Андрієм Полоцьким і Дмитром Боброком-Волинським у грудні 1379 р. на територію Чернігово-Сіверщини, і його результати слід розглядати як реалізацію спільного політичного задуму, а саме літописне повідомлення про цей похід — як одне із свідчень письмових джерел про політичне співробітництво між феодалами Середнього Подніпров'я і Московського Великого князівства перед Куликівською битвою.

У результаті походу московських військ на південно-східні землі Великого князівства Литовського взимку 1379/80 рр. і наступного

приєднання Чернігово-Сіверського князівства, контроль над стратегічно важливою територією Середнього Подніпров'я перейшов від Ягайла до Дмитро Московського, збільшився військово-політичний потенціал Москви, а ворожі їй сили Литви і Мамаєвої Орди відповідно були ослаблені. Князівства Середнього Подніпров'я стали надійним захистом, який не тільки прикрив із заходу руську рать, яка виступила на Дон проти Мамає, але і зіграли роль нездоланної перешкоди для армії Ягайла, що прагнула об'єднання з ординськими полчищами, але так і не встигла до початку битви на Куликовому полі. Повільність Ягайла була обумовлена не стільки політичними розрахунками литовського великого князя, безсумнівно зацікавленого у взаємному послабленні Москви і Орди, скільки необхідністю силою зброї відновити контроль над Чернігівщиною.

У травні 1380 р. Ягайло уклав мирний договір з Орденем, щоб звільнити всі свої війська для походу проти Москви. Але йти йому довелося через Чернігово-Сіверську землю, за рік до цього звільнену московським князем Дмитром і від татар, і від литовців.

У цей час кінні дружини князя Дмитра Ольгердовича стояли на кордоні, стримуючи Литву, північніше із своїми загонами стояв Андрій Ольгердович (разом у них було 40 тис. воїнів). В обох Ольгердовичів була тільки кіннота, і за наказом князя Дмитра Московського в кінці серпня, залишивши литовські рубежі, вони швидким маршем стали рухатися на південь. 4 вересня недалеко від Дону дружини Дмитра і Андрія приєдналися до московського війська та взяли участь у Куликовській битві. Просування ж литовських військ було затримано місцевим населенням.

На Куликовому полі 8 вересня 1380 р. руське військо, до якого входили і загопи Південно-Західної і Західної Русі, розгромило ординське військо еміра Мамає. Долю Куликовської битви вирішив засадний полк, очолений вихідцем з Волині Дмитром Боброком-Волинським.

Пам'ятна битва підняла престиж Москви, справила велике враження на сучасників і присвоїла Дмитру прізвисько Донський. Але перемога не була вирішальною, і через два роки Дмитрові довелося підкоритися ханові Тохтамишу, котрий розорив Москву. Великий князь був змушений платити данину, хоча вже й довів, що татар можна перемогти і їхня могутність може бути подолана спільними зусиллями.

III ЕТАП (1380-1480) – ВТРАТА УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ СВОЄЇ АВТНОМІЇ

У 1381 р. Кейстут, брат Ольгерда, спираючись на підтримку сил, які шукали зближення з Московією в антиординській боротьбі, захо-

пів Вільно й усунув Ягайла від влади. Однак, за допомогою Тевтонського ордену Ягайло вже в липні 1382 р. відновив свою владу і полонив Кейстута та його сина Вітовта. За кілька днів Кейстут був задушений у підземеллі Кревського замку, Вітовту вдалося втекти до Пруссії, звідки він розпочав боротьбу за великокнязівську владу.

У цей час у Польщі після смерті в 1370 р. Казимира III королівська гілка Пястів припинила своє існування. Казимир III не залишив спадкоємців чоловічої статі. Його перша дружина, литовка, померла, а другий шлюб з Аделаїдою Гессенською, що була безплідною, був розірваний. Третій шлюб з сілезькою княгинею теж не приніс спадкоємця. Від першого і третього шлюбів Казимир III мав тільки дочок, тому лагодив у спадкоємці свого племінника Людовіка Анжуйського. Згідно з династичним договором, укладеним Казимиром, польський престол посів угорський король Людовік (Лайош, 1370-1382 рр.).

Але й тут існувала проблема з успадкуванням. Людовік Угорський мав тільки дочок, а, згідно з польськими законами, жінки не мали права на успадкування престолу. Після довгих триетапних переговорів між королем і шляхтою у вересні 1374 р. було досягнуто порозуміння і прийнято особливу угоду (Кошицький привілей). Шляхта обіцяла прийняти як королеву будь-яку з дочок Людовіка. За це королю довелося звільнити польську знать від усіх податків, крім кількох символічних. Але ця угода була виконана не одразу. По смерті Людовіка у 1382 р. становище в Польщі загострилося. Почався період безкоролівства, який супроводжувався боротьбою за владу між різними угрупованнями феодалів Великої і Малої Польщі. Нарешті в жовтні 1384 р. в Кракові за підтримки феодалів Малої Польщі на престол була введена молодша донька Людовіка, одинадцятирічна Ядвіга. Однак виникла нова проблема. У п'ятирічному віці вона була повінчана з Вільгельмом Габсбургом (племінником герцога австрійського). А поляки не бажали миритися з думкою, що їх правителем стане німецький принц. Ця антипатія призвела до того, що польська шляхта звернула свій погляд у бік Литви. Пошук виходу з кризи призвів обидві країни до союзу. **14 (15) серпня 1385 р. в містечку Крево (Кривас) князь Ягайло та польська королева Ядвіга уклали династичну унію, яка поклала початок військово-політичному блоку двох країн.** У лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийняв ім'я Владислава і одружився з дванадцятирічною Ядвігою і в березні був коронований як «король і володар королівства польського». **За умовами унії, князь Ягайло мусив: 1) перейти в латинство сам і перевести в нього всіх братів, бояр і народ; 2) вжити всіх можливих заходів для повернення втрачених Польщею і Литвою земель; 3) «на вічні часи» приєднати литовські і руські землі до корони Польської; 4) передати Польщі свою казну; 5) виплатити 200 тисяч флоринів Вільгельму Габсбургу за відмову від Ядвіги.**

Як бачимо, Кревська унія стала реальною загрозою незалежності Литви, але значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-русь-

Рис. 3.3. Великий литовський князь Вітовт

ких військ вона у 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщини Галичину і встановила владу над Молдавським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись навічно зберігати її «собоі, Ядвізі, дітям і короні польській».

Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу опозицій. Уже навесні 1385 р. князь Андрій Ольгердович Полоцький розпочав воєнні дії

проти Ягайла на Вітебщині. Найактивніше проти Ягайла виступив князь Вітовт. Уклавши угоду з Тевтонським орденом у 1390-1392 рр., Вітовту вдалося зайняти ряд міст (у тому числі Гродно і Новогрудок). У 1390 р., плекаючи надію на підтримку Москви, Вітовт видав свою доньку Софію за великого князя Василя (сина Дмитра Донського).

Протистояння між центром і периферією закінчилося договором в Острові (1392 р.), згідно з яким Вітовт одержав Троки (Троцьке князівство) та інші володіння Кейстута у корінній Литві, зберігаючи одержану раніше Луцьку волость на Волині. Разом з цим, на нього покладалася, за висловом польського історика Я. Длугоша, «*вся управа земель литовських і руських*», тобто він фактично став правителем Литви.

Невдовзі по тому найвизначніші з-поміж литовських князів, котрі мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. У цей час більшість князів відмовилися від визнання Кревської унії, а разом з нею – владі як польського короля Ягайла, так і Вітовта. Тобто була зроблена спроба добитися незалежності автономних удільних князівств. Лідерами удільних князівств були: київський князь – Володимир Ольгердович, новгород-сіверський – Дмитро-Корибут, подільський – Федір Коріатович. Але діяли вони неузгоджено, розрізнено, чим і прирекли цей рух на невдачу.

Наступ військ Дмитра-Корибута на Литву в 1392 р. закінчився поразкою. Зазнав поразки Федір Коріатович, подавшись до Угорщи-

ни. Протягом 1392 – 1395 рр. Вітовт відібрав у повсталих князів удільні князівства і передав їх своїм намісникам. Внаслідок цього нанівещь зводиться автономія руських земель. Населення сприйняло це вороже. Коли на місце усуненого від влади Володимира Ольгердовича у 1394 р. прибув князь Скиргайло, то мешканці Києва відмовилися йому коритися. Князь мусив відмовитися від обмеження прав місцевих можновладців і почав підтримувати їхнє прагнення до незалежності від центру. Однак така лінія поведінки київського намісника не влаштувала Вітовта. У січні 1396 р. Скиргайло раптово помер (був отруєний). У 1399 р. до Києва прибув намісник Вітовта О. Гольшанський (його онука Софія стала четвертою дружиною Ягайла).

Замінивши своїми намісниками найбільш значних удільних князів, Вітовт укріпив свою владу та забезпечив внутрішню стабільність у державі. Це дало йому змогу спрямувати зусилля на оволодіння Причорномор'ям і витіснити звідти Орду. Усобиці в останній полегшили це завдання.

У кінці літа 1397 р. відбувся перший похід Вітовта проти хана Орди Тимур-Кутлука. Не зустрівши сильного опору, литовці досягли традиційних місць ординських кочувань у низинах Дону, а потім ввійшли до Криму, де 8 вересня у битві недалеко від Кафи (Феодосія) розгромили місцевих ординців еміра Едигея.

Влітку 1398 р. було здійснено другий похід в ординські володіння. Рухаючись через Подолію, війська досягли чорноморського узбережжя біля гирла Дніпра, на правому березі якого за розпорядженням Вітовта була споруджена кам'яна фортеця Тавань. Вона мала стати південним фортом Литви і одночасно базою для подальших воєнних операцій. У 1399 р. було підготовлено новий похід, для якого Вітовт зібрав усі сили, які мав.

Впродовж 1398 р. тривали переговори з Тевтонським орденом, які завершилися укладанням у жовтні Салинської угоди, згідно з якою Вітовт, щоб отримати допомогу від хрестоносців, віддав ордену Жемайтю (Жмудь). Литовсько-руські князі та бояри, що зібралися на острові Салин (р. Мемель) для підтвердження угоди з Орденем, проголосили Вітовта своїм королем. У звістці про цю подію, переданій пруським хроністом Посільге, одні історики вбачають банальний «застольний епізод», інші – процедуру «посадження» на королівський престол.

Вітовтове «величання» на Салині, а, можливо, й побоювання, що успіх його починань стане ґрунтом, на якому розростуться королівські амбіції правителя Литви, вплинули на Ягайла. Тому польський король надав Вітовтові суто моральну підтримку – за його клопотанням папа Боніфаций IX у травні 1399 р. видав буллу з дозволом на оголошення на території Польщі і Литви хрестового походу проти татар але тільки 400 воїнів.

Великий князь Московський Василь I дотримувався нейтралітету, але дружину на чолі з князем Дмитром Боброком-Волинським до Вітовта направив.

Під знаменами Вітовта об'єдналися підвладні йому князі, кілька тисяч татар хана Тохтамиша (союзника Литви), загони поляків, волохів, хрестоносці під командуванням Маркварта фон Зальцбуха, а також дружина князя Боброка-Волинського. Руські літописи і литовські хроніки мовчать про чисельність Вітовтового війська, але пишуть: *«єдиних князей с ним было числом 50, и была сила ратная велика зело»*.

На початку серпня військо переправилось поблизу Києва на лівий берег Дніпра, попрямувало на південний схід уздовж його течії. Зустріч із загонами хана Тимур-Кутлука відбулася «в поле чистом на реке Ворскле в земле татарской».

12 серпня 1399 р., за декілька годин до заходу сонця, на березі Ворскли відбулася одна із знаменних битв середньовіччя. Загони союзників рушили на ординців. Удар прийняли тумени кримського еміра Едигея. Вітовт широко застосував артилерію, арбалети. Перший натиск його полків розцінювався як успіх, кіннота Едигея відступила. Але успіх був оманливим. Орда залишилась вірною своїй тактиці, втягувала в бій якомога більше сил противника. І те, що за висловом очевидців, могло здатися успіхом Вітовта, швидше за все було заманливим відступом Едигея, бо скоро виявилось, що тумени хана Тимур-Кутлука встигли обійти військо Вітовта з флангів і тилу. Кільце оточення замкнулося, й литовці опинились у пастці. Сам Вітовт з невеликою дружиною рятувалися втечею. Битва ж перетворилася на бійню, в якій склали голови кращі сили Литви та Русі. Тут знайшли свою смерть Андрій Полоцький, Дмитро Брянський, Дмитро Боброк-Волинський та інші.

«И кто мог счесть всех литовцев и русских, и поляков, и германцев, павших в этот день?» – з гіркою відзначею літописець. Переслідуючи залишки переможеної армії, Тимур-Кутлук дійшов аж до Києва і розбив прямо перед містом свій табір. Загони його армії розсіялися по всій Київській землі і Поділля, грабуючи міста і села, захоплюючи тисячі полонених. Київ мав сплатити 3000 рублів викупу. Басейн Нижнього Бугу, через який Литва мала вихід до Чорного моря, тепер знову був зайнятий монголами і відведений під пасовища частини ногайської орди Едигея.

Поразка литовського війська на Ворсклі ослабила позиції Вітовта і змусила його знову шукати зближення з Ягайлом. Позиції самого Ягайла в 1399 р. також похитнулися, хоча й з інших причин. У червні того ж року померла Ядвіга, що відкрило Ягайлові невтішні перспективи втрати польської корони. Кризи вдалося уникнути, однак необхідність взаємопідтримки наприкінці 1399 р. відчувалась і Вітовтом,

і Ягайлом, як ніколи раніше. Тому, за даними Длугоша, того ж року вони уклали попередню угоду про надання Вітовту довічного права на володарювання у Литві. На з'їзді литовської знаті у Вільно 18 січня 1401 р. було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Всі українські і литовські землі по смерті Вітовта мали перейти безпосередньо до польської корони. У свою чергу польська шляхта на сеймі в Радомі зобов'язалась після смерті Ягайла не обирати нового короля, не сповістивши попередньо Вітовта.

Віленська угода 1401 р. звела до мінімуму політичні наслідки поразки. Вітовта визнали довічним правителем Литви – великим князем (Magnus dux), а Ягайла – верховним князем (Supremus dux). І, як писав М. Грушевський, «*васал Вітовт де-юре займав властиво рівнопорядне з Ягайлом становище в політиці*».

Поступово налагодились відносини з Ордою. Тепер Вітовт прагнув впливати на ситуацію в регіоні шляхом підтримки власних кандидатів на сарайський престол.

За його підтримки ставали ханами Орди: Джелаль-ад-Дин (1412), Бетсуб-улан (1413), Давлат-Берди (1420-1422), Улу-Мухаммед (1427-1433). Він розпочинає активну колонізацію узбережжя Чорного моря. Піклуючись про захист своїх південних кордонів, Вітовт поставив собі за мету побудувати укріплену лінію на прикордонні зі степом, починаючи від Поділля і завершуючи Дніпром. За його наказом було побудовано фортеці: Каравул, Білгород, Черноград, Бендери. Безпосередньо біля моря було збудовано фортецю Дашів (Очаків) та Хаджибей (на місці сучасної Одеси), а також низку інших замків та укріплень. В результаті все узбережжя між Дніпром і Дністром потрапляє під контроль Литви. У 1404 р. Вітовт приєднує до своєї держави Смоленськ.

Війна з Московським князівством (1406-1408 рр.) певною мірою зміцнила позиції Литви на Сході. У Новгороді і Пскові на княжі стולי були посаджені ставленики Вітовта. Низка міст Московського князівства – Вязьма, Козельськ, Мценськ – увійшли до складу Литви.

У той же час всередині Великого князівства не все було спокійно. Невдоволені політикою Вітовта, в 1406-1408 рр. переходять на службу

Рис. 3.4. Литовський воїн (герб Литви)

до московського князя стародубський князь Олександр Патрикійович, син київського князя Олександра Іван Гольшанський, молодший брат Ягайла подільський і новгородсіверський князь Свидригайло, звенигородський, пувильський, перемишльський князі, а також частина чернігівських, стародубських і сіверських бояр. У 1409 р., готуючи змову проти Вітовта, був заарештований князь Свидригайло, що повернувся з Москви (у Кременецькому замку він провів 9 років).

Саме в цей період посилилася загроза як Польщі, так і Литві з боку Тевтонського ордену. *«Велика Війна» розпочалася 1410 р. Її центральною подією стала битва під Грюнвальдом, що відбулась 15 липня. Характерно, що з 17 полків Литви 10 набиралися на території України, Білорусі та Смоленської землі, а з 16 польських полків 6 складалися з мешканців Поділля і Галичини. Битва завершилася поразкою Ордену.* Загинув великий магістр Ульріх фон Юнгінген, а разом з ним – цвіт німецького лицарства. Бойова міць Тевтонів була підірвана і вже ніколи не відновилась.

Перемога у Грюнвальдській битві значно зміцнила позиції Литви. За Торунським миром (1411 р.) Тевтонський орден передав їй Жемайтію, а Польщі – Добжинську землю. Просування хрестоносців на схід було зупинене, і поступово Тевтонський орден зійшов з історичної сцени.

Рис. 3.5. Грюнвальдська битва. Фрагмент. Гравюра XVI ст.

Історична довідка

ТЕВТОНСЬКИЙ ТА ЛІВОНСЬКИЙ ЛИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ.

У 1202 р. ризький єпископ Альберт і папа Інокентій III створили лицарський орден “Брати Христового воїнства” (мечоносців), метою якого було розповсюдження католицизму на Східну Прибалтику. Поширена назва “мечоносці” виникла від того, що на білому плащі маювали червоний меч і хрест. Орден не тільки “навертав у християнство” латгалів, ліівів і естів, а відразу ж почав вторгнення в Полоцькі землі, загрожуючи Новгороду і Пскову.

У 1191 р. у Палестині виник Тевтонський орден (у 1198 р. папа Інокентій III затвердив його статут) як об’єднання німецьких лицарів. Для назви вони використали ім’я племені тевтонів. На початок XIII ст. орден володів землями в Німеччині, в Південній Європі, на захопленій хрестоносцями території Візантії. Після остаточного оволодіння Палестиною турками-сельджуками, німецькі хрестоносці переселилися до Семиграддя для того, щоб допомогти угорському королю у боротьбі з половцями. У 1226 р. князь Конрад Мазовецький уклав угоду з Великим магістром Тевтонського ордену Германом фон Зальцем. За угодою Орден одержав область Хелм з можливістю подальшого розширення своїх володінь за рахунок пруських земель (тобто воювати з прусами і захищати Мазовецьке князівство).

Протягом 1230–1283 рр. територія між гирлами Вісли і Німана — землі прусів і ятвягів — були підкорені. А в 1309 р. орден захопив у Польщі Східне Помор’я з містом Гданськ, яке німці назвали Данціг. Столицею ордену стала фортеця Марієнбург у Пруссії.

У 1237 р. у складі Тевтонського ордену із залишків “мечоносців” було створено Лівонський орден для ведення справ у Лівонії. Наприкінці XIV ст. ордену належали вся Естляндія і острів Готланд. З 1340 по 1410 рр. Лівонський і Тевтонський ордени здійснили 100 походів проти Литви і земель Північної Русі. У 1466 р. Польща і Тевтонський орден уклали мир.

Орден визнав себе васалом польського короля. У 1511 р. магістром ордену став Альбрехт Гогенцоллерн. У 1525 р. він оголосив територію Тевтонського ордену своїм спадкоємним князівством — герцогством Пруссії. (До 1657 р. Пруссія формально залишалася васалом польської корони). У 1560 р. в ході Лівонської війни між Великим князівством Литовським і Московським царством Лівонський орден припинив своє існування. Магістр ордену Кетлер частину земель віддав під владу Великого князівства Литовського, а Ревель з Естляндією визнали над собою владу Швеції.

Після Грюнвальдської битви становище Вітовта зміцнилося. **У 1413 р. на сеймі в м. Городлі була укладена нова унія. Городельська унія визнала існування великокнязівського престолу в Литві. Свою самостійність Литва мала зберегти і по смерті Вітовта, але під суверенітетом польського короля. Запроваджувався інститут спільних польсько-литовських сеймів. Городельський акт підтвердив привілейоване становище католиків у Литві. Найвищі посади у державі — воєвод, каштелянів — мали обіймати лише католики; лише вони мали право входити і до складу великокнязівської ради. Литовська католицька шляхта діставала такі ж самі права, як і польська шляхта в коронних землях.** Ці пункти унії викликали антагонізм між католиками і православними та стали причиною боротьби православної знаті за відновлення свого політичного впливу (адміністративних посад як джерел основного збагачення). У 1418 р. на Волині почалося повстання, яке очолив князь Свидригайло Ольгердович, що втік із в’язниці. Повстання було невдалим. Імператор Священної Римської імперії Сигізмунд Люксембурзький помирих Свидригайла з його братами Ягайлом та Вітовтом і добився для нього Новгород-Сіверського і Брянського уділів.

У 20-х роках XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося в найважливіший фактор східноєвропейської політики. Вплив Вітовта відчувався і в центральноєвропейських справах, головною з яких на той час був рух гуситів у Чехії. Після смерті чеського короля Вацлава IV в 1419 р. гусити відмовилися визнати главою держави Сигізмунда, який сприяв страті Яна Гуса. У 1421 р. чеська делегація відвідала Вітовта запропонувала йому чеську корону. Він погодився і надіслав до Чехії свого родича Сигізмунда Корибутовича (сина Дмитра-Корибута, онука Ольгерда) разом із загоном з 5000 чоловік, який узяв участь у війні гуситів з імператором. Війна носила характер релігійної боротьби католицизму з гуситським реформаторським рухом і боротьби німців зі слов'янами. У цій війні взяв участь ще один волинський князь Фрідріх Острозький. Вперше в гуситському русі він фігурує як учасник бою біля міста Усті на р. Лаба у 1426 р. Восени того ж року князь брав участь у взятті міста Бржецлава у Моравії й отримав його у своє управління. З 1428 р. Фрідріх разом з Сигізмундом Корибутовичем бере участь у воєнних діях у Сілезії.

Контакти представників гуситського руху з Великим князівством Литовським викликали тривогу католицького світу. Збігнев Олесницький, єпископ краківський і канцлер польського короля, зазначав, що **«треба бооятися не тільки загрози з одного боку – від стретиків Чехії, а ще й від єретиків і схизматиків руських, що тримаються віри греків».**

Активна протидія імператора Сигізмунда і Польщі змусила Вітовта припинити дієву участь у чеських справах; натомість імператор висунув план його коронації, який набув значення політичного факту на з'їзді монархів у Луцьку на Волині у 1429 р. Ягайло спочатку дав згоду на коронацію. Але потім під тиском польської шляхти виступив проти. Неприхильна позиція Ягайла викликала різке погіршення між обома сторонами. Вітовт погрожував Ягайлові війною. Папський легат доносив у серпні 1429 р., що **«Литва і Польща ні про що не думають, окрім оборони своїх прав, і роздратування досягло такого ступеня, що справа готова вирішитися зброєю й великим розливом крові».**

Незважаючи на протидію польської сторони, коронацію було призначено на 8 вересня 1430 р. У цей день прибули до Вільно всі союзники і васали Вітовта: великі князі тверський, рязанський, пронський; представники імператора; магістри Лівонського і Тевтонського орденів; візантійський, ординський і волинський послі. Визнав за потрібне прийти і великий князь московський Василь II, «митрополит всія Русі» Фотій, польський король Ягайло. На велике розчарування Вітовта корону не привезли; дорогою посланців імператора Сигізмунда разом з короною перехопили поляки. Коронацію відмінили, а 27 жовтня 1430 р. Вітовт упав з коня і помер, так і не примірявши королівської корони. **Головна мета Вітовта – створити у Східній Європі могутню незалежну державу, ядром якої були б східнослов'янські**

землі, так і не здійснилася. Пам'ять про Вітовта і його діяльність надовго пережили самого князя. Легенди про його щедрість і хоробрість передавались з уст в уста, і нині Вітовт Великий – одна з найпопулярніших постатей в литовській історії.

Рис. 3.6. Свидригайло (з гравюри XVI ст.)

Наступником Вітовта став брат Ягайла Свидригайло Ольгердович. Але він був обраний всупереч Городельській унії (1413), без згоди польського короля, тому Польща визнала вибори незаконними.

У 1430-1431 рр. на Поділлі, Волині, Галичині йшли бойові дії. Свидригайло у війні з Польщею підтримали лицарські орденни, волохи, татари. В серпні 1431 р. Свидригайло та Ягайло уклали перемир'я, згідно з яким Західне Поділля відходило до Польщі, а Волинь залишилася за Литвою.

Набагато небезпечнішим від війни з Польщею для нового великого князя було незадоволення литовської католицької знаті, яка дорожила шойно здобутими привілеями і не хотіла допускати православних руських феодалів до вирішення загальнодержавних справ. Свидригайло наблизив до себе багато «русинів», і це стало причиною змови, яку підтримала Польща.

У ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432 р. проти Свидригайла було влаштовано заколот, який очолив брат Вітовта – Сигізмунд Кейстутович, князь Стародубський. Змовники напали на Свидригайла в Ошмянах під Вільно, і йому ледве вдалося втекти до Полоцька. Сигізмунда було проголошено великим князем. У жовтні 1432 р. він віддав Польщі Поділля і території на волинському порубіжжі; водночас була визнана зверхність Ягайла як польського короля.

Владу Сигізмунда визнали лише власне Литва, Жемайтія, Берестейщина і Підляшшя; Полоцька, Вітебська і Смоленська землі; Київщина, Сіверщина, Волинь та Східне Поділля зберегли вірність скинутому Свидригайлу. Як писав літописець, «...князи русские и бояре посадиша Швытригайла на великое княжение Русское».

В історіографії утвердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовиз-

начення, а конфлікт між ним і Сигізмундом набув релігійно-національного забарвлення. Але частина істориків вважає, що католик Свидригайло спирався на прихильників державної незалежності, незважаючи на їх конфесійну приналежність. Активна підтримка князя литовсько-руською православною аристократією пояснюється її бажанням домогтися поширення на «русинів» привілеїв, які мали католики.

Щоб позбавити Свидригайла підтримки православної знаті, Ягайло і Сигізмунд відповідними актами — 1432 і 1434 рр. — зрівняли у майнових і особистих правах православних русько-литовських феодалів з литовцями-католиками. Великий князь зобов'язувався нікого з феодалів не карати без суду, тобто запроваджував елементи правової держави. Затяжна війна та надання привілеїв православним призвели до того, що вони почали переходити на бік Сигізмунда спочатку поодинокі, а потім і групами. Такі переходи спровокували розправи Свидригайла з невдоволеними.

Рис. 3.8. Жіночі строї в Литві.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

Вирішальною у боротьбі стала битва 1 вересня 1435 р. над р. Свентою (Швянта) під Вількомиром (нині м. Укмерге в сучасній Литві).

На боці Свидригайла виступили лицарі Лівонського ордену, загопи сілезців і австрійців, князь Сигізмунд Корибутович з чехами, понад 50 литовсько-руських князів з дружинами, обіцяв допомогу і імператор Священної Римської імперії Сигізмунд. Однак битва завершилась приголомшливою поразкою Свидригайла. На полі бою залишились майже всі лицарі на чолі з магістром, склали голови й чимало литовсько-руських князів, а понад 40 із них потрапили в полон. Самому Свидригайлу вдалося втекти. У

1436 р. від Великого князівства Руського відпали Смоленська, Полоцька і Вітебська землі, і воно припинило своє існування. Свидригайло зрікся титулу «великого князя князівства Руського» й від'їхав на Волинь.

Але політична криза тривала. 20 березня 1440 р. великий князь литовський Сигізмунд став жертвою змови. Вбивство Сигізмунда призвело до нової політичної кризи. Кандидатами на престол виступили син Сигізмунда Михайло і пристарілий Свидригайло.

Однак великим князем литовським був проголошений молодший син Ягайла — тринадцятирічний Казимир. Реальна ж влада опинилась

ся в руках групи литовських можновладців на чолі з Яном Гаштольдом. Проте внутрішнє становище в країні залишалося нестабільним. У Смоленській землі владу захопив князь Юрій Лугвенович, поширивши її і на Полоцьк і Вітебськ. На Волині князував Свидригайло. Жмудь визнала своїм князем сина Сигізмунда Михайла. Підляшшя було захоплене мазовецьким князем Болеславом.

Проте литовська верхівка спромоглася подолати цю внутрішньополітичну кризу. Були повернуті Підляшшя, Смоленськ і Жемаїтія. Всі вони отримували від Казимира грамоти, які гарантували їхні «одвічні права». Після загибелі польського короля Владислава III у бою з турками польська шляхта у 1445 р. обрала своїм королем литовського князя Казимира IV. Він у 1447 р. видав привілей, яким поширював шляхетські вольності і привілеї на шляхту усього Великого князівства Литовського.

1440 р. за клопотанням Ради панів (Пани – Рада) Київську землю було надано Олександрові (Омельку) Володимировичу (синові Володимира Олельковича), і тим відновилося Київське удільне князівство.

Частина істориків вважають, що за правління Олельковичів Київське князівство користувалося автономією, яка межувала з екстериторіальністю. Інші мають протилежну позицію, яку поділяв і М. Грушевський. Він писав: *«Погляд на київських князів Володимировичів як на вповні самостійних володарів – хибний: самостійними володарями вони не були, у внутрішніх справах своєї землі вони підлягали великому князеві, і його власть обмежувала дуже значно їх владу»*.

Як би там не було, політичний вплив Київського князівства на той час був великий. Семен Олелькович (син Олександра) називав себе *«князем великого князівства свого... Київського»*, а молдавський воєвода Стефан III, котрий у 1464 р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його *«київським царем»*. Семен Олелькович, од-

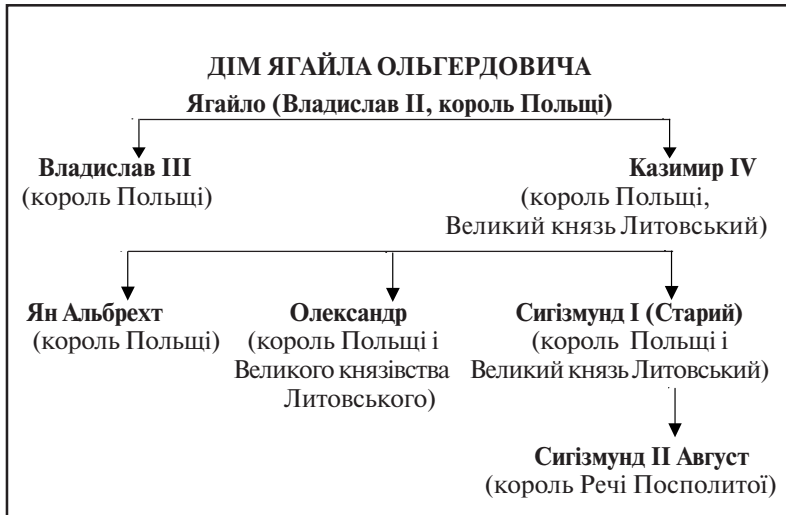

Рис. 3.7. Литовський ротмістр.
Гравюра кінця XIX ст.

ржившись з донькою Яна Гаштольда, увійшов у близькі відносини із литовською аристократією і двічі (1456, 1461) домінувався на великокнязівський престол.

Влада київського князя поширилась на територію, яка простягалась від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. До складу князівства поряд з Київщиною входили: Переяславщина, Брацлавщина, Чернігівське Посейм'я, Путивльський повіт та Задніпров'я.

Одночасно з Київським князівством було відновлене Волинське удільне князівство, де сидів Свидригайло з довічним титулом великого князя. До його волинського володіння були прилучені Гомель і Туров. Все це викликало занепокоєння польських правлячих кіл. Тому, скориставшись смертю Свидригайла, Волинське удільне князівство у 1452 р. було ліквідоване. Наприкінці 1470 р. помер Семен Оленькович. Його брат Михайло Оленькович на звістку про це залишив своє намісництво у Новгороді і поспішив до Києва для того, щоб обійняти київський стіл. Проте його чекало гірке розчарування. Польський хроніст Я. Длугош зазначає, що *«литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство (Київське) знову було повернуте на звичайну провінцію великого князівства Литовського, як і інші руські князівства, і вимагали від короля, щоб він туди призначив намісником Мартина Гаштольда».* Незважаючи на опір киян, у 1471 р. Гаштольд здобув Київ і силою зброї примусив визнати свою владу.

IV ЕТАП (1480-1569 рр.) – ЛИТОВСЬКА ПРОГРАМА «ЗБИРАННЯ» ДАВНЬОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ ПОСТУПАЄТЬСЯ ПОЛЬСЬКОМУ ЕКСПАНСІОНІЗМУ. ЦЕНТРОМ «ЗБИРАННЯ» ЗЕМЕЛЬ РУСІ СТАЄ МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Протягом XV ст. польсько-литовський католицький елемент відіграє дедалі більшу роль у суспільно-політичному житті Литви, витісняючи на другий план руську православну знать, яка доти домінувала в Литовській державі. Реформи, здійснювані великими князями литовськими, опиралися значною мірою на католицькі верстви і підживляли, таким чином, національно-державну традицію попередніх часів. У складному сплетінні польсько-литовських взаємин «руські» православні втрачають свою відносну незалежність та ознаки політично-правового суб'єкта. Польські правлячі кола, захопивши Галичину, претендували на приєднання до польської корони й усіх інших земель України. В результаті литовська програма «збирання» давньо-руської спадщини поступилася польському експансіонізму.

Це не могло не викликати протидії з боку православної знаті. Одним з її виявів була змова князів 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович та Федір Бельський (обидва – онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні). Як зазначають літописні джерела, князі «...*востохотеша ...по Березьню реку отсесть на великого князя (московского)*», (тобто уділи І. Гольшанського і Ф. Бельського повинні були перейти у підданство великого князя московського). Одночасно змовники виконували й династичні плани, вважаючи, що Олельковичі, як старша з Ягеллонів гілка Ольгердовичів, мають більші права на литовський великокняжий престол. Безперечно, що однією з причин змови була ліквідація удільного Київського князівства й утиск інтересів Олельковичів.

Проте змову було викрито. «*Князь Бельський, молодший, вночі напіводягнений втік за московський кордон і тим врятувався; Олелькович і Гольшанський були схоплені і ув'язнені*», – пише літописець. Жодних відомостей про судовий процес над ними до нас не дійшло, але є літописний запис 1481 р.: «*месяца августа 30 король польский и литовский повелел стратити князя Михаила Олельковича и князя Ивана Юрьевича (Гольшанского), вина их богу единому сведуща...*».

Після смерті Казимира (1492р.) владу в Литві успадкував його син Олександр (1492-1506 рр.), тоді як польським королем було обрано Олександрового брата Яна-Альбрехта.

У 1492 р. Олександр видав привілей, який ще більше посилював політичні позиції католицько-литовських кіл. А в 1501 р. було проголошено черговий акт злуки Литви і Польщі в «*одно неподільне й одностайне тіло, один народ, одну націю*». Литовська правляча верхівка бажала, однак, не злиття, а тісного воєнного та політичного союзу обох

держав зі збереженням повної самостійності литовського державного організму. В цей час частина «руської» православної знаті намагається зберегти свій політичний та культурний вплив, підтримуючи ідею цілісності і незалежності Великого князівства Литовського, інші бачили своє майбутнє в своєму союзі з Москвою.

У розвиткові обох держав можна визначити багато спільного. І Московська, і Литовська склалися переважно на східнослов'янській основі, на державній території Київської Русі. Російські законодавчі пам'ятки XVI-XVII ст. використовували Литовські статuti, які в свою чергу відображали норми «Руської правди». До 1385 р. в обох державах православ'я було офіційною ідеологією, а руська мова була державною. Значна частина тодішньої московської еліти, включаючи впливових при дворі і в Боярській Думі князів Мстиславських і Бельських, вели свою родослівну від Гедиміна. На великій печатці Івана IV серед гербів підвладних царю земель був і «Колюмн» – родовий знак Гедиміновичів, який в Москві називався «полоцькою печаткою».

Рис. 3.9. Олександр Казимирович на засіданні сейму. Дереворит. 1506 р.

Склалася парадоксальна ситуація – серед московської аристократії виявилася більше родових нащадків Гедиміна, ніж у Вільно. У литовській столиці найважливіші державні посади займали представники родів, скромніших за походженням, – Гаштольди, Кежгайли, Рад-

зівілли, Глебовичі, Ходкевичі, Сапеги. На порубіжних землях Литви зосередили у своїх руках велику владу православні князі — Острозькі, Збарацькі, Вишневецькі, Сангушки. Той факт, що немала частина володінь православної еліти знаходилася на порубіжжі з Московією і часто переходила з рук у руки, дуже вплинув на політичну орієнтацію місцевих князів. Землевласники басейну Оки і Чернігово-Сіверщини часто змушені були мати подвійне підданство і проявляти лояльність обом сторонам. По обидва боки кордону політична еліта мало чим відрізнялась одна від одної. Це характерно і в історичному плані: і в московській, і у віленській традиціях значне місце займав спадок Київської Русі.

Але була й різниця. В устрої Великого князівства Литовського все відчутніше проявляється вплив загальноєвропейський і, перш за все, польського зразка. Його устрій в кінці XIV — першій половині XVI ст. трансформується від майже необмеженої монархії до шляхетської демократії. У Литві починає утворюватися шляхта на зразок польської, і серед неї поширюється католицизм та польська мораль; розвивається міське самоуправління за зразком типового для Європи магдебурзького права. Привілеї 1447 та 1492 рр. надали боярам-шляхті право вотчинного суду, відібравши у государя право втручатися у внутрішні справи феодалів та їх підлеглих, і фактично поставили заради панів владу великого князя під контроль.

Навпаки, в Московській Русі держава прагнула обмежити судові права феодалів, зміцнюючи тим самим їх залежність від своєї влади. У містах ліквідовувалися вічові традиції самоуправління. Коли в XV — XVI ст. у Москві йшов процес централізації і зміцнення влади великого князя, в Литві і Польщі зростало розширення прав і свобод шляхти.

Найвпливовішу частину населення (бояр-шляхти, городян) устрій, що склався в Литві, влаштував більше, ніж централізаторська політика російського государя. Та й у Північно-Східній Русі ставлення до Литви було неоднозначне. Сюди втікали, позбавлені своїх володінь, князі тверські і рязанські, шукав заступництва Новгород і Псков.

Проклятим питанням, яке посприяло розколу Великого князівства Литовського (а потім і Речі Посполитої), було релігійне. Для того, аби одержати привілеї в Литві, треба було стати католиком. Православний, який прийняв католицизм, ставав своїм і поступово не відрізнявся від поляків і литовців (руська шляхта складала дуже помітний у майбутньому відсоток шляхти Речі Посполитої). Православні поступово перетворюються в культурну меншість на власній батьківщині і обмежуються в правах. У XV ст. вони не могли бути членами Таємної ради, яка висувала кандидатури на великокняжий престол, і не могли займати державні посади і герби. Православні городяни не мали права вступати до цехів, які займалися торгівлею і ремеслом.

Частина істориків вважає, що впроваджуючи католицизм, Польща свідомо послаблювала і розколювала Литву, аби відігравати головну роль. Інші, як польський історик Юліуш Бардах, відзначають, що Литві «...Польща імпонувала своєю культурою і своєю позицією. Хрещення за латинським обрядом ... не тільки позбавляло хрестоносців аргументу, що виправдовував їхні походи на Литву, але й підносила литовське панство над руськими князями і боярами, позбавляючи його відчуття меншовартості у ставленні до русинів».

У кінці XV – на початку XVI ст. проходить соціально-економічний спад у Литві, а на українських землях поширюються проросійські настрої. У цей же час зміцнюється Московське князівство. Консолідуючи навколо себе навколишні землі, воно трансформувалося в єдину централізовану Російську державу. З поваленням у 1480 р. ординського іга Москва все гучніше й активніше заявляє про себе як про «центр збирання земель руських». Вже 1489 р. Іван III вперше заявив литовському князю та королю польському Казимиру IV: *«Наші міста і волості, і землі, і води король за собою тримає»*.

Рис. 3.10. Іван III – «государь всея Русі». Гравюра з книги А. Теве. XVI ст.

Конфлікт між Вільно і Москвою довгий час знаходився в стані дрібних порубіжних сутичок. Крім того, кожна зі сторін прагнула використувати одна проти одної татар. Казимир IV – ординського хана Ахмата, Іван III – кримського хана Менглі-Гірея. Крим допомагає Москві небезкорисливо, бо в обох був спільний ворог – Орда, а, як говорить прислів'я, *«ворог мого ворога – мій друг»*. Як свідчить Новгородський літопис, у вересні 1482 р. *«по слову великого князя Івана Васильевича всея Русі прийде царь Минь-Гирей Перекопския Орды с всею силою и Киев взял и огнем сжже, а воеводу киевского изымал и землю Киевскую учини пусту»*.

У цей час на сході інтенсивно йшли бойові дії в районі Торопця, Ржева, Вязьми і особливо у верхів'ях Оки, де знаходилися володіння Верховських князів, які, як відзначає літописець, «служили на два боки». Тут воювали між собою родичі: князі Воротинські, Одоєвські, Мезецькі. В 1489 р. князі

почали масово «виїжджати з вотчинами». На бік Івана III перейшли князі Білявські, В'яземські, Перемишльські, Трубецькі, Мосальські та інші. У 1492 р. до Москви були приєднані міста Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Рогачів та ін. Успіху Московського князівства сприяла і смерть Казимира IV в червні 1492 р., і наступний за цим розподіл престолів: королем у Польщі став Ян-Альбрехт, а великим князем литовським – його брат Олександр. Зимовий наступ 1493 р. призвів до взяття Вязьми, Опакова та інших міст. Всі спроби Олександра одержати військову допомогу від Польщі були безрезультатними. У 1494 р. було підписано мир: Москва зберегла за собою землі князів, які перейшли до неї. Литва відмовлялась від своїх прав на Новгород, Псков, Твер, Рязань і визнала за Іваном III титул государя «всієї Русі». Угода була зміцнена династичним шлюбом доньки Івана III Олени і великого князя литовського Олександра. Кожна зі сторін переслідувала свої власні інтереси. Іван III бачив у дочці майбутню опору православ'ю у Литві, канал впливу на литовських політиків; Олександр вбачав у шлюбі вирішення багатьох спірних проблем.

Але незабаром Олену відправили разом зі свитою до Москви. Вона скаржилася на те, що її примушують прийняти католицьку віру. Люзорними виявились і сподівання Олександра: його шлюб зовсім не спинив політики Московської держави. Ситуація навіть погіршилася, бо приклад релігійних труднощів у княгині підштовхував правопанствне до більшої опозиційності.

У кінці 1499 – на початку 1500 рр. на службу до Івана III з вотчинними землями переходить князь Семен Бельський та нащадки московських емігрантів (князь Семен Стародубський, син князя Івана Можайського) і Новгород-Сіверський князь Василь Шемячич (онук Дмитра Шемяки).

У травні 1500 р. почалася нова литовсько-московська війна. В липні литовська армія під командуванням великого гетьмана князя Костянтина Острозького була розбита на р. Ведроші. За умовами перемир'я 1503 р. Литва визнавала за Московським князівством Чернігово-Сіверську землю з 19 містами, 70 волостями, 22 городищами і 13 селами. Кордон став проходити по лінії Дорогобуж – Гомель – Чернігів – Ніжин (річках Остер і Сейм).

Московсько-литовське протистояння продовжилось і в 1507-1508 і 1512-1522 рр.

По смерті 20 серпня 1506 р. великого князя Олександра та обрання на литовський престол Сигізмунда I Литва прагне зійтися з кримським ханом і організувати антимосковську коаліцію, приєднавши до неї лівонського магістра і шведського губернатора.

Кримський хан Менглі-Гірей також вирішив використати ситуацію, що склалася, і зміцнити свій вплив у Литві. У плани хана входило створення буферного Київського князівства на чолі з Михайлом Глинським. Вже у 1506 р. Менглі-Гірей відкрито втручається у справи

князівства, наполягаючи на тому, щоб Сигізмунд I, як тільки стане на престол, дав М. Глинському маршальство під загрозою розриву відно-

Історична довідка

ГЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЛЬВОВИЧ (бл. 1470 р. – 1538 р.) належав до князівського роду тюркського походження, який дістав своє прізвище від Глинська на Сулі. Замолоду 12 років провів в Італії і Саксонії, де воював під знаменами саксонського герцога Альбрехта. Потім зробив блискучу кар'єру при дворі литовського князя Олександра, обійнявши, зокрема, посаду двірського маршалка (1500 р.) і отримав численні земельні пожалування. По смерті Олександра (19 серпня 1506 р.) становище Глинського помітно похитнулося: Сигізмунд I з намови литовських панів (передусім Я. Заберезинського) позбавив його майже всіх урядів. Втративши надію на їх повернення законним шляхом, Глинський у лютому 1508 р. вбив Заберезинського, а потім намагався здобути Ковно та Вільно. Поразка цих авантюр змусила його шукати підтримки великого князя московського Василя III, котрий пообіцяв передати йому всі волості й міста, які бунтівний князь здобуде в Литві. Однак тому вдалося захопити тільки Мозир; московська підтримка виявилася незначною, що за умов, коли повстання не мало глибоких соціальних коренів, прирвало його на поразку. Влітку 1508 р. Глинський разом з братами Іваном і Василем емігрував до Росії, де отримав Ярославль і Боровськ. Водночас він не втрачав надії відновити стосунки з Сигізмундом; красномовним свідченням цього є лист громаді Гданська, в якому він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умов отримання колишніх урядів і маєтностей (1509). Однак ці його плани не реалізувалися. Він став ініціатором і активним учасником Смоленських походів 1512-1514 рр. Хроністи навіть пов'язують з його іменем втрату Литвою Смоленська (1514 р.), мешканці якого піддалися Василю III нібито за намовою Глинського. Втім, того ж року князь зробив спробу втекти до Литви і був ув'язнений. Звільнений 1527 р. через одруження Василя III з його племінницею Оленою, Глинський отримав у вотчину Стародуб. Активно включився у придворну боротьбу, через що знову потрапив до в'язниці (1534 р.), де невдовзі й помер.

син з Литвою. Союз хана і М. Глинського був встановлений вже давно, ще в 1501-1502 рр., використовуючи високе становище останнього, хан прагнув вплинути на ординську політику Литви.

Князь Михайло Глинський походив з родини слов'янізованих татар, здобув освіту в університетах Західної Європи, служив при дворах правителів кількох держав, воював у Голландії, Італії, Іспанії. На початку XVI ст. після повернення до Литви М. Глинський – маршалок двірський, найближча і найвпливовіша особа при дворі великого князя литовського Олександра. Його брати дістали звання воєводи київського, воєводи берестейського. З політичною кар'єрою Глинських зросли і їх території, що перетворило Глинських на могутню силу, впливовішу за будь-який магнатський рід. Проте всі ці здобутки опинилися під загрозою після смерті князя Олександра.

У кінці 1507 р. Сигізмунд I усунув Глинського з посади маршалка, відібрав значну частину земельних володінь і заподіяв значних матеріальних збитків його родичам.

Глинський у 1508 р. виїхав у свої туровські маєтності і там підняв повстання. Водночас його брати діяли на Київщині. Проте організувати загальний виступ Глинським не вдалося. Він не був підтриманий

більшістю православної шляхти і магнатів, що інтегрувалися в політично-адміністративну систему Литви, зміцнили в ній станові позиції і не бажали реставрації удільно-князівського ладу. Усі найважливіші посади на Волині, Брацлавщині залишилися у руках волинських магнатів, які були не проти того, аби витіснити Глинських з Київщини.

Православний князь Костянтин Острозький — великий гетьман литовський, розгромив повстанців, примусивши їх втікати до Москви. Разом з Глинським емігрувало кілька княжих родів: Грузькі, Одинцевичі, Козловські та ін.

М. Грушевський називає виступ Глинського «останньою конвульсією руської аристократії в великому князівстві Литовському» та зазначає, що «недобитки руських княжих родів і панів погодилися зі своєю другорядною роллю у великому князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовською аристократією».

Після смерті польського короля Олександра (1506 р.) великим князем литовським був обраний його молодший брат Сигізмунд, він же став королем Польщі Сигізмундом I Старим (1506-1548 рр.). Таким чином, було відновлено персональну унію Литви і Польщі за фактичної незалежності обох держав.

Ставши великим князем литовським і королем польським, Сигізмунд I майже відверто виявив свою неприхильність до унії. Політична незалежність Литви як спадкового володіння гарантувала його нащадкам

Рис. 3.10. Легко озброєний литовський вершник. З картини перемоги Костянтина Острозького під Оршею 1512 р.

польську корону, оскільки польські можновладці не допустили б обрання короля з іншої династії. Це призвело б до розриву Литви з Польщею. Тому Сигізмунд I намагався зміцнити свою владу в Литві і забезпечити своєму синові Сигізмунду-Августу литовський престол і польську корону. У 1529 р. на раді панів відбувся урочистий акт проголошення Сигізмунда-Августа великим князем литовським, а Сигізмунд I Старий за це підтвердив права і привілеї мешканців князівства. З метою збереження унії, польська шляхта ще за життя Сигізмунда I обрала Сигізмунда-Августа королем Польщі (1548-1572 рр.). 6 жовтня 1544 р. Сигізмунд I підписав акт передачі влади у Великому князівстві Литовському своєму синові, залишивши за собою лише номінальний титул «*Supremus Dux*». По смерті батька у 1548 р. Сигізмунд-Август зайняв польський престол.

Постійні сутички московських і польських військ, коли військовоє щастя схилилося то в один, то в інший бік, добровільні відходи в московське підданство змусили литовську владу шукати виходів зі скрутного становища. Останні Ягеллони, Сигізмунд I та його син, Сигізмунд II Август, при вирішенні державних справ здійснювали політику віротерпимості і не піддавалися впливу польської католицької ієрархії. Хоча неодноразово підтверджували дискримінаційний щодо православних Городельський привілей. Високі державні посади в Литві в цей час посідали православні литовські магнати: Костянтин Острозький – староста брацлавський і вінницький, воєвода трокський, каштелян віленський і великий гетьман литовський, О. Юр'євич – воєвода вітебський, Д. Путятич, І. Глинський, О. Гольшанський, Ю. Ходкевич, А. Немирович, Г. Ходкевич – воєводи київські; І. Сапега – воєвода підляський та ін. Всі вони вірно служили Литві.

У 1563 р. Сигізмунд II Август на Віленському сеймі проголосив привілей, який і де-юре скасував усі обмеження щодо православних; встановлювалися рівні права для всіх християн – католиків, православних і протестантів. Принцип віротерпимості став у Литві нормою практики і закріпився юридично.

Таким чином, після 1563 р. релігійний фактор не мав суттєвого значення при зародженні чергового конфлікту між Литвою і Москвою.

Православна еліта Литви при активній участі церковних ієрархів послідовно виступила на боці Литовської держави. Православні єпископи закликали захищати батьківщину від загарбників, приводили свою паству до присяги своєму законному монархові, якщо було потрібно, чинили опір ворогу, а в умовах недогодого миру активно допомагали литовській розвідці. Нею в ході Лівонської війни фактично керував Астафій Волович, який доклав чимало зусиль, аби князь Андрій Курбський перейшов на литовський бік. Більшість же «руських» вельмож не тільки змогли встояти перед спокусою московських розвідників, але й активно виявляли царських агентів.

Саме православні часто відігравали головну роль при відбитті нападів зі сходу (Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Роман Сангушко). Набожний Ходкевич вважав перемогу свого зятя Сангушка на Суші (1567 р.) і під Уллою виявом особливої Божої милості.

У той же час литовські державні мужі мали чітку уяву про кровну рідню між династіями Рюрика і Гедиміна. Як не парадоксально, Москва не раз розглядалася як потенційний партнер у різноманітних політичних комбінаціях, які б сприяли захисту Литви від амбіцій Польської корони. Литовський канцлер Лев Сапега під час переговорів у Москві говорив боярам про те, що *«ми з вами слов'яни один народ»* і закликав до вічної дружби, в якій при Божій допомозі повинні жити обидві держави. Але дуже швидко настали інші часи.

Скорочення сфери застосування слов'янської культури в Литві, відмова від православ'я багатьох аристократичних родів, активна участь католиків у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики, надання привілеїв католицькій шляхті – все це призвело до створення нової моделі відносин всередині Литовської держави. У складному переплетінні взаємин великокняжої влади і феодалної аристократії (магнатів) середня і дрібна шляхта прагнула позбутися залежності від магнатів і, здавалося б, мала підтримати великокняжу владу і тенденцію до утвердження самостійності Великого князівства Литовського. Проте у намаганнях здобути якомога більше привілеїв, розширити особисті майнові права «руська» шляхта пішла шляхом утвердження власного політичного впливу, розвитку «шляхетської демократії» за рахунок послаблення великокнязівської влади.

Перший Литовський Статут (1529 р.) юридично закріпив низку особистих майнових прав середньої шляхти у Великому князівстві Литовському, проте залишив магнатам кілька переваг, що давали їм змогу зберігати вирішальний вплив у державному правлінні і військовій сфері та зосередити у своїх руках найбільші земельні володіння. У 1559 р. шляхта була звільнена від мита на продаж збіжжя, худоби та деяких інших товарів. 1564 р. приніс для литовсько-руської шляхти введення єдиних для неї і магнатів виборних земських судів. У 1565 р. було створено систему місцевих повітових сеймиків і загального (вального) сейму, що давало змогу шляхті брати участь як у місцевому, так і загальнодержавному політичному й адміністративному житті. Нарешті, Другий Литовський Статут (1566 р.) зафіксував станові, майнові, особисті і політичні права шляхти, забезпечив їх виключне становище серед інших верств населення.

У результаті боротьби за укріплення своїх станових прав і привілеїв «руська» шляхта опинилася фактично в одному таборі з польською шляхтою, яка активно домагалася інкорпорації Великого князівства Литовського з його українськими і білоруськими землями в єдиний польський державний організм – «шляхетську республіку».

Розділ IV

Українські землі у складі Польщі, Угорщини, Молдавії, Османської імперії та Московської держави

1. Ідеологічне обґрунтування претензій на українські землі

У XIV-XV ст. українські землі, розділені на окремі князівства і ослаблені ординським ігом, потрапили під владу сусідніх держав. Кожна з них часом намагалася підвести під свої дії «наукову» ідеологічну базу.

Литва, наприклад, посилалась на «право меча» — право завоювання. У трактаті (1550 р.) «Про нрави татар, литовців і московитян» Михалон Литвин (Венцеслав Миколайович) відзначає заслуги литовців у звільненні «рутенського народу» (populis Ruthenicis) від татарського і баскакського рабства. Хоча з різних джерел відомо, що населення продовжувало виплачувати данину. У жалуваній грамоті 1375 р. київського князя Олександра Коріатовича Смотрицькому монастирю вказувалося, що володіння монастиря не звільняються від сплати данини для Орди; тамга — символ влади хана — зображувалася на монетах першого випуску київського князя Володимира Ольгердовича 70-80-х років XIV ст.

Приписуючи литовським князям звільнення руської землі від татар, Литвин висловлював офіційну точку зору правлячих кіл Литви на право оволодіння руськими землями, сформульовану у «Літописі великих князів литовських».

У 30-40-х роках XVI ст. виникла версія про походження литовського князя Гедиміна від полоцького князя Рогволода, тобто литовських князів проголосили Юриковичами. Але ця теорія не розповсюдилася, бо, відповідно до літопису, Рогволодовичі були позбавлені права претендувати на давньоруські землі. Паралельно з цією теорією існувала ще одна про заснування Литовської держави вихідцями з Древнього Риму. Цей погляд знайшов численних послідовників: її дотримувалися Я. Длугош («Історія Польщі»), М. Меховський («Трактат про дві Сарматії»), укладач «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковський, який наводив кілька варіантів цієї легенди, М. Литвин та інші.

Згадувана теорія набула поширення серед магнатів і частини боярської шляхти Великого князівства Литовського. Походження литовських князів і бояр від римлян мало довести древність Литовської держави, забезпечити їй право на незалежне існування, підкреслити переваги литовської шляхти над польською.

Якщо вірити хроніці Биховця, литовські пани ще на з'їзді в Луцьку (1429 р.) заявили: **«Ми – шляхта стародавня, римська, а поляки «були люди прості», і герби свої придбали від чехів «великими дарами».**

До середини XVI ст. побутували й інші теорії. Наприклад, в листі польського короля і великого князя литовського Сигізмунда I кримському хану Менглі-Гірею з приводу повернення Литві **«всіх тих міст, які Іван III по-зрадницьки забрав (Чернігово-Сіверські землі)»**, Сигізмунд I не посилався на древність, не претендував на те, аби вважати їх своєю «отчиною», він посилався на ярлики **«твоїх (Менглі-Гірея) предків, вільних царів, наших предкам».** Сам факт пожалування Чернігово-Сіверської землі кримськими ханами литовським князям Сигізмунд I охоче наводив як доказ прав на колишні давньоруські землі.

Для обґрунтування своїх прав на давньоруську спадщину в Польщі також було розроблено кілька теорій. За легендою, викладеною Яном Длугошем в XV ст., польська шляхта генетично походить від сарматів (тобто іраномовного населення степів від р. Тобол до р. Дунай III ст. до н.е. – IV ст. н.е.). У польській літературі під сарматами розуміли римлян.

У польській хроніці Галла Аноніма (кінець XI – початок XII ст.) стверджується, що з 1018 р. **«Русь надовго стала данницею Польщі»**, тобто Русь з того часу належала Польщі, і процес цей був довгим. Факт захоплення Києва польським королем Болеславом Хоробрим, який підтримав свого зятя Святополка Окаянного у боротьбі з Ярославом Мудрим у 1018 р., все-таки був. Але в битві на Альті (1019 р.) Ярослав розбив своїх супротивників. Святополк утік до свого тестя і там зник безслідно. Престол у Києві посів Ярослав і правив з 1019 до 1054 рр.

Польський історіограф Вінцентій Кадлубек і краківський канонік Мартин Кроммер розвинули теорії свого попередника **«про підвладність**

Південної Русі Польщі». Хроніка Кромера, видана 1554 р., надала польським політикам «аргументи», що підтверджували їхні права на давньоруські землі. Правда, на Віленському Сеймі 1559 р. литовці розкритикували роботу Кромера, **«назвавши її непристойною хронікою»**. Але це не завадило полякам використати її на Люблінському сеймі (1569 р.), де вони заявили, що **«всі київські князятта були васалами короля та Корони»**, а також, що Київщина і в минулому сплачувала данину Польському королівству. Поляки посилались на **«найдавніші літописи, в яких йдеться про те, що це місто (Київ) було тричі здобуте польськими королями»**.

Ще в 1526 р. у Польщі була висунута теорія, що Київ є воротами держави Ягеллонів: **«Києв которий єсть как ворота всего панства Ваше милости»**. На основі цього виникла теорія, за якою Русь здавна належала Польщі. **«Вся руська земля в давні часи була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат»**.

Відстоюючи свої права на давньоруські землі, великі князі московські посилались на аргумент «отчинності», вказуючи на своє походження від Рюрика і Володимира Святославовича, тобто виступали спадкоємцями влади князів Київської Русі. Паралельно оголошувалося, що великі московські князі походять від римського імператора Августа і можуть титулуватися царями, оскільки **«їхній предок Володимир Мономах (Москву заснував син Мономаха Юрій Довгорукій) одержав царську регалію від свого діда – візантійського імператора Костянтина IX Мономаха»**.

У 80-ті роки у титулатурі Івана III спорадично з'являється термін «цар», причому «цар всієї Русі». Останні слова підкреслювали право московських государів на всі землі Давньої Русі, у чиему підпорядкуванні вони б не були. Уже в 1490 р. Іван III говорить послу імператора Священної Римської імперії Георгу фон Турну про бажання повернути свою «отчину» – Київське велике князівство. А на переговорах з литовським послом у 1503 р. було прямо заявлено, що мир з Литвою неможливий, доки Івану III не повернута «отчина» його предків – **«вся Руська»**

Історична довідка

У лютому 1498 р. в Успенському соборі Московського Кремля вінчався на царство шапкою Мономаха онук Івана III Дмитро. Вінчання Дмитра шапкою, нібито одержаною Володимиром Мономахом від візантійського імператора, мало символічне значення.

У зв'язку з цією подією був написаний особливий публіцистичний твір «Сказание о князях Владимирских», в якому викладалися офіційні політичні ідеї. Йшлося про походження російських князів від римського імператора Августа («августейші особи»). Московські «государі» розглядалися як безпосередні спадкоємці київських князів і наступники візантійських імператорів. «Сказание...» служило цілям ідеологічного обґрунтування самодержавної влади московських «государів», пояснювало їх право на возз'єднання земель, які раніше входили до складу давньоруської держави.

земля, Київ, Смоленськ та інші міста. Програма об'єднання Іваном III всіх земель давньої Русі викликала, звичайно, стурбованість і роздратування правлячих кіл Литви. Її політики та дипломати визнавали за Іваном III лише титул великого князя Московії.

Згідно з термінологією, прийнятою у кінці XV ст. в Литві, «московитяни», «моски», «мосхи» — мешканці Московського князівства — протиставлялися решті руських — «рутенам», «русакам», «русі», які знаходилися в Литві.

Крім названих аргументів на користь правомірності об'єднання руських земель, Москва мала ще один — релігійний. Після падіння Константинополя в 1453 р. сама Москва виступає з ідеєю духовного лідерства у православному світі. На початок XVI ст. ця ідея модифікувалася в теорію «Москви — третього Риму», яку сформулював чернець псковського Єлизар'єва монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звіздарів» він доводить, що спочатку центром всесвіту був Рим, потім — новий Рим — Константинополь, а останнім часом — третій Рим — Москва. *«Два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому не бути»*. За цією теорією Москва стає відповідальною за долю християнства у всесвітньому масштабі, а великий князь розглядається як цар усіх православних.

Отже, українські землі в XV-XVI ст. виявилися під владою сусідніх держав. Держави, які хотіли володіти землями колишньої Київської Русі, мали ті риси, що приваблювали руське населення: Литва — толерантність, Москва — єдину православну віру, Польща несла західну культуру і нові технології, врешті-решт навіть Молдавське князівство у XIV-XVI ст. використовувало як офіційну мову церковнослов'янську з елементами місцевої (української) і православну віру. У той же час йшло окатоличення, ополячення, румунізація і мадяризація аристократичної верхівки українських земель. Що у свою чергу вело до самоусунення українського панства від виконання історичного призначення — розбудови національного державного життя.

2. Польська експансія на українські землі (Галичина, Волинь і Поділля, 40-ві роки XIV — 60-ті рр. XVI ст.)

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ

Початок польської експансії поклав Казимир III Великий. У квітні 1340 р. по смерті галицько-волинського князя Юрія II (Болеслава) польські та угорські війська вторглися на українські території.

Похід тривав не більш як 3-4 тижні (15 травня Казимир III був уже в Кракові), і не змінив нічого в політично-державному устрої Галичини. Вона залишилася у номінальній владі литовського князя Любарта та Орди, а фактично влада належала боярській олігархії на чолі з Дмитром Дедьком.

Рис. 4.1. Польський крилатий гусар

У 1349 р., уклавши мир з хрестоносцями і домігшись нейтралітету Орди, Казимир III розпочав другу широкомасштабну експансію на українські землі. Вона здійснювалася під прикриттям гасла захисту католиків Галичини. В серпні-листопаді 1349 р. були захоплені майже всі землі Галицько-Волинської Русі. Польський літописець писав, що Казимир, *«напавши з сильним військом, забрав усі землі з усіма городами і замками, залишивши Любарту тільки Луцьк з округом, та й то за своєю волею»*. Проте втримати усі здобуті землі полякам не вдалося, і литовці зуміли повернути собі Волинь. Ситуація ускладнилася претензіями Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі. У квітні 1350 р. у Буді

було відновлено Вишеградську угоду (1339 р.) між Польщею та Угорщиною. Казимир III уклав зі своїм племінником, угорським королем Людовіком (Лайошем) договір, яким підтверджувалося право угорських володарів на «руське королівство». Галичина мала залишатись у довічному володінні Казимира, а на випадок його смерті *«без полишення мужеського потомка»* мала разом з Польщею перейти під безпосередню владу угорського короля.

Діставши військову допомогу від Людовіка і чотирирічну грошову десятину з польських епархій від папи римського, Казимир III почав третій похід на галицько-волинські землі. Восени 1352 р. він закінчився польсько-литовським перемир'ям. Казимир одержав Галицьку землю і Поділля, тоді як за литовськими князями залишилася Волинь.

Новий етап у боротьбі між Польщею і Литвою за галицько-волинські землі розпочався у 1365-1366 рр. В результаті кількох успішних походів і укладення перемир'я у 1366 р., Казимир домігся закріплення за собою Галичини, Холмської і Белзької земель та значної ча-

стини Волині. Навіть литовський князь Любарт Гедимінович змушений був визнати певну залежність від польського короля.

Черговий історичний поворот у долі Галичини стався 1370 р., коли помер останній польський король з династії Пястів – Казимир III. Разом з польською короною Людовіку угорському дісталася і Галичина. Литва, скориставшись смертю Казимира, захопила всю Волинь. У жовтні 1372 р. Галичина була передана у ленне володіння племіннику Людо-

Рис. 4.2. Печатка Володислава Опольського, останнього Галицького князя

віка сілезькому князю Владиславу Опольському, «*пану і дідицу Русі на вічні часи*». Фактично Галицька земля існувала як васальне князівство, яке мало певну автономію. Владислав мав свій апарат управління, карбував свою монету (зі своїм іменем і короля Людовіка, але частіше тільки своїм), титулувався «самодержцем Русі». У внутрішній політиці він сприяв утвердженню в Галичині іноземців, підтримував німецьку колонізацію міст, відкрито протегував зміцненню католицької церкви. У грудні 1378 р. король Людовік надав Владиславу Добжинську землю в Польщі, а Галичину приєднав безпосередньо до Угорщини.

Не маючи великої підтримки в Польщі, Людовік в обмін на визнання своїми дочками права на польський престол, приймає в 1374 р. так званий Кошицький привілей, згідно з яким магнати і шляхта звільнилися від усіх повинностей, крім військової служби і податку у 2 гроші за лан землі (від 17 до 24,5 га). У 1384 р. молодша донька Людовіка Ядвіга була обрана на польський престол, а в 1387 р. до володінь польської корони була приєднана Галичина. Вона увійшла до складу Польщі спочатку як власність королівського трону, а з 1434 р. – як адміністративна одиниця польської держави – Руське воєводство, яке залишалося під її владою до 1772 р.

Претензії на Волинь Польща висунула вже по смерті великого князя литовського Вітовта у 1430 р. Особливо сприятливі умови для польської експансії склалися при розгортанні боротьби за литовський престол між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем у 1436-1440 рр.

Кінець польсько-литовському протистоянню був покладений у 1454 р., коли обидві сторони погодилися на політичний компроміс: Литва утримувала за собою Волинь і Брацлавщину, а Західне Поділля

і волинське прикордоння переходило до Польщі. У 1569 р. на Люблінському сеймі Волинь, Брацлавщина, Підляшшя та Київщина відійшли до складу Польщі.

ПОДІЛЛЯ

У XIV ст. боротьба за подільські землі йшла в основному між Польщею, Литвою та Ордою. На думку історика Ф. Шабульдо, у 40-х роках XIV ст. владу литовських князів Коріатовичів визнало населення, що примикало до кордонів галицької і волинської земель у межах річки Дніпра і в середній течії Південного Бугу, захопленого Ордою у Галицько-Волинського князівства в 20-х роках XIV ст.

На початку 60-х років на території подільської землі формується Подільське князівство як уділ Коріатовичів. М. Стрийковський повідомляє, що сини князя Коріата порівну поділили між собою подільські володіння. Як видно з ярликів кримських ханів, подільська земля до 90-х років ділилася на три адміністративно-територіальні округи («тьми»): Каменецьку, Брацлавську, Сокальську. Після битви під Синіми Водами (1362 р.) до володінь Коріатовичів була приєднана південна частина Галицького Пониззя (низини Південного Бугу і Дністра) разом з Белгородом-Дністровським.

Першим великим удільним князем подільської землі був Юрій Коріатович. Його резиденція знаходилася в м. Смотричі. По його смерті у 1375 р. подільським князем став брат Олександр. При ньому столицю перенесли до Кам'янця. Олександр загинув у бою з ординцями у 1380 р., після чого його спадкоємцем став брат Костянтин, прихід якого до влади можна пов'язувати зі зміцненням позицій тих кіл місцевого боярства, що виступали проти залежності князівства від Угорщини і політики окатоличення.

З кінця 80-х років XIV ст. Подільською землею фактично незалежно від литовського князя Вітовта управляв православний князь Федір. Але восени 1389 р. Вітовт рушив війська. У ході боїв 1389–1393 рр. Вітовт захопив міста Брацлав, Соколиць, Кам'янець, Сколу, Смотрич, Червоноград. Князь Федір Коріатович відступив на підвладне угорському королю Закарпаття.

Під тиском польського короля Ягайла Вітовт погоджується в кінці 1393 р. продати йому західну частину Подільського князівства за 20 тисяч золотих. Ягайло в свою чергу передає землі у спадкове володіння краківському воєводі Спитку Мельштинському. Після того, як воєвода загинув у 1399 р., Ягайло викупує Поділля у його дружини і віддає Свидригайлу Ольгердовичу, після якого вона знову повертається Вітовту. Що реально ховалося за цими продаваннями – викупуваннями, – сказати тепер важко. Але зрозуміло одне: подільська земля стала предметом суперечки між Литвою і Польщею, причому перевага в ній була то на одному, то на іншому боці.

У 1430 р., скориставшись смертю Вітовта і плутаниною в Литві, польська шляхта захопила фортецю Кам'янець та інші міста Західного Поділля. У 1434 р. польський уряд утворює Подільське воєводство, до складу якого згодом увійшли Меджибіж і Хмільник. Східне Поділля (розмежування проходило приблизно по р. Мурафі) залишилося до 1569 р. у складі Литви.

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ІНКОРПОРОВАНИХ ЗЕМЛЯХ

Спочатку Польща обережно впроваджувала зміни на нових землях. Поряд з латиною у краї й надалі вживалася руська мова, ходила своя монета. Але вже у 1341 р. Казимир III звернувся до папи Бенедикта XII, щоб той звільнив його від узятих перед «православним схизматом» обов'язків зберігати їх давні обряди, привілеї та традиції.

У 1375 р. у Львові було засноване католицьке архієпископство, стали виникати монастирі, особливо Францисканського та Домініканського орденів. Вони обслуговували католицьке населення, яке швидко зростало. Це була польська, угорська, німецька, чеська шляхта, котра дістала землі в *Галичині*, а також німецькі міщани, запрошені польським королями для сприяння розвитку міст. *Латина стає офіційною мовою, всі права і привілеї надаються виключно польській знаті та католицькому населенню.* Ці обставини спонукали частину галицьких бояр до прийняття католицизму, особливо після Едлінського привілею 1430 р., коли вони отримали рівний з поляками статус.

У 1434 р. згідно з привілеями короля Владислава III «на землях Русі» змінюються адміністративні устрої та судочинство. На теренах колишнього Галицького князівства утворюється Руське воєводство з центром у Львові, яке ділилося на землі: Львівську, Галицьку, Перемишльську, Сяноцьку, а пізніше і Холмську. Західне Поділля перетворюється у Подільське воєводство з центром у Кам'янці (Західне Поділля і Борцівський повіт у Галичині). Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятись з польським панством не лише формально-юридично (було забезпечено законом), але і фактично дуже швидко призводило до денационалізації колись відомих і заможних українських родів. Вже на XVI ст. їх не залишилося в Галичині. Цей процес охопив значною мірою і середню шляхту. Однак дрібна шляхта ще довго трималася своєї національності та православ'я. *Належність до православної церкви за тих умов була чи не найважливішою ознакою національності.*

Ще інтенсивніше процес денационалізації проходив у північно-західних землях – Белзькій, Холмській і Підляській. Хоча до 1569 р. Підляшшя входило до складу Литви, проте майже повністю пройнялося польською культурою. За висловом Н. Полонської-Василенко, *«напередодні Люблінського сейму підляські депутати зверталися до великокняжої канцелярії, щоб офіційні документи висилалися на Підляш-*

ся польською мовою, а не загальнозживаною у державі руською». У 1569 р. Підляшшя увійшло до складу Польщі, і «польське письмо» стало основним в офіційному листуванні.

На Західному Поділлі польський уряд роздавав польській шляхті і магнатам найбільші і найзалюдненіші землі, залишаючи українським державцям малозаселені, «пустинні» землі. Через якийсь час і ці землі ставали здобиччю польських феодалів. У результаті в Західному Поділлі до кінця XVI – початку XVII ст. майже не залишилося середньої української шляхти. Дещо інша ситуація склалася в Східному Поділлі, яке належало Литві. Місцеві старости були зацікавлені в тому, щоб українська шляхта лишалася на місцях для оборони краю і захищала їх від польських зайд, які одержували собі у королівській канцелярії «привілеї» на відбирання земель у «безправних» державців.

Белзька земля, яка до цього була виділена із загальної маси і віддана мазовецькому князю Земовиту, у 1462 р. стала воєводством у складі польського королівства.

Польське проникнення на українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку намагався зробити Південно-Західну Русь своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму. Незважаючи на певні позитивні наслідки цього процесу, згодом з нього виріс гострий релігійний, соціальний та етнічний конфлікт, що тривав багато років.

3. Закарпаття у складі Угорщини

Закарпаття розташоване на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. У IX–X ст. на закарпатських землях існувало східнослов'янське князівство білих хорватів, землі яких у X–XI ст. входили до складу Київської Русі. У 993 р. сюди здійснив похід князь Володимир Святославич, саме тоді за ними закріпився термін «Русь» (згодом Карпатська Русь, Підкарпатська Русь, Угорська Русь, а також просто Закарпаття).

У XI ст. почалося захоплення земель Карпатської Русі Угорщиною. Зазнало Закарпаття і монгольського нашествия.

Захопивши в середині XIII ст. Карпатську Русь, угорський король Бела IV перетворив його в свій домен і роздавав тут маєтки своїм васалам. Одночасно король відбирав землю у тих, хто опирався його владі. В силу обставин окремі землі Закарпаття нерідко переходили з рук в руки. У 1242 р. Мукачів з округою (банат Мачва) Бела IV передав своєму зятеві Ростиславу, сину князя Михайла Чернігівського. Галицькому князю Леву Даниловичу вдалося у 1280 р. приєднати частину Закарпатської Русі до Галицького князівства (від Вишкова до Ша-

риша) з містами Мукачево та Берегове. В одній із грамот 1299 р. безький жупан Григорій відмовився слухати угорського короля на тій підставі, що він є «урядником Лева, князя руського». Але довго утримувати це володіння галицькі князі не змогли.

У Закарпатті були створені адміністративно-територіальні одиниці – жупи (комітати), і поширені на них норми угорського права. За течією р. Уж знаходився *Ужанський*, у долинах Латориці та Боржави – *Безький*, в Середній частині Закарпаття – *Угочанський комітати*. Проникнення угорців у східну частину Закарпаття (Мараморощ), малозаселену, вкриту густими лісами, почалося в кінці XIII ст. На початку XIV ст. тут було створено *Марамороський комітат*. На чолі комітатів (жуп) стояли наджупани. Комітати поділялись на райони, до кожного з них входило по 20 і більше населених пунктів.

У 1315 р. на Закарпатті спалахнуло повстання проти угорського короля Карла-Роберта Анжуйського (1308-1342 рр.). Його очолив Петро (Петуня), землинський і ужанський наджупан, володар земель на кордоні з Галицько-Волинським князівством. Він намагався втягнути в боротьбу «князя русинів» Юрія I або одного з його синів і посадити його на угорському престолі. Юрій I був сином Констанції, доньки угорського короля Бели IV, дружини Лева, через що мав більші права на королівський престол, ніж Карл-Роберт з роду Анжу. Проте досягнути згоди не вдалося, і угорський король Карл-Роберт зміг у 1322 р. завдати поразки повстанцям. Володіння Петра (Петуні) у Закарпатті було пізніше передано графам Другетам, вихідцям з Італії. Значно розширили свої володіння у Закарпатті барони Перені, феодала Довагаї, Петроваї та ін.

На 1393 р. припадає прихід на Закарпаття князя Федора Коріатовича. Рятуючись втечею від великого литовського князя Вітовта, він разом з дружиною (деякі автори подають 40 тисяч) переселився сюди з Поділля. Коріатович був споріднений з угорським королем Сигізмундом (Жигмундом, 1383-1472 рр.). Одна з його сестер була матір'ю короля. Сигізмунд подарував князю Мукачівську і Маковицьку домонії у долині Латориці, якими Федір Коріатович володів до своєї смерті з 1393 по 1414 рр. За це князь був змушений зректися на користь угорського короля всіх своїх прав на Поділля. В тогочасних грамотах князя Федора Коріатовича його титулували: «*Федір, князь Поділля і воєвода Мукачева*». Сам князь називав себе: «*Князь подільський, ішпан (управитель) безький і ширинський*». Центром земель Федора Коріатовича був Мукачівський замок, збудований і укріплений ним же. На Чернечій горі поблизу Мукачева князь збудував монастир, який на довгі часи став релігійним та культурним центром для закарпатців.

Протягом XIII-XIV ст. на Закарпатті знать місцевого походження швидко змадяризувалася, тобто перейняла угорську мову, віру (католицизм), звичаї, побут, культуру. Слов'янський елемент зник із середови-

ща аристократії, його носіями лишалися селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. **Саме православна віра була тоді єдиною силою, завдяки якій закарпатцям вдалося зберегти національну самобутність.** Православ'я утвердилося в Закарпатті ще в IX ст. Найбільшими монастирями вважалися Мукачівський, Грушівський, Краснобрідський. Існувала власна православна церковна організація з центром у Мукачеві. Але сильнішими й багатшими були католицькі монастирі.

Крім угорських феодалів, з середини XIII ст. край колонізують зі сходу (з боку Семиграддя) волохи (румун), які засновували в гірських долинах села. Вони користувалися самоуправлінням (по «волоському праву»), сплачуючи землевласникові чинш (грошовий податок). Із

Рис. 4.3. Турецький вершник бехли. Зкниги XVI ст.

заходу, на запрошення угорських королів, йшли німецько-словацькі колоністи. Вони осіли у низинних районах у басейнах річок Тиса, Тербля, Тереса, Боржави, Латориці. Німці-колоністи отримали привілей на користування самоврядуванням. Магдебурзьке право отримали Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хуст та інші міста.

Експлуатація народних мас приводила до антифеодальних повстань. Найбільше повстання в Угорщині, що охопило і Закарпаття, вибухнуло весною 1514 р. Його очолив Дьердь (Юрій) Дожа. Під своїм контролем по-

встанці тримали значну частину Закарпаття і захопили кілька замків. Але в липні-серпні того ж року повстання було придушене. Після поразки повсталих закарпатські села і міста Мукачево, Ужгород, Хуст, Вишково, Тячево, Сигет, Солотвино були віднесені до числа бунтарських і пограбовані, а потім довго виплачували контрибуцію.

Восени 1514 р. був прийнятий закон, що остаточно затвердив у Закарпатті кріпосне право. Кріпосних та залежних селян обклали єдиним податком. Кожен сімейний селянин з наділом щороку віддавав

феодалові один форинт, дев'яту частину врожаю зерна і вина, одного кабана, двох гусей, шомісяця – одну курку. Крім того, кожен селянин мав один день на тиждень працювати на феодала. Було остаточно ліквідоване право переходу від одного феодала до іншого.

Кінець XV – початок XVI ст. характеризується наростанням турецької агресії з півдня. На той час під владою Туреччини опинився майже весь Балканський півострів. У 1526 р. турецькі війська завдали поразки об'єднаній угорсько-чеській армії, загинув у бою і угорський король. У країні почалась міжусобна боротьба. Дворяни південно-східної частини Угорщини обрали своїм королем Яноша Заполяї (Заполяя). Феодали північних та північно-західних комітатів обрали королем Фердинанда I Габсбурга. Так Угорщина розпалася на дві частини.

У 1541 р. султан Сулейман I розгромив військо короля Фердинанда I, захопив столицю Буди та інші міста й села Центральної Угорщини. Закарпаття, Трансільванія та Затисянська область були передані Сигізмунду Яношу – сину Яноша Заполяї, що проголосив себе Семиградським князем.

У 1595 р. Закарпаття було поділене між: Семиградям (Трансільванією) – східна частина (Мукачево, Берегове, Хуст, Севлюш, Тячів) та Австрією (Габсбургами) – західна частина – Пряшівщина та Ужанський комітат. Таким чином, Закарпаття перетворилося на терен, де відбувалися безперервні бої. Тут воювали між собою Семиграддя й Австрія, грабували міста і села турки й татари, сюди проривалися шляхетські війська з Польщі. У 1613 р. закарпатські землі грабує трансільванський князь Габор Бетлен; із 1630 до 1560 рр. сюди вторгаються війська князя Ракоці, турки, польська шляхта.

Цей період на Закарпатті позначився появою такої форми антифеодальної боротьби, як «опришківство». Цьому сприяли природні умови: гори, ліси, печери. Загони опришків нападали на представників панівної верхівки, лихварів, а здобуте майно роздавали сільській бідноті. Уже в 1492 р. на Закарпатті та в Словаччині оперував загін Федора Головатого. В XVI ст. на Прикарпатті, в Словаччині і Закарпатті діяли загони Марка Гатала, Юрчі, Фабіяна, Мазька та інші.

На початку XVII ст. Закарпаття охопило антигабсбурзьке повстання на чолі з І. Бочкаї, в основі якого лежали релігійні мотиви. Австрійський імператор Рудольф II підтримував католиків, а Бочкаї був кальвіністом. У результаті Бочкаї став правителем Угорщини і Семиграддя. На сеймах 1608 і 1609 рр. було визнано право Закарпаття на автономію.

По смерті Бочкаї Закарпаття було втягнуте в релігійні війни між католиками і протестантами. У 1631 р. в Північній Угорщині вибухнуло селянське повстання, що охопило і Закарпаття. Повстанці виступали за стару віру (православ'я) та проти феодальної експлуатації. 1632 р. об'єднані сили австрійського імператора Фердинанда III і князя Семиграддя Ракоці I придушили повстання.

Подальший антифеодальний та визвольний рух на Закарпатті пов'язаний з українською національною революцією XVII ст., але за межами України ці землі залишилися до XX ст.

4. Північна Буковина у складі Угорщини, Молдавського князівства та Османської імперії

Буковина – назва земель, розташованих між середньою течією Дністра і Головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Прута і Серета. Нині північна Буковина входить до складу України (Чернівецька область), а південна – до Румунії (область Сучава та Ботошани). Свою назву, яка вперше зустрічається в 1392 р., Буковина отримала від великих букових лісів, які густо вкривали її в минулому.

Впродовж X-XI ст. Буковина перебувала у складі Київської Русі, в XII – першій половині XIV – Галицько-Волинської Русі. В цей час центрами земель були міста Василів, Городок, Сучава, Онут та ін. Під

Рис. 4.4. Напад татар на Угорщину. Гравюра XVI ст.

час монгольської навали влада правителів Галицько-Волинського князівства послаблюється і зростає протикнязівський рух, цілі громади покидали княжі оселі і переходили до татарських. Цей рух охопив Болохівську землю (територію у верхів'ях Південного Бугу і ба-

сеїну рік Горинь, Случ, Тетерів). Населення землі працювало для татар, і тому їх називали «татарськими людьми».

Протягом першої половини XIV ст. у північній частині Буковини формується Шипинська земля, яка визнала зверхність ординських ханів. Її центром було поселення Шипинці, а визначними осередками – Хотин, Цецині і Хмелів.

У 1345 р. угорське військо розгромило ординців і вигнало їх з правобережжя Дністра. Буковина перейшла під владу Угорщини, король якої Людовік (Лайош) призначив сюди намісником воєводу Драгоша, який сприяв переселенню на Буковину волохів із Семиграддя (Трансільванії) та Мармарощини, які осіли в південній Буковині і поклали початок заснуванню молдавського воєводства.

У 1359 р. після утворення незалежного Молдавського князівства до його складу ввійшла Шипинська земля. Її територія тоді в основному збігалася з територією сучасної Чернівецької області. На заході вона межувала з підвладними Польщі українськими землями по р. Колочин, на півночі простягалася до Дністра, на півдні – до р. Серет, на сході – до р. Каютин. У складі Молдови Шипинська земля збере-

рїгала автономію. Так у грамоті 1433 р. польського короля Владислава III, якою він підтверджував право свого васала-господаря «землю волоську всю тримати», про Шипинську землю сказано: «...*города Цецинь, с Хмелов, со тыми волостми и селы, которыми к ним прислушают ... лежат межи нашей руською и волоською землями*». Отже, Шипинська земля не була частиною Волоської землі (Молдова). Шипинська земля зберегла автономію майже на ціле століття. По мірі того, як адміністративні посади на цій землі переходили до молдавських бояр, автономія її все більше урізалась. До середини XV ст. Шипинська земля як автономна адміністративна одиниця була ліквідована, і ця назва зникає зі сторінок письмових джерел. Утворені на її теренах Черні-

Рис. 4.5. Велика державна печатка Молдавії часів Стефана III (1457–1504).

вецький і Хотинський повіти стали називатися Буковиною. (У складі Молдавії Буковина перебувала до 1774 р.).

Впродовж 1387-1497 рр. Молдавія визнавала зверхність Польщі. Але у 1490-1492 рр. землі Галичини були охоплені повстанням під проводом Дмитра Мухи. І. Крип'якевич так пише про це повстання: *«Муха був зроду православний українець, простий хлоп, мабуть із Молдавії (Буковини), але чоловік до зброї і до бою завзятий. Він зібрав на молдавській границі велику ватагу селян – число її на 9.000 людей, – напав на Снятинщину і на дальші околиці аж по Галич і Рогатин, грабував що можна було, а здобич вивозив у Молдавію. Поляки підозрювали, що він у змові з молдавським воєводою. Польський король скликав проти нього шляхетське військо. Муху розбито над Дністром, і він утік сам ледве живий. Згодом було схоплено його (у 1492 р.) зрадою: видала якась жінка, яку любив. Поляки заарештували його, відвезли до Кракова, і Муха помер у в'язниці. Через рік, знову з'явився тут якийсь Андрій Баруль з Молдавії (за деякими даними, під цим ім'ям виступав Муха, – авт.), котрий звав себе спадкоємцем Русі, яку Казимир силою підкорив собі; його також зловили поляки».*

У 80-х-90-х роках XV ст. Молдавське князівство стає союзником Москви. Основою союзу були спільні інтереси боротьби проти агресії

Історична довідка

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. З 20-х рр. XVI ст. султани починають затверджувати на престолі господарів Молдавії, які були зобов'язані надсилати до Стамбулу своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового імператора перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити гроші до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину – “харадже”, яка у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину. Однією з найбільших повинностей молдавських господарів були офіційні і неофіційні подарунки (“нешкеш”), які в грошовому чи натуральному вигляді підносились султану й багатьом турецьким урядовцям. У XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а обов'язки до турецького султана збільшуються.

з боку Польщі, Литви і Туреччини. Крім того, союз був скріплений династичним шлюбом у 1483 р. Іван III одружив свого сина Івана з донькою Стефана Великого Оленою. У 1498 р. в часи війни з Польщею Молдавія приєднала до себе галицьке Покуття (від слова «кут», територію між Дністром, Черемошем і Карпатами).

У XIV-XV ст. Буковина відіграла важливу політичну та економічну роль у житті Молдавського князівства, яке охоплювало землі між Дністром, Карпатами та Чорним морем. Розвиваються торгівля і ремесла. В документах XV ст. зазначається, що в містах продавалися риба, капуста, яблука, віск, глечики, дерев'яний посуд, сукно, полотно, залізо, хутра, худоба, шкіри, сільськогосподарські знаряддя праці.

Основна торгівля велася на ярмарках (у Хотині був найбільший). Через Північну Буковину проходив міжнародний торговий шлях від Чорного моря на Львів, Краків, Західну Європу. Звідси, як писав очевидець, «вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція». У Чернівцях і Хотині перебували митниці для збирання мита.

З другої половини XV ст. Молдавія вела жорстку боротьбу проти турецької агресії, очолювану князем Стефаном Великим (1457-1504 рр.). У 1484 р. турецький султан Баязид II напав на князівство і захопив два важливі чорноморські порти – Килію і Акерман. Ця втрата змусила Стефана Великого звернутися за допомогою до Польщі і стати васалом Казимира IV.

У 1514 р. князь Богдан III Одноокий (1504-1517 рр.) під час боротьби з Польщею та Угорщиною звернувся за допомогою до Туреччини і визнав султана Селіма за свого зверхника. Молдавія потрапила у васальну залежність від Османської імперії і зобов'язувалась платити щорічну данину султанові. Наприкінці XVI ст. її було перетворено на звичайну провінцію Туреччини (у складі якої вона знаходилась до 1774 р.). Тоді ж розпочалась активна румунізація молдавських земель, яка особливо посилилась після перенесення столиці у 1564 р. з Сучави (Буковина) до Яс.

Рис. 4.6. Яси. Фортеця і столиця Молдавії над Прутом. Гравюра XVIII ст.

У той же час до кінця XVI ст. у культурній галузі вплив місцевого населення ще переважав. Так, з 52 книг, виданих протягом 1508-1582 рр., 35 були написані старослов'янською мовою, а кирилиця використовувалася до середини XVIII ст. Румунізація («романізація»)

мови й культури була далеко неповною, і український елемент переважав у молдавано-галицькому прикордонні, на так званому хотино-чернівецькому виступі.

Час перебування Північної Буковини у складі Молдавського князівства можна поділити на два етапи:

Перший – 1359-1514 рр. Вплив місцевого населення («русинів») на життя молдавського суспільства був значним. Офіційною мовою в державних установах і церкві була старослов'янська зі значним впливом місцевої (української) мови, якою говорили і писали молдавські бояри і духовенство, складали історичні хроніки (XV ст. датована хроніка, написана в Путні; в XVI ст. хроніки писали ченці Макарій, Ефтимій і Азарій). У цей час волохи, які прийшли із Семиграддя, і місцеві жителі визнавали православну віру, коли, між іншим, їхні сусіди – поляки і угорці – були католиками. У 70-х роках XIV ст. молдавський воевода (подільський князь) Юрій Коріатович заснував православну митрополію. Значні території Молдавського князівства складали українські землі – північна Галичина та галицьке Покуття. До середини XV ст. Шипинська земля мала автономію.

Другий – 1514-1774 рр. Після визнання васальної залежності від Османської Порти, молдавські господарі перетворилися на турецьких ставлеників, ретельних виконавців волі свого повелителя – султана. Буковина стала ареною боротьби між Туреччиною, Польщею та Угорщиною. Наприкінці турецької зверхності населення Буковини зубожіло, багато людей покидало колись привабливою країну. У 1564 р., коли столицю було перенесено із Сучави до Яс, поступово підпадає вага Буковини в суспільному житті Молдавської держави. За Василя Лупула (1634-1653 рр.) офіційною мовою стає румунська. З другої половини XVI ст. розпочалась активна румунізація буковинських земель.

У той же час *не припиняються релігійно-культурні зв'язки між Україною і Молдавією. Особливо цьому сприяв київський митрополит Петро Могила. Протягом XVI – XVII ст. загопи запорозьких козаків вели військові дії на території Молдавії проти турецько-татарських нападників. Походи сюди очолювали: Дмитро Вишневецький, Іван Сверчевський, Северин Наливайко, Іван Підкова, Григорій Лобода та ін.*

5. Чернігово-Сіверська земля у складі Московської держави (кінець XV – початок XVII ст.)

На кінець XV ст. Московське князівство почало об'єднання навколишніх земель і в XVI ст. перетворилося на Російську централізовану державу з тенденцією до всебічного територіального розширення. Ставши грізним сусідом Литви,

Москва висуває претензії на українські і білоруські провінції Великого князівства Литовського. Тяжіння в бік Москви місцевої аристократії стало для Литви небезпечним явищем, симптомом якого стало чернігівське прикордоння. Не дуже довіряючи місцевим князям на цих прикордонних землях, литовські володарі стали роздавати наділи вихідцям з Москви, що втікали з різних причин до Литви. Мета була проста: будучи ворогами Москви, вони будуть постійно боротися з нею, захищаючи себе і Литву. Князі Можайські, Боровські, Шемячичі отримали уділи: Чернігів, Стародуб, Любеч, Рильськ, Брянськ, Новгород-Сіверський, Путивль, Оршу, Вітебськ. Крім того, князі-перебіжчики (І. Можайський та І. Шемячич, які володіли Стародубським князівством, Новгород-Сіверським та Рильським) вважали себе потенційними претендентами на руський престол і не полишали надії «достать великого князенья». На Сіверщині, віддаленій від столичного Вільно, вони почувались як самостійні правителі, маючи не лише власні почти, а й великі військові загопи.

Фактично на зламі XV-XVI ст. володіння перебіжчиків перетворились на суцільний земельний масив величезної площі, розташований на прикордонні з Росією. Але наприкінці XV ст. стосунки між порубіжними князями та Вільно помітно погіршились. Прагнення Івана III утвердити свою владу у цьому регіоні примусило його розпочати таємні переговори з представниками Сіверщини. Сіверські князі розуміли, що, володіючи своїми землями як «пожалуванням», могли будь-коли їх втратити; перехід же на службу до великого князя московського обіцяв їм не тільки збереження нагромаджених вотчин, а й за сприятливих обставин примноження їх за рахунок земель, відвойованих у Литви. Переговори завершилися укладанням угоди про їх перехід на службу до Івана III.

Крім порубіжних князів на бік Москви, почали переходити і нащадки князя Ольгерда — Олельковичі, фактично усунені від політичної влади. Йдеться про так звану «змову князів» 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович, Федір Бельський і Іван Гольшанський. За свідченням джерел, змовники мали за мету усунення від влади (а, можливо, вбивство) великого князя Казимира Ягайловича і возведення на престол Михайла Олельковича. Це передбачалося вчинити на весіллі Федора Бельського, куди був запрошений Казимир. Не виключено, що князі діяли при підтримці великого князя московського.

Похід Менглі-Гірея на Литовське князівство і пограбування Києва у 1482 р. теж не обійшлися без Івана III. Під час навали кримського війська на Київ на околицях міста зібралися князі: Одоєвський, В'яземський, Можайський, Трубецькой, Воротинський, Козельський зі своїми загонами, «вся земля» Смоленська, Вітебська, Полоцька, Волинська, Подільська, Брестська тощо. Але їм не вдалося протистояти навалі.

Неспроможність війська Литви протистояти набігам кримчаків підірвала віру в доцільність перебування православних князів у цій державі. Певно, 1482 р. можна вважати переломним у свідомості православної еліти східних районів Литовського князівства в її ставленні до цього державного утворення. Кількома роками пізніше більша частина перерахованих вище князів опиниться на боці Івана III. Але, на думку М. Крома, рушійним мотивом такого переходу, була надія зберегти свій майновий і соціальний статус.

Географічне положення Чернігово-Сіверської землі, яка лежала на межі Литовської і Московської держав, було дуже зручним для місцевих удільних князів, які «виїжджали» до Москви. Відхід у чужу державу членів вищих станів суспільства був звичним у середньовіччі. Це було характерним як для Литви, так і для Москви. Із Литви бігали до Москви: Володимир Ольгердович, Свидригайло, Патрикій Наримунтович, Михайло Сигізмундович, Михайло Олелькович та інші. Із Москви в Литву князі – Можайський, Боровський, Серпуховський, син князя Дмитра Шемяки Іван. Така ситуація була цінною для держави, а для особистості була збитковою, людина залишалася без засобів існування. Наприкінці XV ст. зі старого звичаю виросло щось таке, у чому держава була серйозно зацікавлена, а саме «відхід князів з вотчинами». Звичайно, здійснюватися такий відхід міг лише у виняткових обставинах, а саме: коли вотчини лежали на межі двох держав. Таким умовам якраз і відповідала Чернігово-Сіверська земля.

Д. Бантиш-Каменський в «Малой истории России» пише: **«Во царствование Казимира многие удельные князья земли Черниговской, видя возрастающую силу Иоанна, начали переходить в Россию со своими отчинами и для успокоения совести давали только знать королю, что слагают с себя обязанность его присяжников. Князья служили московскому государю ... и вели непрестанную войну со своими родственниками, которые остались в Литве».**

У 1487 р. зросили «наїзди московських загонів» удільних князів і бояр на прикордонні сіверські землі. У результаті литовська сторона у прикордонних з Руссю районах була зовсім засмучена: землі обезлюдніли, населення розбіглося або було «виведене». Власники цих земель для відновлення свого становища змушені були переходити на бік великого князя московського. В період так званої прикордонної війни між Росією Великим князівством Литовським (1487–1494 рр.) на бік Івана перейшли князі Воротинські, Белевські, В'яземські, Одоєвські, Перемишльські.

Коли «королівські люди» намагалися шкодити їх від'їздам силою, на допомогу останнім приходили московські воєводи з полками. Формально війна між Москвою та Вільно не оголошувалась, великокнязівські полки у ній участі не брали, воєнні дії проти королівських людей вели місцеві князі, московські прикордонні воєводи і намісники

брали у ній участь ніби зі своєї ініціативи, без наказу государя «всея Руси».

У боротьбі за Чернігово-Сіверську землю Іван III використовував свої дружні відносини із молдавським господарем Стефаном. *«В 1498 году господарь вместе с крымскими татарами вторгся в Подолию и Украину, разорил Брацлав, Чернигов, Львов, Перемышль, Ярослав и другие города»*, — пише Д. Бантиш-Каменський. Руйнування чернігівських міст підштовхнуло князів до нового від'їзду на «московську службу».

У квітні 1500 р. Іван III взяв на службу з вотчинами Семена Івановича Можайського, Василя Івановича Шемячича, князів Трубецьких, Хотеновських, Мосальських, Бельських.

Тим самим визначилася доля всієї Чернігово-Сіверської землі, котра в 1500 р. фактично увійшла до складу Московської держави. Великий князь литовський Олександр спробував перешкодити цьому. Тоді московський воєвода Яків Захар'їн зайняв Брянськ і швидко привів князів «к крестному целованню».

Так почалася московсько-литовська війна 1500 — 1503 рр. Майже без опору передавались московським воєводам багато міст, що вважались литовськими: Путивль, Мценськ, Серпейськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Новгород-Сіверський, Рильськ. Це вже були не прикордонні сутички, а глибоко продумана Іваном III військова кампанія. Про суть стратегічного плану Івана III можна дізнатися з твору імперського посла барона Сигізмунда Герберштейна: *«Перший загін направляє він на південь, проти Сіверської області, другий — на захід проти Торонця і Білої, третій розміщує посередині проти Дорогобужа і Смоленська. Крім того, він зберігає в запасі частину війська, щоб вона швидше могла надати допомогу тому загонові, проти якого буде помічено рух литовців»*.

Потрійний удар по Литві, про який писав С. Герберштейн, розвивався для Москви успішно. На півдні Яків Захар'їн, Іван Репня-

Рис. 4.7. Російські воїни XV–XVI ст.

Оболенський, Тимофій Тростенський та інші московські воєводи захопили майже всю Сіверську землю. У центрі воєвода Юрій Захар'їн приступом узяв Дорогобуж і в битві на р. Ведроша розгромив литовське військо під командуванням гетьмана Костянтина Острозького. У цій битві відзначилися загони чернігово-сіверських князів Семена Можайського, Василя Шемячича.

Успіхи Івана III були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Діючи в союзі з кримським ханом Менглі-Гиреєм, Іван III досяг дві мети: тримав у постійній тривозі Литву і Польщу і відволікав кримського хана від нападу на південні кордони Руської держави.

У 1503 р. великий князь литовський Олександр, який на той час став і польським королем, запросив миру. За умовами перемир'я 1503 р. Литва визнала за Іваном III титул «государя всея Руси» та землі Чернігово-Сіверщини, що складала майже третину литовської держави, однак приєднання Чернігово-Сіверської землі до Москви було не завжди добровільним. У Типографському літописі є звітка, що московські воєводи на Сіверщині *«многие грады и села поплениша, а людей мечу и огнев придаша, а иных в плен поведоша»*. Так, використовуючи політику *«батога і пряника»*, Іван III розширив кордони Москви на захід.

Після приєднання до Росії Чернігово-Сіверщину поділили на повіті, очолювані воєводами, котрі заступили місцевих князів, чії володіння, за визнанням О. Зиміна, являли собою щось середнє між уділами родичів Великого князя Московського і вотчинами служилих князів. Включення Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави не принесло миру на ці землі. У 1506 р. литовські воєводи, порушивши перемир'я, спалили Чернігів і напали на володіння князів Стародубського і Рильського. У цьому ж році *«рисяяне отвоєвали Смоленскую область... Осадили Минск, разорили все до самой Вильни...»*.

У 1507 р. князь литовський Сигізмунд I Старий (брат Олександра) прийняв рішення про війну з Росією, у лютому його підтримав литовський сейм, а в березні розпочались воєнні дії. Спочатку це були дрібні прикордонні сутички, які потім перейшли у великомасштабні бої. Литва повернула Любеч.

На початку 1509 р. був укладений мир між Литвою і Москвою. Сигізмунд I визнав кордон 1503 р., а Василь III *«обещал не ступатьсья в Киев, в Смоленск, ни в другая литовския владения...»*. У цьому була суть так званого «вічного миру» між Росією і Литвою. Але в 1512 р. розпочалася нова війна між Литовською та Російською державами, яка тривала 10 років. Литовські війська в союзі з кримським ханом здійснили напад на прикордонні князівства. Активна роль в цій війні належала Чернігово-Сіверській землі.

На початку січня 1513 р. війська із «Севери» під командуванням Василя Шемячича здійснили рейд на Київ і навіть спалили міські посади. Сигізмунд I писав про цей похід: *«Московский враг разоряет и опустошает наши владения. Литовцы же, охваченные страхом, располагают для защиты лишь своими силами, так как приглашают на помощь иноземцев уже поздно»*.

У 1515 р. навколо Василя Шемячича і його Новгород-Сіверського і Стародубського князівств розгорнулася складна дипломатична боротьба. На ці князівства припадала лівобережна частина постійної сторожової служби в степах, на них же і звалювалися перші удари кримських татар, першими вони йшли і в бій. Стратегічне становище князівств важко було переоцінити. Вони були на стику Литовської, Російської держав і Кримського ханства, і саме вони контролювали регіон.

У 1515 р. литовський князь і польський король Сигізмунд I звернувся до кримського хана Менглі-Гірея з проханням бути посередником між ним і Василем Шемячичем для того, щоб умовити його перейти на бік Литви. Сигізмунд I пообіцяв йому на випадок взяття Москви удвічі збільшити його князівства (*«А коли король Москву возьмет, а он ему вдвое даст»*). Але, видно, переговори ні до чого не призвели, бо Менглі-Гірей у березні цього ж року направив свого сина на Сіверські князівства «со мноюю ратью». Це був спільний похід литовських та кримських сил. На чолі литовців стояли Євстафій Дашкевич і київський воевода Андрій Немирович. Удар був сильним. Союзники забрали багато полонених, хоча й не зуміли захопити ні Чернігова, ні Стародуба, ні Новгород-Сіверська.

Військові дії на прикордонних землях тривали з перемінним успіхом, до 1522 р., коли 25 грудня було підписано перемир'я терміном на 5 років. Смоленськ відійшов до Росії, а кордонами між двома державами стали річки Дніпро, Івака і Меря.

Розорення Чернігово-Сіверської землі кримсько-литовськими військами, як не дивно, сприяло зміцненню влади Російської держави на території Сіверщини. У 1522 р. цар Василь III ліквідує удільні князівства Стародубське і Новгород-Сіверське. Князь Василь Шемячич був заарештований за зраду (переговори з кримським ханством та польським королем). За версією С. Герберштейна, звинувачення було фальшивим, Василь III хотів усунути з політичної арени князя Шемячича, який помітно впливав на Сіверщину і мав прямий контакт з Кримом. Для управління ліквідованими уділами в Москві спочатку створюються спеціальні організації — замки на чолі з дворечьким, а в другій половині XVI ст. — прикази.

У 70-х роках XV ст. російська дипломатія зробила спробу покращити стосунки Росії з Річчю Посполитою. Приводом для цього послужила смерть у 1572 р. польського короля Сигізмунда II Августа і припинення династії Ягеллонів. На польський престол була висунута

Рис. 4.8. Велика державна печатка Івана Грозного.

кандидатура Івана IV (Грозного), прийняття якої призвело до російсько-польсько-литовської унії. Кандидатура Івана IV була дуже популярна не лише серед українського і білоруського населення Речі Посполитої, але і широких кіл польсько-литовської шляхти, невдоволеної засиллям в Речі Посполитій магнатської олігархії.

Але Іван IV вима-

гав, щоб Польща і Литва навіки з'єдналися з Російською державою, і польський трон був визнаний спадковим в «династии Рюриковичей». Крім того, він вимагав відмови Речі Посполитої від Лівонії і Києва, погоджуючись взамін повернути Полоцьк. Ці умови були відкинуті польською знаттю, бо магнати боялися не лише послаблення своїх політичних позицій в рамках російсько-польсько-литовської держави, але і повторення Грозним в Речі Посполитій його досвіду боротьби з удільно-князівською опозицією. Після тривалої і жорстокої боротьби між кандидатами на польський престол у 1573 р. королем був обраний Генріх Валуа, син короля Франції Генріха II. В січні 1574 р., одержавши звістку про смерть свого брата – французького короля Карла IX, він таємно втік, щоб зайняти французький престол.

Королем Польщі став Стефан Баторій, один із видатних полководців Європи. При обранні на престол він поклявся польському дворянству повернути всі землі, завойовані Росією в Литві і Лівонії.

У липні-серпні 1579 р. війська нового польського короля, який уклав союз з Кримом і Туреччиною, перейшли в наступ, захопивши частину території Російської держави. У 1582 р. в Запольській Ямі між Польщею і Росією почалися мирні переговори. В перші дні переговорів послі Речі Посполитої одержали листи від старост прикордонних міст, у яких з тривогою повідомлялось, що «люди все з замков

україньх поднялись прочь пойти». Це змусило поляків поспішити з укладенням перемир'я, відповідно до якого Іван IV Грозний відмовився від Лівонії на користь Речі Посполитої, а Стефан Баторій повернув Росії прикордонні землі, зайняті польсько-литовськими військами.

У 1586 р. Стефан Баторій помер, і в 1587 р. королем Польщі був обраний шведський принц під іменем Сигізмунда III.

У 1600 р. Сигізмунд III відправив у Москву посольство на чолі з Левом Сапегою, запропонувавши Борису Годунову укласти довічний мир, за умо-

вами якого Польща претендувала на передачу їй Смоленська, Чернігово-Сіверської землі і установа політичної унії між обома державами. Російський уряд відхилив цей проект і пішов лише на укладання 20-річного перемир'я на попередніх умовах.

У XVI ст. Чернігово-Сіверська земля була дуже неспокійним місцем. Вона знаходилась ніби в куті трикутника, який утворювався кордоном між Польсько-Литовською і Російською державами. На заході кордон проходив поблизу Носівки, а на півдні Прилуки вважалися спірною територією, через яку відбувалися постійні збройні сутички.

Прикордоння було дуже неспокійним, частими були *«задоры»* (так на тодішній дипломатичній мові називалися різні прикордонні інциденти).

Ініціаторами цих *«задоров»* були обидві сторони, оскільки прикордонні інциденти приносили відчутний прибуток як польсько-литовській шляхті, так і воеводам, князям, жителям прикордоння.

Прикордонні землі в XVI ст. являли собою цікаве місце за складом населення: з російського боку – велика кількість *«гулящих людей»*, з польсько-литовського – бідна шляхта, яка шукала, де б застосувати свої військові таланти.

Особливе становище невеликих прикордонних міст привертало сюди *«гулящих людей»* і біглих холопів, бо саме тут їм було легше всьо-

Рис. 4.9. Одне з найдавніших зображень Івана Грозного

го сховатися від розшуку і перетворитися у вільних людей. Крім того, уряд сам всіляко стимулював приток населення в ці місця (захист кордонів), аж до того, що використовував для колонізації українських міст такий спосіб, як заслання туди злочинців, припускаючи (в указі 1582 р.), що той, хто **«уличен будет в составе и крамоле, и такого лихова человека казнити торгового казнью да сослати в казаки, в Украйные города»**.

За свідченням монаха Авраамія Паліцина, келаря Троїцько-Сергієвого монастиря, який залишив записи про смутні часи, уряд ішов навіть ще далі в своїй політиці заселення прикордоння, допускав, що якщо **«кто злодействующий осужден будет к смерти и еще убежит в те грады Польские и Северские, то тамо да избудет смерти своя»**.

У XVI ст. в Російській державі втікачі склали дуже значну частину населення і вважались легальною категорією. З їх існуванням змушений був змиритися навіть уряд. «Гулящих людей» особливо багато було на прикордонних землях Чернігово-Сіверщини. Авраамій Паліцин визначив їх кількість в українських містах більше ніж 20 тисяч чоловік.

У Російській державі у кінці XVI і першій половині XVII ст. відбувалися події, які ввійшли в історію під назвою **«Смутного часу»**. Смутні часи, які продовжувалися на Русі 14-15 років, – це суцільна смуга (з 1598-1613 рр.) бунтів, безпорядків, заворушень, ослаблення влади, зруйнування державних органів управління, внутрішньої і міжнародної боротьби, вторгнень іноземних сил тощо.

У 1601-1603 рр. Росія пережила страшний голод, за словами літописців, вимерла ледве чи не **«треть царства Московского»**. В обстановці суцільного хаосу в країні різко виросло число злочинів, крім того, мали місце голодні бунти.

Справді, розбійників розплодилося в неймовірній кількості, стільки, що вони перейшли в дещо іншу категорію – не лісових грабіжників, а заколотників.

У 1603 р. на Москву із Сіверської землі посунуло велике збирище «гуляшого люду» під проводом Хлопка Косолапа. Це були вже не розбійники, а люди з певною програмою дій. Програма, правда, не відрізнялась ні новизною, ні глибиною – зайняти столицю, всіх винищити і все пограбувати. Головний центр руху знаходився на південній окраїні країни, там, де зводилася оборонна лінія («засечная черта»). Саме тут шукали притулку гнані злиднями і голодом селяни і холопи.

Родючі землі прикордонної України менш постраждали від неврожаю 1601-1603 рр. Але саме тому казна, прагнучи компенсувати великі недоїмки в інших повітах, збільшила тут збір податей, викликавши цим незадоволення у місцевих селян. Потрібна була лише іскра, щоб уся ця маса незадоволених повернула свій гнів на московський уряд. Тому Борису Годуну лише з великими зусиллями удалося розгромити загопи повсталих.

Після розгрому повстання Хлопка значна частина «развоев», які уцілили від розправи, знайшла притулок в Чернігово-Сіверських містах. За словами очевидців, «старые воры, и иже на конях овькши и к воинскому делу искусны, уйдоша на украину», де пізніше зі зброєю в руках виступили на боці Лжедмитрія. Поява спритного авантюриста Григорія (Юшки) Отреп'єва, який видавав себе за Дмитра, сина Івана Грозного, стала поштовхом до ще одного широкого повстання селян, козаків і дрібного служивого люду.

Свої перші вирішальні успіхи самозванець одержав у Чернігово-Сіверській землі. Тут, крім місцевого населення, було багато голодних, збіглих і засланих холопів, біженців із центральних повітів. Крім того, в кінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля народних повстань. Вони були жорстко придушені шляхтою. Багато учасників цих повстань втекли за Дніпро у межі Росії. Як результат, прикордонні міста до початку «Смути» були переповнені збіглими незадоволеними людьми як російського, так і українського походження. Одні попали сюди із Росії, інші – з Правобережної України. Населення прикордонних міст Чернігівщини підтримувало тісні торгові зв'язки з Київщиною. Тому чутки про «доброго» царя дуже швидко поширювались із Києва в прикордонні міста.

Всупереч стійким поглядам, самозванець з'явився не десь «у Польщі» і навіть не в Литві, а в «руських землях», на Київщині і Прилуччині, в 1601 р. у володіннях всесильного магната Адама Вишневецького. Саме Адам і його брат Костянтин першими дізналися, що один із їхніх слуг – син Іоанна Грозного.

З самого початку авантюри утворилась сильна партія прихильників самозванця на «поле», а потім і на московських «украинах». У Чернігово-Сіверській землі агенти Лжедмитрія I уже в 1603 р. у мішках жита і пшениці, в човниках і обозах з різними товарами переправляли при заступництві польських прикордонних властей, через московські

Рис. 4.10. Дворянська кіннота. Малюнок із «Записок» Герберштейна. XVII ст.

рубезі і мимо застав «прелестные письма» самозванця до населення, їх розносили по фортецях, містах, селах і селищах.

У жовтні 1604 р. загони Лжедмитрія вступили в межі російської держави в районі Чернігово-Сіверської України. Це призвело до того, що більшість міст і сіл виступили проти Годунова. В одному з джерел згадується **«бисть мятеж во всех северских странах и городах — Северяне и вси мятежницы иже во время власти растригины лакнуша крови христианские».**

17 травня 1606 р. у Москві під час повстання проти інтервентів Лжедмитрій був убитий. Звістка про його вбивство і прихід на престол Василя Шуйського викликала серед населення південної окраїни держави, в тому числі і Чернігово-Сіверської України, великі хвилювання.

Влітку 1606 р. на Сіверській Україні почалося одне із найбільших селянських повстань під проводом І. Болотникова. Стали поширюватися чутки, що **«цар Дмитро живий».** У грамоті патріархів Гермогена та Іова від 1607 р. сказано: **«...собрались же на Северской Украине севрюки и других рязанских и украинских городов стрельцы и козаки, разбойники, воры, беглые холопы, прельстили преждеоумраченную безумием Северскую Украину, и от той Украины многие и другие города прельстились и кровь православных христиан, как вода, проливается, называют мртвого злодея растригу живым...».**

Замість загиблого Лжедмитрія І Польща висунула нового авантюриста, відомого під іменем Лжедмитрія II. В липні 1607 р. самозванець, який видавав себе за «царевича Дмитра», померлого в 1606 р., з'явився у прикордонному місті Стародубі.

Навколо Лжедмитрія II зібрались значні польсько-литовські сили, крім того, до нього стали приєднуватися ті, хто продовжував війну з урядом Шуйського. У Чернігово-Сіверських містах до нього примкнули дрібні служиві люди, потім підійшли загони козаків, а пізніше приєдналися залишки розбитих селянських загонів Болотникова.

Розбивши весною 1608 р. царські війська під Волховом, загони Лжедмитрія II 1 червня підійшли до Москви і почали її облогу. Загони самозванця попутно грабували не лише захоплені села і міста, а й ті, що самостійно приєдналися до нього. Це призвело до того, що проти Лжедмитрія II піднявся народ, який ще недавно його підтримував.

У 1609 р. польський король Сигізмунд III, переконавшись у тому, що Лжедмитрій II не в змозі оволодіти Московою, вирішив розпочати відкрите вторгнення в межі Російської держави.

У середині вересня 1609 р. польські війська перейшли російський кордон і з'явилися біля воріт Смоленська (мета Сигізмунда III — зробити російським царем польського королевича Владислава).

На Чернігово-Сіверщині діяли загони польського шляхтича Олександра Лисовського (лисовчики). За участь у шляхетському завору-

шенні проти польського короля в 1607 р. його присудили до вічного вигнання за межі Речі Посполитої і подітись йому було нікуди, тому «лисовчики» боролися відчайдушно.

«Лисовчики» в пору свого розквіту нараховували до десяти тисяч кінноти. Військові історики зазначають залізну військову дисципліну цієї ватаги, її виключну відчайдушність у бою і незамінність у дальніх кінних рейдах. Але, з іншого боку, із грабежів і мародерств ця дружня компанія, мабуть би, зайняла перше місце в європейському чемпіонаті, задумай його хто-небудь провести.

Дев'ять років ішла війна за російську корону. Однак невдачі польської армії і зміни в міжнародних обставинах підштовхнули Польщу до укладення перемир'я. Першого грудня 1618 р. в селі Деуліно (біля Троїцько-Сергієвого монастиря під Москвою) Річ Посполита і Російська держава підписали перемир'я терміном на чотирнадцять з половиною років, при цьому Польща утримувала за собою захоплені нею Смоленські та Чернігово-Сіверські землі.

Розділ V

Соціально-економічні процеси на українських землях в XIV – середині XVI ст.

1. Соціальна структура українського суспільства

КНЯЗІ І ШЛЯХТА

Н*априкінці XIV – у середині XVI ст. в Україні основними соціальними станами (групи людей, які відрізнялися між собою правами і політичним становищем у суспільстві) були: князі, шляхта, духовенство, міщани, селянство.*

До панівних, найбільш привілейованих станів належали князі і шляхта. Вони мали широкі майнові, політичні та особисті права, користувалися винятковим правом землеволодіння. На верхівці панівного стану перебували нащадки удільних князів Гедиміновичів і Рюриковичів, які, хоч і були у XV ст. позбавлені частини прав після ліквідації напівсамостійних удільних князівств, проте зберегли свої великі землеволодіння. Вони були титулованою знаттю, становили собою єдиний замкнений стан, увійти до якого було неможливо, навіть за наявності багатства і високої урядової посади. Князем був лише син князя, і ні король, ні сейм не могли пожалувати князівського титулу. Заданими Н. Яковенко, *«За весь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, корпорація князів поповнилася за*

рахунок родин не князівського походження двічі, та й то, пожалування йшли з-за кордону, від імператорів Священної Римської імперії (у 1515 р. титул князя був наданий Радзивіллам, у 1647 – Любомирським).

Проте в Україні князівська верства була неоднорідною. Князівські роди Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Збараських, Гольшанських-Дубровицьких, Сангушків, Корецьких, Четвертинських мали тисячі підданих, власні збройні загопи. Ці князі посідали головні державні посади на українських землях Великого князівства Литовського. Основою сили і впливу цієї групи була велика земельна власність. Поряд з ними існувала велика кількість князів, чії землі не перевищували маєтків середнього шляхтича, свій вплив вони мали тільки завдяки знатному походженню. Наприклад, князь Іван Ружинський володів тільки одним сільцем Княжики. ***В документах наймогутніші княжі роди називались «княжатами головними», решта – «княжатами повітниками».***

Головні князі володіли земельними наділами, які здавна закріпилися за тими чи іншими родами, і не могли бути відібрані великими князями за які-небудь провини. Князі «повітні» володіли «вотчинами-вислугами», які давалися за службу чи на час служби з чітко регламентованими обов'язками. Ці землі могли бути відібрані великими князями за певну провину або після закінчення служби.

У межах території князівського землеволодіння «головний князь» і «князі-повітники» користувалися суверенними правами, що полягали у праві видання власних розпоряджень та жалуваних грамот своїм підданим, надання їм земель на певних умовах служби, встановлення незалежних від держави податків, повинностей, пільг тощо, суду над підданими до смертної кари включно. Єдина різниця полягала в тому, що «головні» князі були повними суверенами свого володіння, з яким могли навіть вийти зі складу держави. Прикладом може бути перехід Чернігово-Сіверських князів зі своїми вотчинами до складу Москви (кінець XIV – початок XV ст.). Князі «повітники» (службові) теж могли перейти під владу іншої держави, але без «вотчини» (їхня земля переходила у спадок до родичів).

До суверенних прав головних князів належало право особистої підсудності виключно великому князю (до реформи 1564-1566 рр.), а не місцевим органам влади. Службові князі таких прав не мали. За «головними княжатами» була закріплена участь у великокнязівській раді не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних державних посадах, а лише завдяки древності і знатності їх родів. У війнах їхні військові загопи брали участь окремими формуваннями під родовими знаменами. Крім того, їм належали особливі права: 1) право на отримання персональних повідомлень від імені великого князя про початок воєнних дій (службові князі і нетитулована шляхта такі повідомлення отримувала через чиновників); 2) персональні запрошен-

Рис. 5.1. Шляхтич і шляхтянка.
Малюнок кінця XIX ст.

В основному панські роди знаходилися на литовсько-білоруських землях; в Україні їх було мало. За підрахунками М. Любавського, з другої половини XV до середини XVI ст. до великокняжої ради входило 50 панських родів, з них українських було тільки чотири. Серед панів-хоругованих було тільки 8 українських родин. Особливе становище панів не мінялося, принаймні у законодавстві, до земської реформи 1564–1566 рр., після якої титул «пан» став приналежністю кожного шляхтича.

Наступну сходинку соціальної драбини посідали представники військово-служилого стану зем'яни (земляни). Верхівка зем'ян володіла вотчинами, користуючись правом повного і необмеженого розпорядження своїми маєтками, що складали їхню невідчужувану земельну власність. Решта зем'ян володіла службовими землями, тобто користувалася землею лише за умови виконання військової повинності. Формування цього прошарку відбувалося на основі обов'язку військової повинності за право користуватися землею. Частина зем'ян володіла

на сейм від великого князя (службові князі теж мали цей привілей); 3) використання для своїх печаток червоного (королівського), а не зеленого воску, яким користувалась решта шляхти.

Сходинку нижче від князів у тогочасному суспільстві посідали пани, які не мали князівських титулів, але вирізнялись від інших груп шляхти древністю роду, спадковим землеволодінням і певними правами. 1. Пани підлягали юрисдикції тільки великого князя. 2. Були спадковими членами великокнязівської ради (пани-радни). 3. Під час воєнних дій діяли не в складі військ повітової шляхти, а окремо зі своїми загонами під власними хоругвами (пани-хоруговані). 4. Мали право суду над підданими.

службовими наділами на державних землях (*«під господарем»*), частина — наділами у приватних латифундіях (*«під князями і панамі»*). Всі вони були під юрисдикцією великих феодалів (князів, панів) та місцевих (державних) намісників.

Зростання військово-сужилого стану відбувалося за рахунок не тільки представників панівної верстви, а й двірських слуг, міщан та заможних селян. З них формувався нижчий прошарок шляхти: 1) дрібні шляхтичі-службовці (за висловом Н. Яковенко, *«шляхта-голомта»*), які заробляли на прожиток на двірських службах, управительських службах та ін.; 2) військові (кінні) слуги — *«панцирі бояри»*, які особисто відбували військову службу (тільки за частиною панцирних бояр було визнане особисте шляхетство — *«околична, ходачкова»* шляхта, інші стали замковими слугами, навіть селянами).

Проміжну ланку між селянством і військово-служилою знаттю посідали «путни слуги» чи «путни бояри». Вони виконували повинності по обслуговуванню фортечних укріплень і замків, забезпеченню поштового зв'язку, супроводу й охорони послів тощо.

Упродовж кінця XIV — початку XV ст. проходили процеси зближення родової знаті з військово-служилим станом, який добивається значних пільг, та їх об'єднання в один панівний стан — шляхетство. Правові основи формування шляхетського стану у Великому князівстві Литовському були закладені Привілеєм 1447 р. Казимира IV. Станові права шляхти набули довшеного вигляду після прийняття таких правових кодексів (систематизованих збірників законів), як Перший Литовський Статут 1529 р. і Другий Литовський Статут 1566 р.

Головним обов'язком шляхти була військова служба та виконання загальнодержавного грошового податку. Натомість їм надавались широкі політичні та економічні права і привілеї, які різко відділяли шляхту від решти населення. Шляхта володіла винятковим правом на обіймання усіх державних посад. Мала право брати участь у повітових сеймиках, обирати та обиратися в ролі депутата на вальні сейми чи судові трибунали; шляхетське слово прирівнювалося до юридичного доказу; життя шляхтича цінувалося вище за будь-чие; винному в образі шляхтича дією міщанину чи селянину просто відрубували руку; шляхтич користувався правом суду і необмеженого володарювання підданими і їх майном, але сам, служачи вищому пану, зберігав особисту незалежність, а його землеволодіння не могло бути передане нікому в підпорядкування; шляхтич підлягав тільки юрисдикції спеціальних станових судів: городського, земських, підкоморських; ознакою належності до шляхти був власний герб і печатка.

Одночасно законодавчим порядком окреслювалося коло занять, несумісних зі шляхетським званням. Втрачали станові привілеї ті шляхтичі, що, оселившись в містах, почали займатися торгівлею чи ремеслом;

жінки-шляхтянки, котрі «за простих заміж ідуть», теж позбавлялись спадкових і станових прав, те ж саме загрожувало шляхтичам, причетним до

Історична довідка

СЛОВО «ШЛЯХТА» (польською “szlachta”) походить від німецького Geschlecht, що означає рід, породу, походження. Слово відоме з XIII ст.

Юридичним документом, що оформив польську шляхту як стан став Кошицький привілей Людовіка I Анжуйського від 17 вересня 1374 р. На неї розповсюдились права, якими досі володіли лише вищі феодалі. В числі інших – право не сплачувати майже ніяких податків, крім зобов’язання служити королю і посідати різні посади.

У 1454 р. Казимир IV дав шляхті Нешавські статuti, підтвердивши її привілей, і розширивши права в управлінні державою (вплив земських сеймиків на державні справи й одночасне обмеження впливу магнатів і великих міст). Крім того, шляхта отримала непідсудність королівським чиновникам, хіба що окрім найтяжчих злочинів.

У 1505 р. шляхетський сейм у Радомі видав постанову, що увійшла в історію як Радомська конституція (Nihil Novi). За нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату і шляхетської посольської ізби. Закон про “загальну згоду” (Liberum veto) означав, що будь-який закон міг бути прийнятий лише тоді, коли вся шляхта Польщі не заперечуватиме. Навіть один голос проти означав, що закон не пройшов.

У 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта отримала право обирати собі короля і визначити свої взаємовідносини шляхом угоди – Pacta conventa. Шляхтич мав право на конфедерацію, тобто на створення коаліції, спрямованої проти короля, і право на “рокош”, тобто на офіційне повстання проти короля.

Будь-який шляхтич в ті роки мав право самостійно відправляти посольство до іноземних держав (хоча цим привілеєм не користувалися, бо розуміли, що при іноземних дворах таких «вибриків» не зрозуміли б). У жодній з європейських чи азійських країн привілейований стан таких прав не мав. При цьому в Польщі шляхти було від 8 до 10 % населення, а в Мазовії – навіть до 20 % (середній показник для Європи приблизно дорівнював 2%). У різних областях Великого князівства Литовського – від 3 до 6 % (за даними Н. Яковенко – 2,5%).

крадіжки.

Отже, на середину 60-х років XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану українського суспільства. Але становище української шляхти у складі Великого князівства Литовського дещо відрізнялося від її становища у Польщі, де сила, авторитет та права шляхти були ще більш значними.

ДУХОВЕНСТВО

Окремою привілейованою верствою виступало духовенство. Його становище протягом XIV-XVI ст. змінювалося залежно від ставлення правлячих кіл. Спочатку в складі Великого князівства Литовського православне духовенство мало значні права і привілеї і підтримувалося владою. Однак у XV-XVI ст. перевага була надана Католицькій Церкві.

Духовенство кожної конфесії мало свою матеріальну базу у вигляді монастирів та маєтностей. **Духовенство поділялося на чорне (монахи, монахині, представники вищої духовної ієрархії) та біле (парафіяльні священики, що не приймали celibat – обітницю безшлюб-**

ності), протопопи (благочинні, протоієреї), диякони, дяки, паламарі. Духовенство не підлягало юрисдикції світських феодалів, їх судив церковний суд (єпископи, митрополит).

У 1458 р. була відновлена митрополія у Києві. Вона підпорядковувалась константинопольському патріархові. Митрополія поділялась на церковно-адміністративні округи – єпархії (у Київській митрополії їх було 10 – Київська, Чернігівська, Смоленська, Луцька, Турово-Пінська, Галицька, Холмська, Перемишльська, Полоцька, Володимирська. Керували ними архієпископи та єпископи (владики). Управління чернечими монастирями здійснювали архімандрити (настоятелі великих чоловічих монастирів) та ігумени (управителі монастирів).

Церковні ієрархи (вище духовенство) поповнювалося вихідцями зі шляхетських і князівських родин. Вони посідали церковні посади лише за дозволом великих князів, литовських і польських королів. Становище нижчого духовенства залежало від волі власників шляхетських і князівських маєтків. Парафії часто передавались у спадок.

Духовенство часто отримувало від парафіян різні треби. Це була церковна десятина, данина натурою або ж для селян – панщина на церковних землях. Православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалось податками. Православних єпископів не допускали в сенат (верхню палату польського сейму).

На території Великокого князівства Литовського знаходилося 4 католицьких єпископства, на чолі яких стояли біскупы. Вони були постійними членами Ради Панів.

МІЩАНСТВО

Окрему суспільну організацію становило міщанство, яке виділилося у XIV- XV ст., складаючи до 15% всього населення. До міщан відносились мешканці міст і містечок, які підлягали міському праву.

Історична довідка

***МІЩАНИ.** На Сході, в Китаї чи Індії, були міста значніші і багатіші, ніж європейські столиці. Але городян (міщан) як особливої категорії людей, що різко вирізнялися від селян і дворян, не було. Крім європейських міст, міщани ніде не виділялися із загальних класів аграрного населення.*

Вони несли особливі риси характеру, іноді малозрозумілі (а часом і мало прийнятні). Міщани були індивідуалістами, відокремлювали себе від суспільства і свої інтереси від інтересів суспільства, короля чи міста.

Городянин (міщанин) не розумів, чому він повинен утаємничувати своє бажання збагатитися і чому про його добрі наміри не повинні знати. У поведінці міщанина проявлялися то відкрита своєкорисливість (якої він не соромився), то показна широка благородність.

Міщани користувалися привілеями у сферах самоврядування, станового суду, торгівлі, ремесла, промислів.

Рис. 5.2. Український міщанин.
За Рігельманом

Міщани поділялись на три основні категорії: до першої категорії — «патриціату» — належала купецько-лихварська верхівка, цехові майстри, а також чільні урядники станового міщанського самоврядування і суду. Нечисленний, але впливовий патриціат фактично зосереджував у своїх руках всю владу. До другої категорії — «бюргерів» — відносилися дрібні купці і торговці. Внизу соціальної драбини міста перебував міський плебс — позацехові ремісники (партачі), міська біднота, слуги.

Міста поділялись на королівські, приватновласницькі та церковні. В XIV-XV ст. урбанізація українських міст проходила «через надання ексклюзивного «німецького права» групам колоністів-переселенців з німецьких земель; згодом — у вигляді магдебурзького права (самоврядування) — це поширювалося на мешканців українських міст

«різних націй», що, звичайно, не виключало міжетнічних та міжконфесійних конфліктів всередині міської громади». Православних зобов'язували проживати в певних районах міста, вони були позбавлені можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежувалися у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо.

Міщани, які користувалися самоврядуванням, хоча й були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності, так і ті, що встановлювалися міською владою. До останніх належало утримання міської адміністрації, сплата податків до міської скарбниці, церковна десятина. Міська адміністрація була представлена війтом і міськими виборними закладами: «радою» — органом з адміністративно-політичними функціями, і «лавою» — судовою організацією. Феодали (князі, пани) володіли в містах земельними ділянками, які не підлягали міській адміністрації та суду. Міщани приватних міст платили натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували шляхи, чистили стави, будували греблі тощо.

СЕЛЯНИ

Найнижча суспільна верства Великого князівства Литовського — селянство, що складало майже 80 % населення. Воно було неоднорід-

ним, з XIV до середини XVI ст. в його середовищі досить помітними були різноманітні за своїм майновим та соціальним статусом прошарки.

Селянство поділялось на три основні категорії: вільні селяни, напіввільні та невільники. Їхній статус свободи визначався наявністю власної землі. Всі особисто вільні селяни залежно від повинностей теж поділялись на три групи. До першої належали «**чиншові селяни-общинники**», або «**державні**» (вони мали власне господарство, могли передавати його у спадок, продавати, дарувати, закладати землі). Повинності селян обмежувались данинами (медом, збіжжям, хутром, грошима тощо). Селян-данників називали «погожими», бо вони мали право переходити з одного місця в інше на незаймані землі.

Другу групу вільних селян складали «**службові**» — **сокольники, бобровицьки, ремісники, конюхи, бортники, рибалки та інші, які мешкали здебільшого недалеко від міст та ремісничих центрів та в маєтках феодалів.** Вони об'єднувалися в сотні, якими керував сотник, крім виконання спеціальної служби, відбували панщину і сплачували данину. Деякі були заможні і мали залежних від них селян.

Третю групу складали «**тяглі селяни**». Вони вели господарство на землі, що належала феодалу, і відбували **відробіткову ренту (панщину)**. Крім праці в полі, виконували грошові та натуральні податки на користь пана та держави, виконували також державні повинності (будування мостів, ремонт шляхів, охоро-

Рис. 5.3. Литовський селянин.
За Рігельманом

Історична довідка

ПОЗЕМЕЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ — це сукупність правових норм, що обмежувала і знищувала права селянина на землю.

ОСОБИСТА ЗАЛЕЖНІСТЬ проявлялась у прикріпленні селянина до землі, заборони полишати її без дозволу пана і виконанні повинностей на його користь.

Рис. 5.4. Українська селянка.
За Рігельманом

ну та ремонт замків тощо). В другій половині XVI ст. вони переходять у підданство землевласників.

Напіввільними (залежними) селянами вважалися «закупи». Будучи особисто вільними, вони мусли працювати на кредитора, поки не повертали позичену «купу».

У маєтностях феодалів працювали «дворові холопи» – невільники, («раби», «челядь дворова», «челядь невольна»). Вони були безправні і беззахисні. Власник мав право продавати, дарувати, закладати і карати їх. Дістати свободу холоп міг тільки втечею або тоді, коли поміщик, щоб не годувати зайвого рота, виганяв його з двору. Литовський статут 1529 р. зберіг у Литві рабів – невольну челядь, що складала безпосередню робочу силу двору феодала. Джерелами рабства, згідно зі статутом, були: походження від батьків-рабів, полон, заміні смертної кари на рабство і шлюб вільної людини з невольною.

Допускався і не зафіксований в статуті самопродаж у рабство (за винятком голодних років); заборонялося перетворення в раба за гроші. Невольа була обмежена Литовським статутом 1586 р. і знищена, за винятком неволі військовополонених, за статутом 1588 р.

Значна частина колишньої невольної челяді, особливо у великокняжих маєтках, отримала невеликі наділи і перетворилася в «тяглових селян», з часом вони злилися з кріпосними селянами.

Протягом XIV – першої половини XVI ст. становище селян залежало від правового устрою сіл. Існували села руського права, німецького, волоського (молдавського) та ін.

Переважає більшість сільського населення мешкала у селах руського права, де домінували давньоруські правові звичаї і залишки колишнього громадського ладу. Основою господарства було «дворище», що поєднувало декілька хат – «димів». Воно було одиницею оподаткування і виконання повинностей. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка обирала свого голову – отамана, старосту, тивуна. Громада володіла колективною власністю – лісами, луками, пасовиськами, озерами тощо; мала свою адміністрацію, здійснювала судово-поліцейські

функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву і священнослужителів. Села об'єднувалися у волості на чолі з волосним отаманом або старшиною, якого обирали на волосному вічі всією громадою (коюю). На таких зборах здійснювалось судочинство (копні суди).

На відміну від сіл руського права, заснованих на общинному землеволодінні, *села на німецькому праві (узаконеному грамотою Казимира IV 1449 р.) базувались на індивідуальному землеволодінні. Осадник (вільна людина) виплачував пану певну суму грошей і отримував право заснувати село на його землях та управляти ним.* Кожен селянин цього села отримував лан землі, за користування яким відбував повинності у вигляді грошової ренти (чиншу), мав право залишати свою ділянку за умови виконання певних вимог. Адміністративна і судова влада належала війту-осаднику (посада ставала спадковою). Відносини між війтом і державою або феодалом визначались фундаційними грамотами і сплатою чиншу з лану. Селяни судились за німецьким правом.

Особливістю волоського (молдавського) права було те, що селяни виплачували чинш переважно продуктами тваринництва (як правило, вівцями) та судились лише за руським правом. Протягом XV – першої половини XVI ст. кількість феодално залежних селян зростає. Йде процес закріпачення селян – посилення їх поземельної, особистої та судово-адміністративної залежності від феодала.

Загальна тенденція характеризувалась переходом селян від різних форм залежності до їх повного закріпачення. Суть кріпацтва полягала в прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових сільських робіт на пана (панщина), остаточному обмеженні громадянських прав і свобод селянства. У XVI ст. поступово формується єдиний клас селян-кріпаків.

2. Станово-представницькі установи Великого князівства Литовського у XIV – середині XVI ст.

Князівська влада впродовж XIV – першої половини XVI ст. у Великому князівстві Литовському пройшла певну еволюцію. У XIV – на початку XV ст. Литовські князі мали більше влади навіть від князів Київської Русі. Великий князь литовський був необмеженим правителем, який зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу, керував військами, здійснював зовнішню політику. Крім того, він вважався власником всього надбаня держави. Державна казна називалася *«господарським скарбом»*, тобто князівським майном.

Привілеї 1413, 1434 і 1447 рр. встановили межі великокняжої влади щодо особистого майна, державних повинностей, а також влади над

князями, панами, боярами, духовенством та міщанами. На кінець XV ст. великий князь литовський вже не був самодержавним володарем, а істотно обмежувався у своїх прерогативах Радою Панів (Пани Рада).

Соціальна структура суспільства Великого князівства Литовського в XIV – середині XVI ст.

Великий князь Литовський		
Князі		Вище духовенство (чорне)
Головні	Повітники	Митрополит
Шляхта		Духовенство (чорне)
Пани (радні, хоруговані)		Єпископи
Зем'яни		Ігумени
Шляхтичі-службовці (шляхта-голота)		Ченці
Панцирні бояри (військовослужбовці)		
Міщани		Духовенство (біле)
Патриціат (купці, лихварі, міські урядники)		Протопопи (благочинні, протоієреї)
Бюргери (ремісники, торговці, міщани середнього достатку)		Парафіяльні священики
Плебс (міська біднота, слуги)		
Селяни		
Особисто вільні (чиншові селяни – обшинники, службові, тяглі)		
Напіввільні (закупи)		
Невільники (дворова челядь, дворові холопи, раби, челядь невільна)		

Привілеї великих князів Олександра (1492 р.) і Сигізмунда (1506 р.) закріпили за Радою роль головної політичної інституції в країні. Всі закони і розпорядження загальнодержавного характеру мали видаватися лише після обговорення з Радою Панів, з її відома, за її участі і згоди. Якщо раніше державна казна називалася «*господарським скарбом*», то тепер – «*земським скарбом*», тобто громадською власністю.

Без порад з Радою князь не міг брати гроші з казни. Крім того, щоб отримати великокняжий престол, треба було пройти процедуру обрання на Раді Панів (правда, виключно з представників правлячої династії).

Згідно зі Статутом 1529 р., з'їзд Ради Панів проходив щорічно, а з 1532 р. — двічі на рік. До неї входили представники династії Гедиміновичів та Рюриковичів, магнати, урядовці, бояри, духовенство, загалом до 70 осіб.

Вплив і значення Ради Панів зменшується в міру росту значення Вальних Сеймів — загальних зборів представників усіх прошарків феодалів, які поступово нейтралізують всесилля Ради Панів. З часів Сигізмунда I шляхта активізувала сеймову діяльність, наполегливо вимагаючи виборного земського суду, обмежень щодо втручання магнатів і місцевої адміністрації в її справи. Другий Литовський статут 1566 р. закріпив за сеймом права державної установи з компетенцією, що збігалася з компетенцією великого князя і Ради Панів. На вальний сейм обирали двох делегатів від повіту, але тільки шляхту. З часом сейм поділився на дві палати: «лавицю», або «коло» панів радних (Рада Панів), і «коло» шляхти. У своїх відносинах великий князь і стани Сейму були двома рівносильними сторонами, які, як правило, шляхом взаємних поступок доходили згоди.

У 1565 р. було видано привілей про повітові шляхетські сеймики, які отримували право обговорювати всі питання державного життя. Запроваджувались штрафи за неявку шляхтича на сеймик та покарання за спізнення.

До центральної адміністрації Великого князівства Литовського входили урядовці, призначені великим князем у погодженні з сеймом. Першою особою був маршалок земський, який за відсутності великого князя головував на зборах Ради Панів. Його заступником був маршалок двірський, він керував князівським двором. Державною канцелярією відав канцлер, його заступником був підканцлер. Фінансовими справами займався підскарбій. Великий та польний гетьмани командували військами.

На початку XVI ст. в українських землях було запроваджено такий самий, як у Литві, адміністративно-територіальний устрій. Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялось на повіти і волості. У Великому князівстві Литовському було 11 воєводств: Віленське, Троцьке, Київське, Волинське, Підляське, Брацлавське, Полоцьке, Вітебське, Берестейське, Мстиславське, Жемайтське. *Воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних та великокняжих податків, відав питаннями організації військового ополчення, вирішував судові справи.* Він призначався великим князем на необмежений строк. *На чолі повіту стояв староста, який теж призначався великим князем і був наділений*

широкими адміністративними та судовими повноваженнями. **Центральний повіт воєводства** (де був розташований адміністративний центр – замок) очолював каштелян, що виступав як помічник воєводи. **Намісниками в менших містах були державці.** В кожному повітовому місті були три судові установи (для шляхетського стану): земський суд для вирішення різних маєткових справ, підкоморський суд – для вирішення справ про межі шляхетських маєтків, гродський суд (замковий) – для справ карних, на чолі якого стояв староста.

3. Економічний розвиток українських земель у XIV – середині XVI ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

У XIV – першій половині XVI ст. на внутрішньому ринку України не існувало великого попиту на хліб (слабким він був і на зовнішньому ринку). Основною феодалною повинністю для селян була данина натурою (жито, пшениця, овес, мед, віск, худоба). Крім того, велика частина мешканців міст також займалась землеробством і тваринництвом і вносила, як і селяни, на користь феодала і держави продуктову данину. Таким чином, на сільськогосподарську продукцію пропозиція перевищувала попит. Як пише О. Субтельний, **«для селян це був золотий вік. Знать не втручалася в їх справи, колонізація збільшила кількість наявної землі, а вдосконалення сільськогосподарського знаряддя підняло продуктивність праці. Якщо зобов'язання та оброк селян феодалові лишалися незмінними, то прибутки їхні зростали.**

Для заможного селянина, а їх було більшість, цілком звичайним було

Історична довідка

У 1447 р. великий литовський князь Казимир надав феодалам право судити своїх селян. Зрештою ця обставина дозволила панам втручатися в особисте життя селян. Деякі феодали вимагали плату від селян за дозвіл на шлюб. У XIV-XV ст. селяни мали право кидати землі свого феодала й шукати кращої долі. Але навіть цього вибору їх поступово позбавили. Спочатку селянам дозволяли йти лише в певну пору року, та й то тільки внісши за це плату, найчастіше на Різдво. У 1496 р. це право було обмежене лише одним господарством у селі на рік. У 1505 р. польський Сейм заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана. У 1557 р. селянин міг піти геть, тільки знайшовши собі заміну. Другий Литовський статут 1566 р. дозволяв шляхтичам протягом 10 років розшукувати селян-втікачів. У той же час ступінь закріпачення селян на українських землях був неоднаковим. У Галичині і Волині, де були сильні польські впливи, кріпацтво цілком переважало і мало жорсткий характер. У Карпатах і особливо Придніпров'ї, де бракувало робочої сили і необхідно було робити поступки селянам, кріпацтва фактично не знали.

обробляти наділ у 8-12 га, мати одного-двох коней чи волів, дві-три корови, кілька свиней, десятки курей та гусей. Денний раціон пересічного українця складався з близько 0,6 кг хліба та 2,5 л пива. Іншими поширеними продуктами були каша, сир, яйця, у відповідну пору року – фрукти. М'ясо їли рідко, як правило, на великі свята. Раціон пересічного шляхтича мало відрізнявся, за винятком того, що його родина споживала більше м'яса, і часом на їхньому столі були такі ласощі, як заморські приправи, ізюм, інжир. Солодощі були рідкістю, й навіть багата знать лише на свята могла дозволити собі вино».

Але протягом XVI ст. у результаті географічних відкриттів у Західній Європі позбавилася господарська діяльність. Сталася так звана революція цін, викликана небаченим припливом до Європи благородних металів – золота і срібла. Ціни зросли вчетверо, а на хліб навіть у 5 разів, водночас подешевшали дорогоцінні метали. **Із зростанням попиту на продукцію сільського господарства в Західній Європі, в першу чергу на збіжжя, на українських землях у XVI ст. феодалі стали перетворювати свої маєтки на орієнтовані на ринок господарства, що називалися фільварками. Фільварок, на відміну від типового феодального господарства, мав більше орної землі і виробляє продукцію на продаж (ринок). Одночасно зі зростанням фільварків йшли два процеси: обезземелення селянства та остаточне їх закріпачення.**

На відміну від Польщі, де фільваркове господарство набуло більшого поширення, в Україні цей процес проходив повільніше. Для існування таких господарств суттєво необхідними були доступ до зовнішніх ринків та значна робоча сила. У першій половині XVI ст. фільварки виникли в Галичині, Волині, Поділлі. У другій половині XVI ст. вони розвинулися у Закарпатті та Подніпров'ї. Найбільші фільварки мали по 400-600, середні – по 100-250 га орної землі. Розширювалися вони за рахунок «купівлі» селянської землі, пусток, утворених після втечі селян і набігів кримських татар, луків і пасовищ.

Рис. 5.6. Українська селянка.
За Рігельманом

Рис. 5.5. Український селянин. За Рігельманом

Феодальна вотчина в цей час ділилася на фільварки, тобто власне господарство феодала, і землі, які він здавав селянам. Робота селян у фільварку називалася панщиною («тягловою службою»). Норми панщини зростали в міру розвитку фільваркового господарства. В 1424 р. в Галичині вона складала 14 днів протягом року. На Київщині в другій половині XV ст. її тільки почали вводити. **До кінця XV ст. на українських землях норма панщини в середньому складала один день на тиждень, у середині XVI – два дні.** Паралельно з панщиною залежні селяни повинні були давати і натуральний податок, і платити грошову данину – «чинш».

Безпосередньо пов'язана з розвитком фільваркового господарства аграрна реформа 1557 р., яку зробили польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август. Вона відома під назвою «Устава на волоки».

Спеціально призначені ревізори повинні були перемиряти всі землі – і великокняжі, і селянські. Вся земля ділилася на волоки – ділянки, площею 19 – 24 га. Кращі землі віддавалися під фільварок, вони складали один, зручний для землеробства масив. Кожному селянському двору (диму) виділялася одна волока, яка ділилася на три поля (як правило, розміщених у різних місцях). Слабкі господарства отримували половину волоки.

Селянин міг взяти волоку, яка йому виділялася, або відмовитися від неї. Не прийнявши волоки, він мав право піти від феодала. А взявши, прикріплювався до неї як до наділу. Селянин не міг розпоряджатися волокою – продати чи купити землю. За користування волокою відпрацьовували (панщину) всі працездатні члени сім'ї. Визначалася міра покарання селян за невиконання повинностей, у тому числі й панщини. За один невихід селянин платив грошовий штраф, за два – барана, за три міг бути підданий фізичному покаранню, побиттю різками.

«Устава на волоки» обмежила права селян на користування лісами. Їм дозволялося лише збирати хмиз, гриби і ягоди. Обмеження вводилися і на користування випасами для худоби (пасти їх дозволялося лише за спеціальну плату).

Аграрна реформа 1557 р. погіршила становище більшості селян і продовжила процес їх закріпачення. Право селян на землю вже не визнавалося законом. Вони могли обробляти землю, а володіти – тільки фео-

дал. Разом з тим реформа дозволила реорганізувати феодалні господарства, пристосовавши їх до потреб ринку, що розвиває, це дало поштовх до розвитку сільського господарства.

РОЗВИТОК МІСТ І ТОРГІВЛІ

У XIV-XVI ст. міста України були важливими торговельними і ремісничими, оборонними і культурними центрами. Більшість міст перебувала під владою магнатів, а також церкви. Частина належала державі. Польські королі і великі князі литовські були зацікавлені в розвитку міст. Адже з міст до державної скарбниці надходили податки, міські фортеці служили щитом проти зовнішніх ворогів.

Багато мешканців міст займалися сільським господарством. Водночас міста були важливими осередками ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи. Причини їх виникнення були ті ж самі, що й у Західній Європі: захист своїх інтересів у боротьбі проти свавілля адміністрації, феодалів та конкуренція між міськими й сільськими ремісниками. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датована 1386 р., коли була видана цехова грамота для шевців м. Перемишля. Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників, 36 спеціальностей, у Києві – 20 спеціальностей. Усього на початок XVI ст. в українських містах налічувалося 150-200 ремісничих спеціальностей. Усі цехи мали свій статут, суд, свої свята, святих, прапори, до їх складу входили майстри, підмайстри, учні. На чолі стояв виборний цехмістер. Кількість майстрів була обмеженою. Підмайстер міг стати майстром, склавши іспит, подавши шедевр (зразок виробу) і оплативши вступний внесок.

Рис. 5.7. Міська печатка Києва

За своєю природою цех не міг об'єднувати осіб різної мови і віри. Оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати лише католики. Таким чином, доступ православних у цехи був обмежений.

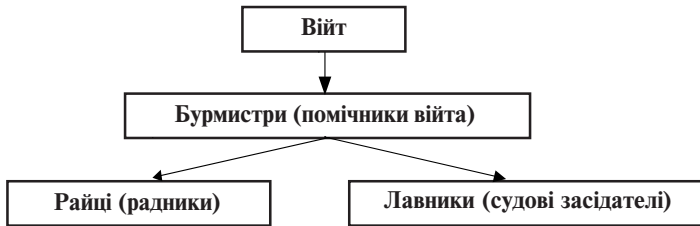
Значна частина ремісників не була об'єднана в цехи. Це так звані «партачі» (від латинського «a parte» – осторонь), що формувалися за рахунок селян-втікачів та сільських ремісників. За національним складом це були в основному українці.

Цехові організації відіграли позитивну роль у розвитку міського ремесла. Вони захищали інтереси ремісників, сприяли підвищенню фахового рівня, якості виробленої ними продукції. Негативними рисами були надмірна регламентація та соціальні суперечності між членами цехів.

Наприкінці XIV – початку XVI ст. в українських містах поширюється магдебурзьке право. Протягом цього часу його отримали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.), Ковель (1518 р.), Торчин (1540 р.). Правителі Польщі і Литви прагнули опиратися на населення міст у боротьбі проти магнатської опозиції. **Отримавши від короля (великого князя) магдебурзьке право, міста виходили з-під юрисдикції феодалів, отримували право самоврядування і можливість захисту від наїзду магнатів. А король отримував фіксовані державні податки, які йшли не до кишені шляхти, а державі, тобто королю; також всіляку підтримку міст і можливість здійснювати тиск на феодальну верхівку в боротьбі за владу.**

Органом міського самоуправління був магістрат на чолі з війтом, призначеним королем чи великим князем. В Україні тільки мешканці Києва могли самостійно обирати собі війта.

Структура магістрату

Історична довідка

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – звід законів, за якими може управлятися торгово-промислове місто. Склався у Магдебурзі в XIII ст. з різних джерел: з привілеїв, які дав міському патріарху єпископ Вихман у 1188 р., з постанов суду шеффенів Магдебурга. Шеффени – судові засідателі, що визначали покарання разом із суддею, своєрідні попередники суду присяжних.

Важливим джерелом Магдебурзького права було “Саксонське зерцало” – збірник феодального права, складений у 1221-1225 рр. шеффеном Ейке фон Репковим.

Це було перше універсальне законодавство, яке можна було застосувати у будь-якому місті і яке закріплювало право міста на самоуправління. За Магдебурзьким правом місто було сувереном і законодавцем. За традицією суд Магдебурга був вищим тлумачем Магдебурзького права і вищою апеляційною інстанцією.

У Польщі в 1365 р. король Казимир III заснував свій вищий апеляційний суд у Кракові, заборонивши звертатися до Магдебурга стосовно будь-якого спірного питання. Норми магдебурзького права прийшли в Україну не в німецькому оригіналі, а вже у переробці польських авторів XVI-XVII ст. М. Яскера, Б. Гроїцького, П. Щербича, П. Кушевича, і відрізнялись від першоджерел змістом конкретних норм.

У цих збірниках закріплювались права купців, міщан, ремісників, порядок виборів, функції органів міського самоврядування, громадянського, цивільного, кримінального і процесуального права.

Магістрат складався з двох виборних колегій: 1) райці (consules) – адміністративна рада (відала судовими, громадськими (цивільними) та адміністративними питаннями; 2) лавники (scabini) – судова колегія (відала судовими кримінальними справами).

Функції магістрату – адміністративні, господарчі, фінансові, поліцейські, судові питання. Членів магістрату обирали або призначали щороку, в основному з католиків.

Основу міського населення складали українці. Але з другої половини XIV ст. зростає чисельність іноземних колоністів (поляків, німців, вірмен, євреїв та ін.). Причому в містах осідали переважно багаті бюргери (поляки та німці). І хоча питома вага їх у загальній кількості жителів міст була незначною, вони користувалися привілеями, захоплювали до своїх рук міське управління, а отже, і монополію на ремесло і торгівлю, витісняючи на задній план українських міщан. Особливо це відчувалося у галицько-волинських містах. *Як пише М. Капраль, «Українська громада після захоплення Львова та Галицької Русі Казимиром III і перетворення міста у форпост німецької колонізації була відсунута на маргінес політичного та економічного життя в місті. Хоча, за привілеями 1356 р., існувала можливість створити власні автономні, судові та адміністративні структури у Львові. Однак українці, очевидно, з огляду на свою малочисельність у місті, підпали під юрисдикцію міського магдебурзького права. У XVI ст. спроби встановити автономію чи домогтися політичного рівноправ'я з католицьким населенням виявилися невдалими. Реальна автономія для українців існувала тільки у формі релігійних структур православної, а пізніше, з початку XVIII ст., греко-католицької церкви».*

Розвиток міст був тісно пов'язаний з розвитком торгівлі. Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався торговий обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що проходили один-два рази на тиждень, обслуговували місто та навколишню округу, перетворюючись на постійну торгівлю. Ярмарки проводились 1-3 рази на рік у період релігійних свят і тривали кілька днів, а то й тижнів.

Рис. 5.8. Купець

Міста, в яких мали відбутися ярмарки, відзначалися великокнязівськими грамотами. Вони проводилися у Києві, Львові, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі. Сюди приїздили купці з різних земель, укладались контракти на постачання товарів. У XV ст. поширився продаж товарів у кредит, під заставу, з'явилися векселі, торговельні контракти, зародилася іпотечна система (під заставу приймалася земля).

Попит на сільськогосподарську продукцію в Західній Європі (XV-XVI ст.) призвів до того, що з України стали інтенсивно вивозити хліб, мед, віск, хутро, шкіру, деревину, полотно, поташ (сировина для виробництва пороху, скла, паперу, мила). В XVI ст. одним з основних товарів експорту стає худоба (воли), її переганяли до Польщі і через Вроцлав і Гданськ вивозили до Західної Європи. З Нідерландів, Італії, Франції та інших європейських країн на українські землі надходили тканини (сукно, атлас, оксамит), одяг, ремісничі вироби, зброя, папір, вина, предмети розкоші тощо. Зі Сходу та Росії привозили цінні хутра, ситець, шовк, бавовняні тканини, кінську зброю, прянощі, цитрусові.

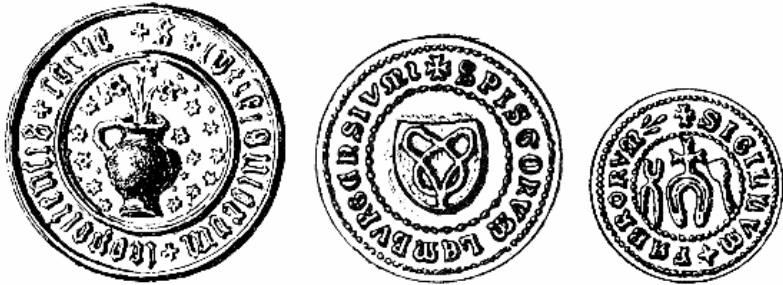

Рис. 5.9. Цехові печатки

У результаті, протягом XV-XVI ст. Україна стає країною великої транзитної торгівлі, що зосередилась насамперед у Львові, Києві, Луцьку, Кам'яниці-Подільському, Володимирі. В цих містах діяло так зване складське право, згідно з яким іноземні купці мусили тут зупинятися, реалізуючи свої товари впродовж певного терміну (у Львові на початку XV ст. він становив 14 днів). Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Але негативно впливало на розвиток закордонної торгівлі. Часто іноземних купців примушували продавати товари за заниженими цінами і великими партіями, обкладали високим митом, під різними приводами арештовували і вимагали викупу.

Перешкодою для діяльності купців були і митні кордони. Система стягнення мита була дуже розгалуженою. Збирали прикордонне мито, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове та ін. Наприклад, «на відстані від Турки до Яворова мито брали 174 рази».

Обмежувалася торгівля і поганим станом доріг. Українським купцям, особливо в західних землях, заборонялось брати участь в експортних операціях. Переважання в складі купецтва поляків та німців призвело до того, що купецький капітал не завжди функціонував в органічному зв'язку з потребами місцевого економічного розвитку.

Як відзначає В. Борисенко, *«найбільші вигоди від торгівлі природними багатствами України мали польські магнати і шляхта. Хижацька експлуатація природних надр виснажувала землі і робила їх малопродуктивними. Ліси значною мірою були вже винищені в Галичині та на Волині, й шляхта добиралась до лісових масивів Лівобережної України. Одержувані кошти йшли переважно на розкішне життя панства, частково вкладались в економіку Литви і Польщі, а Україна дедалі більше перетворювалась на сировинний придаток європейських країн».*

Розділ VI

Україна в складі Речі Посполитої (друга половина XVI – середина XVII ст.)

1. Передумови Люблінської унії

Люблінська унія 1569 р., що з'єднала дві держави – королівство Польське і Велике князівство Литовське – в Річ Посполиту, стала результатом довгого процесу, який почався ще в 1385 р. За підрахунками Н. Яковенко, сторони підписували проект унії 8 разів, але безуспішно. Чому успішним став дев'ятий в 1569 р.? Причини визрівали поступово протягом першої половини XVI ст.

Утративши в 1500 р. третину своїх територій (Чернігово-Сіверську землю), Велике князівство Литовське відчувало небезпеку з боку Російської держави, яка вперто претендувала на території, що входили до складу Давньої Русі, а саме: на Київ, Полоцьк, Вітебськ.

Відносини з Росією в першій половині XVI ст. регулювалися лише силою зброї та угодами, що періодично відновлювалися на якийсь час. Однак, жодна з угод не вирішувала територіальних претензій. Питання про спадщину Давньоруської держави залишалося каменем спотикання. На переговорах 1536–1537 рр. російські послы переконували литовців: *«Ведаете из начала, чья то отчина, куды прислухали Киев и другие города; из начала то государя нашего отчина»*. Ті, в свою чергу, вимагали, *«щоб государ ваш поступився государю нашему Великим Новгородом і Псковом»*, бо ці міста *«изначала отчина их государя»*.

Рис. 6.1. Шляхта сеймова у XVII ст.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

кому князівстві Литовському, куди через Польщу потрапляли ідеї європейського Відродження. Тому унія цих двох держав ставала на часі. Але ставлення до неї серед привілейованих верств населення було неоднозначним: *шляхта в цілому підтримувала ідею, розраховуючи одержати такі ж права, як і їх колеги в Польщі; магнати також виступали за унію, але за умови збереження політичної самостійності обох держав*. Ці питання обговорювали і польські, і литовсько-українські публіцисти того часу. Ідеологи польської шляхти, переконані у перевагах шляхетської демократії над будь-яким суспільно-політичним ладом тодішньої Європи, розглядали унію як добродійність, яка прилучала литовську шляхту до станових привілеїв поляків.

Одним з тих, хто відстоював концепцію унії, був письменник і публіцист Станіслав Оріховський. Українець за походженням, він не відділяв себе від Королівства Польського, політичний і державний устрій якого вважав ідеальним.

Про себе він писав: «*Я русин. Польський шляхтич*». У своєму трактаті «*Quincunx*» (1564 р.), звертаючись до литовців, він наголошує на перевагах суспільно-політичного устрою Польського королівства, який робить кожного шляхтича вільним і «благословен-

Відносини між державами погіршувалися, і це загрожувало війною. Крім того, часті конфлікти ускладнили фінансовий стан Литви, до того ж до загрози з боку Сходу в 40-х роках XVI ст. додалася і турецька. Країну роздирали і внутрішні протиріччя. Зміцнення фільваркової системи призвело до загострення стосунків між магнатами і шляхтою. В руках перших фактично знаходилося все судочинство і контроль за вищими адміністративними посадами, що викликало невдоволення в більшості шляхти. Вона обурювалася і системою військової служби та необхідністю платити податки. На перехресті знаходився і розвиток культури у Вели-

ним». *«О невільні литвини! — пише Оріховський, — слухай мене, вільно-го поляка. Тебе пан породив; а мене не породив; маєш того пана, якого мусиш мати, я, поляк, маю того короля, якого хотів мати; не маєш ти жодного захисту від зверхності свого князя, а я маю захист від свого короля... у ярмі ти, литвин, природженому, як віл, ходиш, або ніби зневоле-на батогом шкапа носиш на спині свого природженого пана; а я, поляк, як орел, без пуг на своїй природженій, під королем своїм ширяю свободі»*. Далі автор «Квінкунса» доводив, що внаслідок унії представники панівного класу інкорпорованих земель поміняють неволю на свободу, ганьбу на честь, дурість на мудрість, грубість на витончену натуру. Якщо ж цього не станеться, то навіть найзнатніший і найперший литовський магнат буде, за словами письменника, нерівня найбільш дрібному польському шляхтичу.

Голос Оріховського звучав неодиноким. В унісон йому висловлювалися і П. Роїзій, і А. Фрич-Моджевський та інші.

Але слід зауважити, що, окрім розширення шляхетської демократії, в Польщі був і прагматичний інтерес до Великого князівства Литовського. *«На середину XVI ст. Польща переживала бурхливе економічне піднесення. Сприятлива зовнішньоторгівельна кон'юнктура піднесла її роль головного експортера сільськогосподарської сировини на європейський ринок. У сферу торгівлі були втягнуті найширші кола купецтва і шляхти. Це, в свою чергу, активізувало шляхетську колонізацію, стимулювало погоню за нерозораними ланами, незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідала Центральна Україна»* (Н. Яковенко).

Інкорпоративні плани Польщі не залишилися не поміченими в князівстві. На Брестському сеймі 1559 р. литовські представники на чолі з Миколою Радзивілом Чорним вимагали, аби *«король захистив Литву від несправедливих польських нападів, наклепів і претензій»*. Обурення викликали і недобррозичливі по ставленню до литовців оцінки «Хроніки» краківського каноніка Мартина Кромера (друге видання «Хроніки» було здійснене в Базелі в 1558 р.).

Відгуком на працю С. Оріховського (1564 р.) можна вважати брошуру *«Розмова поляка з литовином»* Августина Ротундаса, в якій відверто підносилися сильна королівська влада на протипагу шляхетській демократії.

Таким чином, у суспільному житті Польщі та Литви впродовж кількох останніх десятиліть перед їх об'єднанням в Річ Посполиту (1569 р.) простежувалася боротьба, з одного боку, польських панів проти князівства, а з іншого — в самому князівстві між прихильниками та супротивниками унії. А в цей час у 1558 р. Сигізмунд II Август ув'язався у виснажливу і тривалу війну між Лівонським Орденем і Російською державою на боці лівонців. Військові невдачі, взяття у 1563 р. Іваном Грозним Полоцька поставило під сумнів реальність подальшого існування Ве-

ликого князівства Литовського. Попередити такий наслідок могло тільки політичне об'єднання Литви і Польщі.

2. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки

Сейм, на якому мало вирішитися питання унії Литви і Польщі, почався у Любліні 10 січня 1569 р. і тривав з перервами до 11 серпня. З перших днів його роботи зіштовхнулися два погляди: литовські послы добилися створення федерації двох незалежних держав, а польські – інкорпорації Великого князівства Литовського. (Останніх підтримав польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август). Жодна зі сторін не бажала приймати пропозицію другої. Безрезультатні переговори завершилися тим, що 1 березня представники Литви покинули Люблін.

Зрозумівши, що на даному етапі переговори ні до чого не призводять, польська шляхта вирішила діяти по-іншому. *З 13 березня 1569 р. Сигізмунд II Август підписав універсал про приєднання Волині і Підляшшя до Польщі, за яким волинська і підляська шляхта урівнювалася в правах з польською.* Одночасно король зажадав, щоб вона прибула до Любліна і присягнула. Коли шляхта дозволила собі затриматися, їй пригрозили відібрати помістя. Дрібна і більшість середньої шляхти Волині і Підляшшя стали на бік Польщі, а після ультиматума короля 23 травня, прибувши до Любліна, присягнули і магнати.

6 червня король підписав універсал про приєднання до Польщі Київського і Брацлавського воєводства. Протесту з боку місцевої шляхти це не викликало, тим більше, що їй були гарантовані такі ж права, як і польській.

З березня по червень 1569 р. Велике князівство Литовське без боротьби втратило половину своєї території (українські землі потрапили до складу королівства Польського). Протистояння завершилося 1 липня, коли литовські послы підписали акт про злиття двох держав у федеративну державу «двох народів» – Річ Посполиту (Rzecz Pospolita). 11 серпня акт підписав король Сигізмунд II Август.

Зміст Люблінської унії був таким: Польща і Литва зливались в одну державу – Річ Посполиту (від лат. – Res Publica – спільна справа); виборний король при цьому ставав і великим князем литовським; створювалися і об'єднаний сейм, загальна грошова система; спільна зовнішня політика; шляхта дістала право володіти земельними володіннями на всій території країни. Водночас Литва зберегла державний герб і печатку, законодавство, армію, фінанси і адміністрацію.

Люблінська унія по-різному оцінювалася істориками і політичними діячами. М. Грушевський писав, що *«прославлений пізнішими як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсності сей сейм був ланцюгом насильства на чужих переконаннях, на чужих правах, довшере-*

них пресією державної влади й тяжких політичних обставин». І. Огієнко (митрополит Іларіон) вважав 1569 р. «найтрагічнішим роком нашої історії». На думку частини польських дослідників першої половини ХХ ст., у Любліні відбулося «возз'єднання частини зі своїм цілим, члена зі своїм тілом та головою». М. Сівіцький у книзі «Історія польсько-українських конфліктів» (1992 р.) вважає, що включення України до складу Польщі відбувалося парламентським, тобто правовим шляхом. Але політика інкорпорації визнається автором помилковою. Серед наслідків Люблінської унії він називає полонізацію українського населення, зокрема, шляхти.

Рис. 6.3. Вийзд польського короля.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець ХІХ ст.

У радянській історіографії Люблінська унія трактувалась як «захоплення» чи «загарбання» України Польщею, як окупація нею з повним підпорядкуванням усіх сфер українського життя.

Діаметрально протилежної позиції дотримуються деякі сучасні українські вчені, зокрема Н. Яковенко вважає, що Люблінська унія, з правового боку, була актом цілком парламентарним, тому визначення її як «захоплення» не має ні юридичної, ні логічної підстави. Ніякої колонізації українського народу, на думку вченої, «насправді не було».

До сьогодні історики сперечаються про те, як вплинула Люблінська унія на подальший розвиток земель, що склали Річ Посполиту. Але та чи інша велика суспільна

подія (як це часто буває) має одночасно і негативні, і позитивні сторони. Якщо брати унію, то спробуємо визначити і ті, й інші.

Позитивні:

1. Об'єднання всіх українських земель у складі однієї держави.
2. Активний вплив західноєвропейської культури, ідей гуманізму та реформації.
3. Економічний вплив та розвиток ринкових відносин.

4. Релігійна толерантність у відносинах між конфесіями – православною та католицькою (до правління Сигізмунда III).

5. Утвердження шляхетської демократії.

6. Спільний захист степового порубіжжя і як підсумок – визнання за козаками «*станових прав*».

7. Як це не здається парадоксальним, саме Люблінська унія, а точніше національно-релігійна дискримінація, що почалася від правління Сигізмунда III, згуртувала до боротьби за свої права і православну віру український народ та спонукала його (на середину XVII ст.) до усвідомлення необхідності створення своєї держави.

Рис. 6.2. Сигізмунд II Август (1548–1573).

Негативні:

1. Річ Посполита відмовилася юридично визнати права третього народу – руського (українського), що призвело до вибуху національно-визвольної війни 1648 р.

2. Посилення денационалізації української еліти (князів, магнатів, шляхти), що консолідувалася з польською на платформі польської державної ідеї.

3. Загострення соціальних протиріч.

4. Поява на українських землях олігархів («*королят*», «*королев'ят*», «*короликів*»), які самі собі були законом (а це не сприяло об'єднанню шляхти та її готовності стати лідером у боротьбі за політичну самостійність України).

5. Національно-релігійна дискримінація і окатоличення (кінець XVI – перша половина XVII ст.) принесли в Україну кров і розруху.

Після утворення Речі Посполитої центральне управління державою перейшло до короля і вищих службових осіб. Однак королівська одновладність невдовзі зазнала істотних обмежень. З прийняттям 1573 р. законів («*артикули*»), у зв'язку з обранням королем Речі Посполитої французького принца Генріха Валуа, країна стала єдиною в Європі територією з широкою шляхетською демократією. Король визнав

«вільну елекцію», тобто вільні вибори глави держави, відмовився від принципу успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань війни і миру без урахування думки сенату, не скликати посполитого рушення (шляхетського ополчення) без погодження з сеймом, мати при собі постійну раду із 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Король також зобов'язувався зберегти територіальну цілісність Речі Посполитої і домагатися повернення втрачених ним та його попередниками провінцій. «Генріхові артикули» передбачали, що в разі, коли король буде порушувати права і привілеї шляхти, остання має право відмовитися від покори королю.

Історична довідка

РІЧ ПОСПОЛИТА. Історики часто називають цю державу “шляхетською республікою” (вказуючи на слабкість, обмеженість королівської влади) і “шляхетською демократією”, маючи на увазі той факт, що шляхта добилася в Польщі такого обсягу прав і пільг, аналогів яким у Європі не було. Крім недоторканості особистості та майна, звільнення від податків, монополії на державні посади, шляхта мала право обирати короля. Між шляхтою і новообраним королем укладалася угода “*Pacta conventa*”, в якій вимагалось від останнього дотримання відповідних зобов'язань (без чого вибори не могли відбутись). Застосовувалося це правило з 1573 р.

Депутати нижньої палати Сейму вибиралися на провінційних зборах (“сеймиках”). У верхній палаті, сенаті, засідали разом з королем вищі сановники держави. Сейм, на якому приймалися постанови одногослоно (правило “ліберум вето”), мав вирішальний голос у найважливіших державних справах.

Закон усіх шляхтичів проголошував рівними. Але насправді сила скрізь брала верх над правом. Вона була в руках найбагатших магнатів, які одержували величезні доходи зі своїх латифундій, володіли численними селами і містами, мали можливість тримати величезний двір і власне військо. Вони займали місця в сенаті, вищі державні та церковні посади. В армії це були посади великого гетьмана (коронного або литовського), польного гетьмана, великого хорунжого, обозного тощо; при дворі – посади маршалка, надвірного маршалка; в адміністрації – канцлера, підканцлера, підскарб'я та ін. Магнати займали вищі пости і в місцевому самоврядуванні: були воєводами і каштелянами (правитель області з містом-фортецею в центрі), старостами, тобто правителями земель і провінцій, начальниками фортець і міст, керуючими великих королівських маєтностей.

Іншими були можливості участі в політичному житті решти шляхетського стану. Але вони були. Шляхті середнього достатку були доступні багато посад у місцевому самоврядуванні (т. з. “міські чини”). Магнатам потрібні були голоси на сеймиках і шаблі для війська. Багато шляхтичів, не маючи на що жити або бажаючи збільшити свої достатки, шукали служби і милість (привдворної посади, надання села в оренду) у магнатів.

В Україні встановилася влада магнатської олігархії. Особливо це проявилось у середині XVII ст. Законодавча влада показала себе безсилою у цей період. Король також не володів реальною владою. Країну роздирали соціальні протиріччя. Селянство було зубожіле до крайнощів і пригнічене без всяких обмежень. Політичних прав було позбавлене населення міст (буржуазія і ремісники). Обмежені були у своїх правах шляхтичі непольської національності і некатоліцького віросповідання.

За Люблінською унією законодавча влада передавалася Вальному (загальному) сейму Речі Посполитої. Підтверджувалося, що сейм складається з короля, сенату і посольської ізби. Місце в сенаті було

посадовим і належало тільки носіям вищої церковної і світської влади: католицьким єпископам, каштелянам, міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому і надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом – гетьману). Православне духовенство та українське міщанство не отримали представництва на сеймі. Фактично, Україну представили магнати, які безпосередньо входили до польського сенату за своїм посадовим становищем. У той час, як в основних польських землях політичне життя країни все більш залежало від шляхетського стану, в Україні воно залишалося в руках магнатів, впливових володарів великих маєтностей, в першу чергу українських і польських князів і панів.

Найвпливовішою частиною Вального сейму була посольська ізба. До її складу входили 170 делегатів-послів від земської шляхти. Компетенція сейму була досить широкою. Він мав право приймати закони, запроваджувати нові податки, давати згоду на скликання посполитого рішення, приймати послів іноземних держав, визначати основні напрямки зовнішньої політики. Постанови сейму називались конституціями й оголошувались від імені короля, але з обов'язковим нагадуванням про те, що прийняті вони в угоді з сеймом.

За Люблінською унією литовський сейм зливався з польським. У цьому зв'язку виникла потреба узгодження дій литовсько-білорусько-українських депутатів перед засіданням Вального сейму Речі Посполитої. Тому, окрім повітових сеймиків, було сформовано Головний Слонімський сеймик, засідання якого відбувалося у переддень виїзду на Вальний сейм.

Люблінська унія внесла деякі зміни до структури місцевого управління. В адміністративному відношенні Річ Посполита була поділена на провінції: Корона – Велика Польща і Мала Польща (до складу якої увійшли українські землі) і Литва. Провінції поділялись на воєводства і повіти. Основним керівником місцевої адміністрації залишився воєвода.

Українські землі поділялися на 6 воєводств: **Руське** (землі: Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська), **Бельське** (повіти: Бузький, Городельський, Трабовецький), **Волинське** (повіти: Володимирський, Луцький, Кременецький), **Подільське** (повіти: Кам'янець-Подільський, Червоноградський, Летичівський), **Брацлавське** (повіти: Брацлавський, Вінницький), **Київське** (повіти: Київський, Овруцький, Житомирський). У 1618 р. після приєднання Чернігово-Сіверщини додалося сьоме – **Чернігово-Сіверське**.

Історична довідка

КОРОНА – Польща, Польське королівство у власному розумінні цього слова. З часу об'єднання Польщі і Литви в Річ Посполиту (1569 р.) термін “корона” вживався саме для визначення польської частини федерації. Вищі урядовці Польщі (наприклад, канцлер, гетьман), на відміну від вищих урядовців Литви, називались коронними.

Зазнала змін і судова система. За прикладом Польщі на інкорпорованих українських землях у кожному повіті були впроваджені гродські й земські суди. Гродський (від «грод» – замок, фортеця) суд очолював староста, призначений королем. Цей суд розглядав важливі кримінальні справи: про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд був становим – шляхетським – і обирався місцевою шляхтою. На своїх сесіях він розглядав різні цивільні справи й межові суперечки шляхти та вирішував конфлікти щодо нерухомого майна.

Литовський Статут і українська мова вживалися в судово-адміністративних установах трьох воєводств: Волинському, Брацлавському й Київському. Крім того, вищою судовою інстанцією був Люблінський Трибунал.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку й обирала судових урядовців та своїх представників до загальних Сеймів і трибуналів. Люблінська унія 1569 р. відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі не тільки України, але і Польщі, і Литви. При цьому вона мала досить суперечливі наслідки. Як зазначив американський дослідник Ярослав Пеленський, *«оцінюючи цей вибір... слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система, з її відкритим і гнучким характером, мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI – початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави»*.

3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої

Після Люблінської унії 1569 р. та постанови сейму 1590 р. польські та українські магнати – Вишневецькі, Потоцькі, Конецпольські, Ружинські, Калиновські, Збарзькі, Корецькі та інші – активно вели колонізацію Наддніпрянської і Задніпрянської України. Зростання магнатського землеволодіння супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення і витіснення землеволодінь сільської общини, середньої та дрібної шляхти. Звичайним явищем було захоплення землі або примусовий її продаж.

В Україні з'явилися латифундії магнатів. Так Конецпольські володіли землями на річці Тясмині, Калиновські – Уманщиною, Потоцькі – Кременчуком та Ніжинщиною, Замойські – Переяславщиною. У басейні річки Сули виникла латифундія князів Вишневецьких

– «Вишневещина». (На початку XVII ст. у їх володіннях було 50 міст і містечок, 40 тисяч селянських дворів, близько 230 тисяч селян). *«Вишневещина, – писав М. Грушевський, – це єдина своїм розміром не тільки в Україні і в Польщі, а мабуть, у цілій Європі, лубенська маєтність Вишневецьких»*. На початку XVII ст. князі Острозькі володіли 80 містечками і 2760 селами; С. Конецпольському належало 740 сіл і 170 міст і містечок зі 120 тисячами підданих; Ю. Немиричу – 15 міст та містечок, 98 сіл, що охоплювали 4313 господарств.

За даними Н. Яковенко, на Волині магнати розпоряджались 70,3% поземельного фонду, на Київщині – 67,6%, на Брацлавщині – 81,4%. Крім того, коли кварцяне (регулярне) військо Речі Посполитої складалося з 4-6 тис. жовнірів, то тільки князь Я. Вишневецький міг виставити за власну армію на 8-10 тис. вояків. За висловом Н. Полонської-Василенко, *«це були королев'ята», «віце-королі», «королики», удільні князі нової генерації, справжні правителі України, супроти яких король і сейми не мали ні авторитету, ні влади...»*.

Усі ці магнати, незалежно від походження, являли собою польський елемент і несли польську культуру.

Широчезні території латифундій вкривалися резиденціями, великопанськими дворами, дворами адміністраторів, агентів, шляхти, службовців. Магнати роздавали від себе ділянки своїм службовцям та слугам *«до волі своєї»* – на ленному праві. Гуртуючи біля себе неспокійну шляхту, магнати тримали у страху місцеве населення, здійснювали набіги, або, як їх називали, *«наїзди»* на міста і села, грабуючи і розорюючи їх. Органи королівської влади були безсилі приборкати сваволу магнатів. Прикладом може бути справа Самійла Лаща-Тучапського, патроном якого був магнат Станіслав Конецпольський. Пан Лащ, маючи власний загін із тисячі відчайдушних голворізів, яких сучасники називали людьми *«з пекла родом»*, здійснював *«наїзди»* на маєтки сусідів, грабуючи їх. За свідченням хроніста Йоахіма Єрлича, Лащ був 236 разів засуджений за кримінальні злочини, 37 разів суд позбавляв його шляхетської честі і 28 разів присуджував до вигнання за межі держави.

Рис. 6.4. Шляхтянки. XVI ст.

Рис. 6.5. Польська шляхта у XVII ст.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

А що ж пан Лащ? За переказами, зазначеними виروками він підшив собі плащ, з'явившись у ньому при дворі короля Владислава IV, нарікаючи, що на підкладці є ще вільне місце, але біда – вироків не вистачає. Поліції на той час у країні практично не існувало, і примусити шляхтича, який мав підтримку магнатів, підкорятися вироку суду було безнадійною справою.

Самі магнати діяли ще більш рішуче. Князь Потоцький на чолі своєї вольниці увірвався до зали правосуддя, коли суд виніс йому вирок «за безчинства», і наказав слугам полкрати суддів на папір зі шойно написаним вирокком, зняти штани і висікти. Той же пан Потоцький дуже любив гру в «ку-ку»,

яка полягала в тому, що сільських бабів заганяли на дерево і примушували кричати «ку-ку», а Потоцький і його гості палили по бідолашних «зозулях» дрібним дробом, намагаючись попасти нижче спини.

Такими були нориви в Речі Посполитій, і вони були перенесені на інкорпоровані українські землі.

За даними авторів посібника «Україна і світ», на початку XVII ст. в Україні налічувалося близько тисячі шляхетських і 250 магнатських маєтків.

У кінці XVI – на початку XVII ст. зростає церковне землеволодіння. Але становище Православної Церкви в цей час стало різко погіршуватися, тому перерозподіл матеріальних благ йшов на користь Католицької та після 1596 р. уніатської церков. **«Лише у Волинському воєводстві Католицька церква на рубежі XVI-XVII ст. володіла 2094 господарствами. В 1635 р. польський король передав ордену єзуїтів православний Спасо-Преображенський монастир у Новгород-Сіверському разом з землями. Напередодні 1648 р. на Волині, Брацлавщині й Київщині було близько 50 маєтків, які належали католицьким монастирям і костьолом. Значні маєтки мала католицька церква на Чернігівщині і Полтавщині».**

Протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. на українських землях формується козацьке землеволодіння, яке від початків свого існування базувалося на використанні найманої праці, що сприяло розвитку землеволодіння буржуазного, більш прогресивного типу.

Бажання магнатів та шляхти заволодіти сколонізованими козацькими землями південніше лінії Біла Церква – Вінниця призводило до зіткнення між ними.

За висловом Ю. Терещенка, *«як дрібний власник і продуцент, козак був найбільше зацікавлений у ліквідації великого феодального землеволодіння та феодально-кріпосницької системи взагалі, що постійно загрожували йому як незалежному виробникові... Козаки переконливо демонстрували українському селянству можливість організації соціального та економічного життя без феодалів і тим здійснювали сильніший вплив на покріпачене селянство».*

«Артикули» (1573 р.) Генріха Валуа і третій Литовський Статут 1588 р. (чинність його поширювалася на всю територію Речі Посполитої) остаточно закріпачили селян. Їм заборонялося самостійно виступати на суді, свідчити як за, так і проти своїх панів. Селяни не мали права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика. Термін розшуку селян-втікачів складав 20 років, а умови переходу від одного шляхтича до іншого було обставлено такими вимогами, що на практиці не було реальним. *«Без дозволу пана селянин не міг одружитися, а за дозвіл мусив платити, горілку мусив купувати в панському шинку, молоти збіжжя – на панському млині».* Шляхтич за правом вотчинного суду міг позбавити селянина життя на свій розсуд. Уже з 12 років хлопчики, а з 13 дівчата повинні були відбувати панщину, бо вона встановлювалася подушно. Панщина тривала від сходу до заходу сонця.

У Західній Україні та на Волині на початку XVII ст. панщина доходила до 4-5 днів на тиждень, на Київщині – 2-3 дні на тиждень. Магнати та шляхта намагалися закріпачити селян Наддніпрянщини та Лівобережжя. Ці землі освоювались і заселялися завдяки широкій народній колонізації. Селяни сиділи на «слободах» і мали пільги (звільнення від панщини) на 20-40 років. Закінчення пільгових років та поновлення панщини у 20-30-х роках XVII ст. викликало протести і повстання. *«В 1628 р., коли в латифундіях Вишневецьких на Лубенщині стали вимагати відбuvання панщини, половина селянської людності втекла до Путивля, на Тиху Сосну, Донець, за московський кордон і на Сейм, верхів'я Псла, на так зване Дике Поле. У 1630-1640 рр. 20 тисяч селян з Полтавщини – Гадяча, Миргорода, Варви, Прилук, Лохвиці, Зінькова – оселилися понад річкою Усердом, під Лівнами, Курськом, Сівськом, Новосилем, Мценськом. Селяни масово йшли також на Запоріжжя»* (Н.Полонська-Василенко).

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. в Україні розвивалося міське і сільське ремесло, що в умовах товарно-грошових відносин переросло у дрібне товарне виробництво. На його ґрунті формувалося та утверджувалося мануфактурне виробництво, яке своєю конкуренцією підірвало цехове ремесло.

Діяльність цехів регламентувалася правилами: контролювалася кількість підмайстрів, учнів, якість продукції, тривалість робочого дня, розмір оплати, терміни учнівства, кількість закуповуваної сировини. Цеховики прагнули монополізувати ремесло. Вони знижували ціни на сировину, збільшували ціни на свої вироби, забороняли «**партачам**», сільським ремісникам – продавати вироби в містах. На початку XVII ст. цехи з їх корпоративною замкнутістю ставали гальмом на шляху розвитку промисловості.

У цей же час спроби пристосувати цехи до ринкових відносин робились неодноразово. Заможні ремісники, нехтуючи правилами цеху, самовільно збільшували кількість підмайстрів і учнів, тривалість робочого дня. Типовим явищем ставало об'єднання в одному цеху ремісників різних спеціальностей. Йшло об'єднання цехів. Однак з розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не змогли забезпечити зростаючого попиту на міські ремісничі вироби. Цей попит значною мірою задовольняли партачі. На початку XVII ст. їх ряди поповнювали сільські ремісники. **Розвитку сільського ремесла сприяли: запровадження фільваркової системи, розвиток товарно-грошових відносин та грошової ренти. Шляхта з метою збагачення поселяла в своїх володіннях ремісників, купців, працівників промислів, які платили їм податки та виконували повинності.** Наприклад, на Чернігівщині цілі села жили з продажу дерев'яних та гончарних виробів. У передгірських і гірських районах Галичини поширилося ткацтво на базі місцевого льонарства та коноплярства. За обсягом виробництва воно перевищувало цехове.

За умов збільшення попиту на ремісничі вироби, заборони збуту виробів, виготовлених партачами, на зламі XVI-XVII ст. формується нова соціальна постать – скупник, який ставав посередником між виробником і споживачем. Торгівля в цей час потребувала специфічних знань і великих коштів, що були у збагатілих ремісників і великих торговців. Власники майстерень, купці перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів, позацехові ремісники – у найманих робітників. **Позацехове ремесло, яке контролювалось, організовувалось і оплачувалось купцем-скупником, працювало на ринок.** Створювалися нові умови для розвитку української промисловості. **Зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва, на якому поки що використовувалась не тільки наймана, а й кріпацька праця (залізорудне, винокурне, пивоварне, лісопильне, поташне).** У першій половині XVII ст. у Київському та Брацлавському воєводствах працювало: 120

рудень, 250 винокурень, 100 пивоварень, 50 поташних буд тощо. **Формувались кадри постійних працівників, які жили за рахунок заробітків на промисловості.**

Розвиток ремесла і зародження капіталістичних відносин у промисловості сприяли розвитку старих і виникненню нових міст і містечок. За даними В. Смолія і В. Степанкова, «на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1000 – 1200 міст і містечок, в яких мешкало щонайменше 20 % населення».

У складі Речі Посполитої міста поділялись на королівські (державні) і приватновласницькі (шляхетські та церковні). Перші, розташовані на державних землях, були, як правило, адміністративними центрами королівської влади на місцях. Вони мали магдебурзьке право, яке передбачало самоврядування, привілеї в галузі торгівлі і ремесла. Містечками управляли ратуші, які теж мали привілеї, але менші, ніж міста за магдебурзьким правом.

На початку XVII ст. понад 80% міст в Україні були в приватній власності. Міщани платили податки і виконували повинності на користь приватних власників, короля, старост, церкви грошима, натурою, відробітками. За підрахунками О. Яблоновського, в Київському і Брацлавському воєводствах у 1625 р. із загальної кількості 323 міст і містечок приватновласницькими було 261 (близько 81%); королівських – 52 (16%), решта – 10 (3%) належали церкві.

Грошові податки були у вигляді торгових мит залежно від кількості товарів; від нерухомого майна, ділянок землі, професії. Натуральні податки сплачували житом, вівсом, медом тощо. Різноманітними були

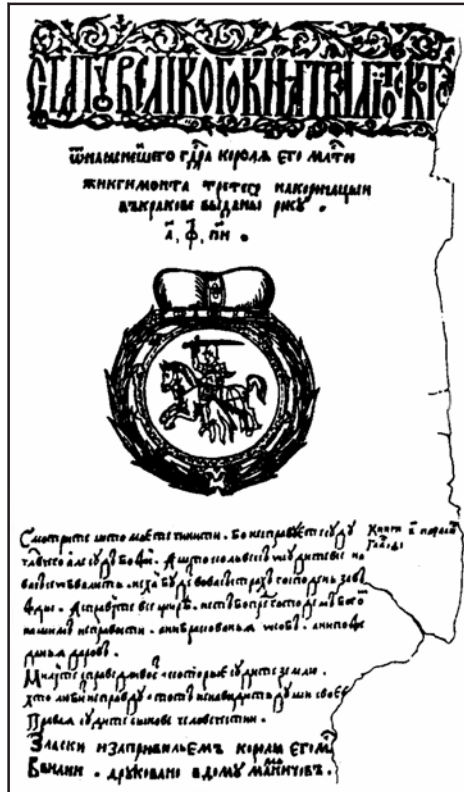

Рис. 6.6. Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р.

відробіткові повинності: тижнева панщина, ремонт млинів, толоки, шарварки, сторожування тощо.

У містах проживали і козаки. Вони займалися торгівлею, промислами, ремеслом. Козаки вважали себе вільними, тому не підпорядковувались адміністрації і не виконували повинностей.

У XVI – першій половині XVII ст. в Україні активно розвивалася внутрішня торгівля, головними формами якої були ярмарки, торги, базари. Вони сприяли розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих районів, об'єднували в єдиний економічний організм села і міста, райони і землі України.

У господарському розвитку українських земель значну роль відіграла зовнішня торгівля. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. країни Західної Європи стають величезним ринком збуту для сільськогосподарської продукції і сировини з України. В той же час Україна була ринком збуту виробів мануфактурної промисловості західних країн.

У XVI – першій половині XVII ст. на захід вивозилися воли, зерно, коні, шкіри, мед, віск, полотна, пряжа, сіль, поташ, дерев'яні вироби. Торговельні зв'язки здійснювали в основному магнати, які мали економічні переваги над купцями, адже вони не сплачували регіональних мит і податків, користувалися безплатним гужовим транспортом своїх кріпаків. Великі маєтки давали можливість нагромаджувати для продажу значну кількість продукції, утримувати власні річкові судна, навіть цілі флотилії. У період сприятливої кон'юнктури останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. експорт зерна з Галичини і Волині досяг великих обсягів. Деякі купці мали торговельні контакти з багатьма купцями західноєвропейських міст. Наприклад, львівський купець Гайдар у першій третині XVII ст. підтримував ділові стосунки з торговими фірмами Кракова, Познані, Гданська, Любліна.

Завозилися на Україну головним чином промислові вироби для потреб заможних верств населення. На ринках можна було зустріти товари німецької, англійської, голландської, французької, італійської роботи: ювелірні вироби, зброю, тонке полотно, сукна, прикраси, книги тощо.

Період XVI – першої половини XVII ст. характеризувався також дальшим посиленням торговельних зв'язків України з Молдавією, Росією, Кримським ханством, Туреччиною і країнами Азії – Персією, Індією і Аравією.

В Україні XVI – першій половині XVII ст. торгівлею займалися в основному купецтво, міщани, ремісники, шляхта (світські і духовні феодалі). Шляхта була найбільшим конкурентом торговців. Не бажаючи ділитися прибутками, вона рішуче виступила проти купців. У той час як міщани-купці платили численні мита, шляхта і магнати звільнилися від них, у тому числі й від мита на експортні і імпорتنі товари. При цьому значна частина прибутків використовувалась шля-

хетством на не продуктивні видатки. У виробництво ж, як правило, капіталовкладення не робилися. Така торгівля лише вичерпувала природні можливості України. Однак участь міщанства і шляхти (пов'язаної з містами) у виробництві та торгівлі сприяла зосередженню у містах купецького капіталу, що стимулювало соціально-економічний розвиток.

4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст.

Монгольська навала, іноземний гніт, постійні спустошливі напади кримчан аж ніяк не сприяли розвиткові культури України, але український народ не втрачав своєї самобутності. У XIV ст. продовжували існувати школи. Так, із опису життя волинського іконописця Петра дізнаємося, що він у сім років був відданий «книгам учитися». Знайдені археологами речі з написами свідчать про поширення писемності не лише серед духовенства, а й інших верств населення.

У XV – першій половині XVI ст. помітно збільшилася кількість шкіл при церквах і монастирях, де вчителювали дяки (найнижчі за рангом церковнослужителі). Діти вивчали абетку, молитви. За підручники правила «Часослов» і «Псалтир» (книги релігійних пісень та молитов).

Наприкінці XV – у першій половині XVI ст. у Польщі та Литві спостерігається культурне піднесення. Тут поширювалася нова концепція, яка розглядала людину як найбільшу цінність, утверджувала її право на щастя, свободу, тому й називалася гуманістичною (зародилася в Італії).

Гуманістичні ідеї проникали і в Україну. Носіями їх були українці, які навчалися в європейських університетах: Краківському (протягом XV–XVI ст. його закінчили 800 вихідців з України), Празькому, Болонському, Падуанському (Італія), Гейдельберзькому, Лейденському (Німеччина) та ін. Деякі з них згодом стали видатними вченими. До них належить Юрій Дрогобич (Котермак) – професор медицини, філософії й астрономії при Краківському і Болонському університетах (у 1481 р. був обраний ректором останнього). Одним з учнів Ю. Дрогобича був польський астроном Микола Коперник.

Історична довідка

У 1581 р. пастор Одерброн писав, що в Україні при всіх церквах були школи. Вчителями у церковних та монастирських школах були дяки. Дяком називали вчителя – “установника”, “бакаляра”, або “дидаскала”, здебільшого молодшу людину, яка далі могла стати священиком. Дяк міг допомагати при Богослужбі.

Рис. 6.7. Юрій Дрогобич

Магістр Краківського університету Павло Русин з Кросна викладав римську літературу, започаткував гуманістичний напрям в українській та польській поезії. Станіслав Оріховський – видатний філософ, який вперше обґрунтував ідеї гуманістичної політики і свободи, визначивши їх засади, – закон, законопослух і правопорядок.

Наприкінці XV ст. почали друкувати книги церковнослов'янською мовою. Першодрукарем став німець Швайпольт Фіоль, котрий у 1491 р. надрукував у Кракові богословські книги: «Октоїх», «Часословець» і «Псалтир». Білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина у 1517-1519 рр. надрукував у Празі

«Псалтир» і «Біблію руську», а у 1525 р. у Вільно «Апостол» і «Малую подорожню книгу».

В Україні першим друкарем був Іван Федоров (Федорович). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності у Москві та Заблудові. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і купців, Федоров у 1574 р. видав «Апостол» і «Буквар». У 1576 р. він на запрошення князя К. Острозького переїхав до Острога. Тут надрукував майже 30 видань. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові і помер 5 грудня 1583 р., був похований в Онуфрієвському монастирі. На надгробній плиті лишився напис: «*Іоан Федорович Друкар Москвитин, котрий своїм трудом друкування занедбалос обновил... Друкар книг перед тим невиданих*». Друкарню Івана Федорова у Львові викупили братчики. Згодом друкарні почали створюватися в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Роґатині. Найбільш потужною була друкарня Києво-Печерської Лаври.

Важливою стороною розвитку писемності стало часткове використання української розмовної мови при написанні книг. Найвідомішою серед них є «Пересопницьке Єванґеліє», перекладене з болгарської мови (1556-1561 рр.). Назва походить від монастиря у с. Пересопниця на Волині. Нині на цьому Єванґелії присягають на вірність президенти України.

У другій половині XVI ст. зароджується нова українська література, яка починалася з антикатолицької, антиуніатської полеміки. Г. Смотрицький написав у 1587 р. перший полемічний твір «Ключі до царства небесного».

НІН ОУБѢ СЛОВО СЪТВОРИХЪ ОВѢСЪХЪ .

Нієвое оубо слово сътвори хъ овѣсѣхъ .
ѿ дѣоу фило . оні хъ же нача іє , тво
ри ти же ноу чинити . донего же дне ,
заповѣдавъ апломъ дхомъ стымъ ,
нхъ же нзбра възнесеа . пренили
же и постаи себе жнва постраді

ніи своємъ . възмнозехъ истинныхъ знаме
ніихъ . днми четыри десятии іавла
лаа нмъ и гла іаже оцтвин бжін . ені
мже ннады , повелѣбааше нмъ шіеросалі
ма нешадчати сеа . нождати обѣтованіе
шчєє , еже слышавте шмене . іако іуаннъ
оубо кртілаъ єсть водою . вы же имате крє
стїтї сеа дхомъ стымъ , неполнозѣхъ єн
днєхъ . оні же оубо євші сеа , възпрашахѣ

въ стѣнѣ нбелікѣнѣ на плєхн . и навѣзнесе
ніє гнє .

Рис. 6.8. Початкова сторінка з «Апостола» І. Федорова. 1574 р.

Рис. 6.9. Острозька біблія (1581 р.: заголовний листок)

У 1616 р. у друкарні Віленського братства створено «Граматикую словенскія правильное синтагма» Мелетія Смотрицького. Майже до кінця XVIII ст. вона була основним підручником з граматики у школах України, Білорусії, Росії, Болгарії та Сербії. Вона перевидавалася у 1648, 1721, 1723, 1755 рр. («Граматикою» користувався російський вчений М. Ломоносов).

Важливу роль у формуванні національної культури відігравала усна народна творчість, яка відбивала найважливіші події життя українського народу, передусім боротьбу проти турків і татар. Виникає новий жанр – героїчний епос (думи, історичні пісні). Серед них – «Втеча трьох братів з Азова», «Плач невольника», «Самійло Кішка», «Дума про козака Голоту» та ін.

Найвизначнішими літописними творами були «Короткий Київський літопис», «Острозький» та «Гусятинський» літописи, так звані «литовські» або «західноруські» літописи.

У середині XVI ст. велика увага приділялася розвитку освіти. Зростання кількості єзуїтських і протестантських навчальних закладів у містах України примусило православну шляхту відкривати на противагу їм заклади, які виховували національно-зорієнтовані кадри. У 1576 р. князь К. Острозький створив у своєму родовому маєтку школу для дітей, яка наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст. переросла у колегіум (школу вищого ступеня). У ній існувала грецько-латино-слов'янська тримовність. Першим ректором був український шляхтич із Поділля Герасим Смотрицький, а викладали в ній випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишнєвський, Кирило Лукарис (згодом Константинопольський патріарх) та ін.

Протягом 60 років (1576-1636 рр.) у колегіумі навчалось 500 осіб. Після смерті князя К. Острозького (1608 р.) колегіум почав занепадати. Пізніше його онука Анна-Алоїза реорганізувала цей навчальний заклад в єзуїтський колегіум.

Важливу роль у поширенні освіти відігравали братства, які об'єднували при церквах православне населення міст. У школі Львівського Успенського братства викладали грецьку, старослов'янську мови та «вільні науки». Поступово такі організації створюються і в інших містах України.

Київська братська школа була відкрита у 1615 р. У школі діяли друкарня та паперова фабрика. Важливою матеріальною і морально-політичною підтримкою в діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана Петра Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким». У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архимандрита Петра Могили. Так виник Києво-Могилянський колегіум (пізніше — академія) — вищий навчальний заклад.

Історична довідка

1615р. Гальшка Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Лозки, "палаючи побожною ревністю до віри грецької", подарувала Київському братству садибу на Подолі під монастир та "школу дітям, як шляхетським, так і містським". В школі було чотири відділи, в яких вивчали граматику, риторіку, філософію, мови — грецьку, латинську, слов'янську, польську та українську (руську). Все навчання велося в душі релігійному, православному. Ректорами школи були: Іван (Іов) Борецький (1615-1618 рр.); Мелетій Смотрицький; Касіян Сакович (1620-1624 рр.).

Навчання у Києво-Могилянському колеґіумі тривало п'ять років. Вивчали грецьку, латинську, польську, слов'янські мови, арифметику, катехізис, літургію, теорію і практику літератури, риторику, діалектику, логіку, етику, фізику і метафізику. У старших класах домашні завдання не практикувалися, зате щосуботи проходили диспути, а в кінці курсу чи навчального року – публічні диспути латинською мовою. Кількість студентів доходила до п'ятисот.

В Острозькій і Львівській братських школах у другій половині XVI ст. виникає шкільний театр. Вистави відбувалися у вигляді декламацій та діалогів. Популярним був і театр ляльок – вертеп.

Історична довідка

***ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР** був широко відомий в Західній Європі, а в Україні у першій половині XVII ст. він набув форми “вертепів”. Вертеп поєднував у собі шкільні різдвяні драми та інтермедії. Назовні це була велика скриня, поділена на два поверхи, в яких відбувалися одночасно дві дії: на горі – біблійна, релігійна, а внизу – побутова, українська з її дотепами, жартами. Вертеп здебільшого носили по селах “бурсаки” або “спудеї”. Повного розвитку досягнув він у XVII ст. В Україні збереглися Сокиринський, Межигірський та Батуринський вертепи.*

Архітектура і живопис значною мірою продовжували традиції попередніх епох. Водночас в архітектурі з'являлися нові елементи, пов'язані з війнами. Замки, збудовані з каменю або цегли, являли собою неприступні фортеці. Вони з'явилися у Кременці, Хотині, Луцьку, Меджибожі та інших містах. Церковні будівлі, замки, фортеці прикрашали іконами, скульптурою, різьбленням по дереву й каменю. Розвиваються ремесла – ювелірне, ковальське, гончарне.

У літописах є згадки та описи народних ігор, мистецтва скомохів, музичного і танцювального фольклору, хорової й танцювальної музики, які продовжували розвиватися і вдосконалюватися.

Отже, культура українського народу витримала всі випробування і розвивалася далі.

Розділ VII

Церковне життя та міжконфесійні відносини в Україні (друга половина XIII – середина XVII ст.)

1. Релігійні процеси в Україні (середина XIII – XV ст.)

Християнство – одна з найбільших світових релігій, виникла у Римській імперії у I ст. н. е. У ньому утверджувалося головне положення про єдиного Бога, який уособлював трійцю: Бог-Отець, Бог-Син, Бог – Дух Святий. Засновником християнства вважався Син Божий Ісус Христос.

У IV ст. Почався розкол християнства на західне (римське) і східне (візантійське). Розкол завершився у 1054 р. появою римо-католицької та греко-православної церков, які стали державними відповідно у Римі і Візантії.

Світовим центром католицизму стало місто-державою Ватикан на території Риму. Довічним главою католицької церкви кардиналами (найвищими духовними особами) обирався єпископ Риму – папа, який наділявся найвищою владою як у церкві, так і в політичному житті (тимчасово) Західної Європи.

У Візантії Константинопольський патріарх підпорядковувався імператору (Східній Римській імперії), який вважався главою церкви. Пізніше управління православною церквою перебувало в руках чотирьох патріархів: Вселенського Константинопольського (Туреччина, Візантія),

Єрусалимського (Палестина), Олександрійського (Єгипет), Антіохійського (Сирія). **Правили вони церквою спільно (соборно).**

У католицької та православної церков через особливість історичного розвитку склалися відмінності в церковній догматиці, організації та богослужінні. Католики вважали, що дух святий походить від Бога-отця і Бога-сина, а православні – лише від Бога-отця. Католицькі священники приймали обітницю безшлюбності, православні мали право на сім'ю; різними були церковні календарі; у католиків служба велася латиною, а у православних спочатку грецькою, а потім – національними мовами. Існували певні відмінності і в церковній обрядовості.

Догматичні, організаційні і богослужбні розбіжності ніколи не відігравали вирішальної ролі у конфліктах і розколі між християнськими церквами, але постійно висувалися на перше місце при кожному зіткненні, як ідейне обґрунтування взаємних претензій.

«Руська» православна церква залежала від Константинопольського патріарха, але мала відносну самостійність, користувалась правами автономії, хоча й Київський митрополит висвячувався в Константинополі.

Римська курія намагалася встановлювати відносини з Київською Руссю шляхом періодичних приїздів до Києва папських представників. Є свідчення, що уповноважені від папи відвідували Київ, починаючи з часів князювання Ольги.

Розширення сфери впливу і зміцнення позицій православної церкви на Київській Русі відбувалось до середини XIII ст. Центром православ'я була Київська митрополія, а Київський митрополит був главою усіх християн давньоруської держави.

З часів монгольської навали релігійне життя у Києві починає занепадати. І хоча кафедра київських митрополитів формально ще залишалася у зруйнованому Києві, але фактично вони перебували спочатку у Володимирі-на-Клязьмі (1299 р.), а потім у Москві (1325 р.). Після переїзду київського митрополита до Північно-Східної Русі, Галицько-Волинська Русь за князя Юрія Львовича домагається створення окремої Галицької митрополії (у складі Галицької, Луцької, Володимирської, Перемишльської, Холмської і Туровської епархій).

Першим Галицьким митрополитом був грек Нифонт (1303-1305 рр.), його наступник митрополит Петро Ратенський був висвячений Константинопольським патріархом на митрополита «Київської та всієї Русі» і переїхав у 1308 р. до московського князя Івана Калита спочатку до Володимира, а пізніше до Москви. У 1331 р. Галицьку митрополію було відновлено. В актах константинопольської патріархії згадується під 1331 р. «наречений митрополит галицький Гавриїл». Але у 1347 р. «золотою буллою» (від лат. Bulla – кулька) Константинопольського патріарха Іоанна Кантакузина та постановою патріаршого собо-

ру Галицька митрополія була скасована, а усі руські єпархії підпорядковуються Київському (Московському) митрополитові: *«по вся Русь — Великої и Малої — быть одному митрополиту, Киевскому»*.

У 1370 р. польський король Казимир III, якому за договором з Литвою дістається Галицька земля, посилає до Константинополя єпископа Антонія, щоб патріарх висвятив його на митрополита Галицького. Король, якому Галичина дісталась нелегко, шукає підтримки серед місцевих православних, тому з політичних мотивів ставився до релігії галичан толерантно. Тим більше, що в його супротивника Великого Литовського князівства є свій православний митрополит. Напевне, підтримка Казимиру III була дуже необхідна, якщо він у листі

Рис. 7.1. Києво-Печерська Лавра

до патріарха дійшов до шантажу. Король писав, що якщо митрополит не буде призначений, то він православних зробить католиками.

Патріарший собор у 1371 р. задовольнив прохання короля: єпископ Антоній був поставлений митрополитом Галицьким. Але після його смерті (бл. 1389-1391 рр.) митрополича кафедра перестає існувати. Після Кревської унії (1385р.) через шлюб Великого князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою і його призначення польським королем, великий князь переходить із православ'я до католицизму і зобов'язується поширити католицтво на литовські, білоруські і українські землі. Тому потреба домагатися окремої православної митрополії для Галичини, яку Ягайло у 1387 р. остаточно приєднав до католицької Польщі, відпала. На початку XV ст. Галицька митрополія перетворюється на звичайну єпархію.

У другій половині XIV ст., коли більшість українських земель перейшла до Литви, руська православна церква була фактично поділена між Великим князівством Литовським і Московським. Литовські князі намагалися поставити свого кандидата на митрополичу кафедру, щоб підпорядкувати її собі. Московські князі, зрозуміло, цього не хотіли. Кожна сторона послала до Константинопольського патріарха на висвячення митрополита свого кандидата. Від Литви прибув родич

великого князя Ольгерда (по дружині) чернець Роман. Від Москви – володимирський єпископ Олексій (Єлеферій Плещеев, син чернігівського боярина Федора Бяконта, який поступив на московську службу наприкінці XIII ст.). У 1354 р. Патріарх висвячує двох митрополитів: Олексія – «Київським і всієї Русі» (водночас було санкціоновано перенесення кафедри київського митрополита до Москви) та Романа – «Литовським і Волинським» (кафедра якого знаходилась у місті Новогрудок). Це означало, що митрополиту Олексію, крім єпархій у Північно-Східній Русі, належала і київська єпархія у Великому князівстві Литовському.

Таким рішенням патріарха не був задоволений ні Роман, ні Ольгерд. Тому при підтримці Ольгерда, котрий *«завдав киянам немало лиха та кровопролиття»*, Роман у 1356-1361 рр. утвердився в Києві. Однак, коли у 1362 р. Роман пішов із життя, митрополія об'єднується, усі литовські єпархії переходять під контроль митрополита Олексія, якого великий князь литовський Ольгерд марно схиляв до переселення в Київ. *«Ми кличемо митрополита до себе, а він не йде до нас»*, – писав Ольгерд патріарху, щоб той висвятив нового митрополита в Литву.

У 1375 р. Константинопольський патріарх Філофей за настійним проханням князя Ольгерда висвятив на литовського митрополита болгарина Кипріяна Цамблака. У 1381 р. після смерті Олексія Кипріян очолив митрополію «Київську і всієї Русі» і переселився до Москви. Правда, після конфлікту з великим князем московським Дмитрієм Донським Кипріян повертається до Києва. А князь Дмитрій Іванович у 1383 р. направляє до константинопольського патріарха нового претендента на митрополічу кафедру – суздальського архієпископа Діонісія. Патріарх утвердив його митрополитом Київським і всієї Русі, проте дорогою назад Діонісій був заарештований київським князем Володимиром Ольгердовичем. У 1385 р. митрополит помер за ґратами: *«преставився в Києве архієпископ Дионисий, поставлений митрополитом на Русь»*, – йдеться в літописі.

У 1390 р. Кипріян переїздить до Москви, і митрополія знову об'єднується: *«бысть едина митрополія в Києве, и Галич, и вся Русь»*.

Після смерті митрополита Кипріяна в 1406 р. великий князь литовський Вітовт, прагнучи бути впевненим, що церква не стане на бік московського князя на випадок конфлікту між Москвою і Литвою, посилає у Константинополь полоцького архієпископа грека Феодосія, аби патріарх висвятив його на митрополита «всієї Русі». Підхід Вітовта був чисто політичним. У цей час загострилися його відносини з московським князем Василем I, які згодом переросли у війну. І підтримка православної церкви була б не зайвою. Але Константинопольський патріарх зневажив рекомендацією князя і в 1407 р. висвятив митрополитом іншого грека Фотія.

У 1409 р. він прибув до Києва і, проживши приблизно місяць, переїхав до Москви. Через рік він прибуває до Києва збирати данину (знаходиться тут майже півроку). Вітовт висловив своє невдоволення політикою Фотія і в 1414 р. заборонив йому втручатися у справи литовських єпархій. Розраховуючи радикально змінити ситуацію, Вітовт звертається до константинопольського патріарха з проханням відновити окрему литовську митрополію. На посаду митрополита він рекомендував болгарського ієромонаха племінника митрополита Кипріяна Григорія Цамблака. Та патріарх Євфимій не тільки не затвердив його митрополитом, а, ставши на бік Фотія, позбавив Цамблака сану священника і наклав на нього церковну анафему. Правда, це не зупинило князя Вітовта. У 1415 р. у Новогрудці на соборі єпископів литовських єпархій Григорій Цамблак був обраний митрополитом.

Константинопольський патріарх і митрополит «всієї Русі» Фотій засудили це рішення, патріарх підтвердив відлучення Григорія Цамблака від церкви, а Фотій закликав віруючих не мати ніяких відносин з відступником. Церковний конфлікт вирішився у 1419 р., коли після смерті Цамблака митрополит Фотій помирився з князем Вітовтом і підпорядкував собі литовські єпархії. До своєї смерті в 1431 р. він залишався єдиним митрополитом православної церкви на східнослов'янських землях з титулом «*Київського і всієї Русі*».

У 1434 р. митрополитом за підтримки литовського князя Свидригайла стає смоленський єпископ Герасим. Правив він менше року. У липні 1435 р. за наказом того ж Свидригайла, звинуватившого Герасима в зрадництві, його живцем спалили у Вітебську.

Спадкоємцем Герасима у 1436 р. став грек Ісидор. Він був висвячений митрополитом без будь-яких консультацій з Московією і Литвою. «*Річ в тім, — пише І. Власовський, — що Візантія вже від початку XV ст. знаходилась в страшній небезпеці. В цей час вона містилась майже в одних стінах Царгороду (Константинополя). Турки-османи зібралися покінчити з нею, і в стінах столиці імператор Іоанн VIII Палеолог думав, що купить поміч на Заході ціною унії православних з папізмом. Він шукав прихильників цієї ідеї серед ієрархії і духовенства, а щоб ще більше задобрити Рим, надумав і слов'янський православний схід притягнути до унії*».

На Ферраро-Флорентійському соборі (1439 р.) Константинопольський патріарх Йосип і митрополит Ісидор «*визнали католицькі догмати про сходження Святого Духа від Бога-Сина, супрематію папи римського, чистилище та ін.*» та уклали унію з римо-католицькою церквою. Ісидор прибув до Москви вже як папський кардинал. Але єпископи засудили його за зраду православ'я, і він утік спочатку до Литви, де його також не визнали, а потім до Риму. На Русь він уже ніколи не повертався.

Історична довідка

ФЕРРАРО-ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР 1428-1439 рр. формально оголосив об'єднання східної (православної) і західної (католицької) церков. Релігійна основа об'єднання полягала в загальному визнанні католицьких догматів про походження святого духа і від Отця, і від сина і про зверхність римського папи, а також в оголошенні допустимими як католицьких, так і православних релігійних обрядів. Флорентійська унія була продиктована, з одного боку, прагненням Візантійської імперії (існуванню якої загрожувала смертельна небезпека з боку османських турків), ціною унії добитися збройної допомоги західноєвропейських держав, і, з другого боку, прагненням Ватикану підкорити своїй зверхності православну церкву. Більшість православного духовенства була проти унії і зразу ж після Собору розгорнула боротьбу проти неї. Західноєвропейські держави не надали допомоги Візантії. Остання в 1453 р. була остаточно підкорена турками. Всі ці події звели Флорентійську унію нанівець.

У Москві після засудження і втечі Ісидора собор єпископів обрав митрополитом рязанського єпископа Іону. Він став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі і останнім, що носив титул «**Київський і всієї Русі**» (наступника Іони Феодосія вже називали митрополитом «**Московським і всієї Русі**»). У 1451 р. права Іони як митрополита всієї Русі визнає король польський і Великий князь Литовський Казимир IV (швидше, це був політичний, а не релігійний акт, обумовлений тогочасним станом взаємин між Литвою і Московією). Однак, Ватикан не збирався втрачати контроль над литовськими єпархіями. У 1458 р. за вказівкою папи римського до Литви прибув уніатський митрополит Григорій Болгарин. Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю папи римського, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де взяли гору супротивники унії. У 1470 р. Григорій Болгарин з дозволу Константинопольського патріарха Діонісія повернувся до православ'я. Король Казимир IV визнав повноваження Григорія Болгарина як митрополита Київського.

Таким чином, у 1458 р. з колись єдиної Київської митрополії утворилося дві: Литовська (Київська), в якій залишились православні єпархії Польсько-Литовської держави, і Московська (єпархії Північно-Східної Русі). Московська церква стала автокефальною спочатку фактично, а з 1589 р. канонічно отримала права патріархії. Московський патріарх став п'ятим патріархом православної церкви. Литовська (Київська) митрополія залишилась в канонічній юрисдикції константинопольського патріарха. Кафедра литовсько-київського митрополита знаходилась у Вільно або Новогрудку.

2. Міжконфесійні відносини та реформація в Україні (XV – XVI ст.)

Протягом XV – XVI ст. значення православної церкви у Великому князівстві Литовському *«падало в міру того, як князі і пани все більше наvertsалися до католицизма, і православ'я лишилося переважно вірою нижчих верств населення»* (Д. Дорошенко).

Литовсько-Київська митрополія у XV ст., як і раніше, перебувала під юрисдикцією константинопольського патріарха, але залежність по суті була номінальною: патріарх надсилав благословення на поставленого митрополита та просив матеріальної допомоги.

Після захоплення Візантії турками-османами у 1453 р. становище константинопольського патріарха було складним. Християнство в мусульманській Туреччині вважалося другорядним. Православна церква боролася за виживання. Пристосування до османського панування було нелегким. Тільки протягом другої половини XV ст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVI ст. – 22.

Дотримуючись тогочасної практики, князі Литви, а згодом і королі польські, прибрали собі право покровительства «подавання хлібів духовних», тобто могли призначати православних єпископів і навіть самого митрополита. 39 митрополитів XV ст. від Іони II (1502-1507 рр.) до Михайла Рогози (1589-1599 рр.) жодного не обирав церковний собор, всі вони призначалися королем і благословлялися після цього патріархом.

Історична довідка

ЄПАРХІЯ – церковно-адміністративний округ.

ПАТРІАРХ – вищий духовний сан у православній церкві.

МИТРОПОЛІЯ – (від гр. «митрополітес» – столиця) місце постійного перебування митрополита, другої після патріарха людини в православній церкві.

Право «подавання» ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські кафедри предметом спекуляції з боку людей, що не мали на них ні морального, ні формального права.

Правилом стало отримувати єпископства чи архімандрії за протекцією, використовуючи зв'язки, або за гроші. Такі люди, ставши єпископами, використовували своє становище для поліпшення свого добробуту, здебільшого не переймалися церковно-релігійними справами. Багато з них не поспішали вступати у духовний сан і роками керували єпархіями, лишаючись світськими особами. Навіть після висвячення вони мало відрізнялись від шляхти, продовжували збері-

гати свої світські звичаї: їздили на полювання, справляли гучні бенкети, вели розпусний спосіб життя, здійснювали наїзди на сусідів, інколи займалися розбоєм на дорогах. *«З цього приводу особливо славився луцький єпископ Іона Борзобагатий. Діставши єпископство, він довгий час не хотів висвячуватися, і митрополит ледве присилував його до того. Спочатку він мав грамоту на єпископство Володимирське, але мусив витримати за нього справжню війну з облогами, штурмами, з гарматами, з другим претендентом. Цю війну він одначе програв і мусив вдовольнитися єпископством луцьким. Тоді він гвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архимандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності і скарби Іона Борзобагатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви і не дозволяв правити служби Божої, доки йому не заплачено окупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками і розбій. Та все це минало йому безкарно. Супральського архимандрита Тимофія Злобу патріарх Константинопольський Єремія, що приїхав на Русь 1589 р., скинув з його уряду за убивство. Неморальність владик була притчею в язичех. Сам митрополит київський Онисифор Дівочка був двоєжонець, і патріарх також усунув його з кафедри. Розуміється, такі пастирі православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православ'я дуже вдячний матеріал для виступів проти нього».* (Д. Дорошенко).

Беручи приклад зі своїх ієрархів, парафіяльні священники поводитися так ганебно, що сучасники скаржилися, ніби «серед них можна було зустріти самі лише людські покидьки, які скоріше підуть до шинку, ніж до церкви».

За таких умов культурний вплив православ'я був обмежений. Школи, ці найбільш привабливі колись установи церкви, були занедбані. Малограмотні вчителі ледве могли навчити дітей основ писання, читання та катехізису. Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій церкві. Вона культурно зубожіла, її література обмежувалася церковними книгами. Той, хто прагнув здобути освіту в західноєвропейських університетах та прилучитися до європейської культури, мусив звертатися до латинських книг і переходити (назовсім чи тимчасово) в католицтво. Порушення дисципліни і моралі православним духовенством, слабке церковне управління і контроль, відставання в освіті і богословській науці та процес переходу української шляхти в католицтво, який посилювався, свідчили про глибоку внутрішню кризу, в якій у другій половині XVI ст. опинилася православна церква.

Криза православної церкви співпала з часом Реформації в Європі. Ідеї гуманізму, що прийшли із Західної Європи, активна діяльність різних форм реформаторського руху і численних сектантських груп

дуже вплинули в XVI ст. на політичне, релігійне і суспільне життя Польсько-Литовської держави.

Крім того, й сама Україна стала батьківщиною однієї з релігійних течій. Рух «жидівствуючих» зародився в Києві у період князювання Олельковичів задовго до європейської реформації. Розвивається ж він за межами України. У Новгороді, куди в 1470 р. на князівство був запрошений син київського князя Олелька Михайло, разом з князем прибув «жидович-єретик» Схарія (Скара), який і почав розповсюджувати нові ідеї. Діяльність Схарії і його adeptів була дуже успішною і призвела до того, що окрім Новгорода, єресь знайшла своїх шанувальників і в Москві. Правда, на церковних соборах 1490 і 1504 рр. «жидівствуючі» були піддані анафемі, активні члени секти спалені, а ті, що залишилися, знайшли прихисток в українських землях. (Частина істориків ставить під сумнів і те, що єресь зародилася в Києві, і сам факт існування Схарії).

Сутність жидівствуючої єресі полягала у запереченні божественної природи Христа, котрого її прихильники уподібнювали до пророків. Вони не визнавали церковної атрибутики, проповідували, що кожен може бути священиком і кожен може пояснювати Святе Письмо; навчали, що Месія ще не прийшов; всупереч християнській традиції шанували субботу та єврейську Пасху.

Коли реформаційні ідеї Західної Європи докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися і на українських землях. Верхівка шляхти, незадоволена своїм духовенством, легко підпадала реформаційним впливам і переходила в кальвінізм. А коли кальвіністом став князь Микола Радзивілл (Чорний), воевода Віленський і канцлер Великого князівства Литовського, то до нової віри потягнулись багато магнатських родів (Воловичі, Фірлеї, Ходкевичі, Сапеги, Гойські та інші). Окремі протестантські громади були в Галичині, Волині, Поділлі, Побужжі.

Основу кальвінізму становило вчення про «абсолютне наперед-визначення Богом долі людини». За ним одні люди були приречені на вічне блаженство, інші – на вічні муки і поневіряння. Кальвіністи відстоювали тезу про те, що успіхи в практичній діяльності та особистому житті є доказом «богообраності» людини.

Серед кальвіністів існувала радикальна течія – «антитринітарії» (вони відкидали догму про трієдність Бога). Основоположником цієї

Історична довідка

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *Reformatio* – перетворення, виправлення) – широкий антикатолицький рух у Європі першої половини XVI ст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства. Це була релігійна оболонка тих процесів, які відбувались у світському житті, оскільки народжувався новий суспільний стан – буржуазія, що не була пов'язана із землеволодінням. Антикатолицький рух виступав проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви й за обмеження влади церкви і духовенства. Учасниками цього були різні прошарки суспільства. Цей рух започаткував основи третьої гілки християнської релігії – протестантизму.

течії був іспанський лікар Мигель Сервет (в 1553 р. спалений в Женеві). У Польсько-Литовській державі ідеї антитринітаріїв проповідували італійці Лелій Социн (1525–1562 рр.) та його племінник Фавст (Фауст) Социн (1539–1604 рр.). Останній, користуючись підтримкою польської королеви Боні Сфорци (дружини Сигізмунда I), швидко знайшов послідовників. *Антитринітарії в Польщі називалися* його іменем – *социніанами*. У самій Польщі социніанство розвинулося мало, його основним осередком стала Волинь, де його підтримували такі українські роди, як Гойські, Чеховичі, Чапличі, Заславські, Збараські та ін. Головними центрами социніанства на Волині були: Киселин, Гоца, Берестечко, Ляхівці, Кременець та інші. Наприкінці XVI ст. социніанство поширюється в Києві. У першій половині XVII ст. покровителем социніан на Київщині і Житомирщині стає овуцький староста Стефан Немирич. На Поділлі центрами социніанства були: Кам'янець, Меджибіж, Хмільник. У Галичині – Бережани, Зборів, Бучач, Жовква.

У цілому, за неповними даними, в Руському і Белзькому воєводствах було 63 реформаторські общини, на Волині – 27 (переважно социніанські), на Київщині і Брацлавщині – 7, на Західному Поділлі – 6. Всі вони припинили своє існування в середині XVIII ст.

Социніанство мало свою науково-освітнянську базу, школи і друкарні. Шляхта, захоплюючись нововітством, нерідко забирала церкви у своїх маєтках і обертала їх на молитовні будинки для социніан.

Социніани навчали, що існує тільки один Бог, а Христос по своїй природі був звичайною людиною; кальвіністської тези про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали церковну атрибутику, а також таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; визнавали суботу; виступали проти війни і смертної кари; не вірили в силу молитви за померлих; відстоювали свободу совісті людини як головну умову духовного вдосконалення.

Реформація ширилась, головним чином, серед шляхти та магнатів (переважно із Литви та Польщі), які вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духівництвом, віротерпимість та обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольності. *Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм. Не знали особливої підтримки протестантські церкви і у середовищі міщан. Селянам протестантизм був чужим і незрозумілим. Укращому разі українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.*

Отже, протестантські ідеї в українських землях не знайшли масової підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого люду,

і тому почали поступово вщухати. Цьому сприяла і розпочата контрреформація та укріплення католицької церкви. Все це призвело до того, що в кінці XVI — на початку XVII ст. більшість шляхтичів-відступників повернулася до католицької віри, а Польща стала опорою католицизму на сході Європи. Значну роль у цьому відіграли єзуїти. На політичному ґрунті єзуїти зручно використовували нелади між «різновірцями», вказуючи, що багато вір підривають силу держави, бо сіють незгоду, а тим самим ведуть державу до занепаду. Єзуїти висунули ідею польського месіанізму, посланництва польського народу бути муром католицького християнства на Сході, нести яке іншим народам і страждати за яке є національним призначенням польського народу.

Американський дослідник українського походження В. Жила вважає, що внаслідок діяльності єзуїтів Польська держава, яка ще за часів Сигізмунда II Августа вважалася найбільш віротерпимою, за його наступників Стефана Баторія та Сигізмунда III стала **«релігійно нетерпимою і наскрізь насадницькою. Під впливом єзуїтів вся ненависть польських католиків спрямовувалася проти протестантів, а також православних, яких намагалися не допустити «до найвищих гідностей і державних установ».**

За даними Ю. Терещенка, **«до початку XVII ст. єзуїти в Речі Посполитій мали у своєму розпорядженні 15 колегій і резиденцій, де працювали близько 400 членів ордену».**

Історична довідка

КОНТРЕФОРМАЦІЯ — проведення реформи всередині католицької церкви та виховання європейського світського суспільства в душі непримиренного католицизму. Католицька церква мусила дисциплінувати клір, відвернути панство від надто світської політичної поведінки, створити нові інструменти боротьби за зміцнення католицизму, зблизитись із католицькими монархами, протиставити «сретичній реформації» свою власну, католицьку. Усі ці кроки почали здійснюватись у 40-х роках XVI ст., коли було створено орден єзуїтів, створено інквізицію і сувору книжкову цензуру. Підвалини контрреформації заклав Тридентський собор, який з перервами тривав з 1545 до 1563 рр. Його значення полягало в утвердженні суворо папського напрямку, зміцненні папського главенства в католицькій церкві і спробах повернути панівну роль церкви у державі.

Появу єзуїтів в Україні і Білорусії відносять до 1569 р., коли вони прибули до Вільно. Безпосередньо на українських землях вони створили свою першу колегію у Ярославі в 1571 р. У 80-х роках XVI ст. єзуїтські колегії відкриваються у Львові, Перемишлі, Луцьку, Кам'янці, Вінниці, Барі, Острозі, Овручі, Фастові. У першій половині XVII ст. — у Києві та Новгород-Сіверському.

Надзвичайно активною була їхня діяльність у сфері освіти. Єзуїтські колегіуми, вмівши використовувати досягнення гуманістичної педагогіки, легко здобували собі слухачів. **Єзуїти, збираючи у своїх лавах відданих і добре освічених членів, приєднали до себе обдаровану**

Історична довідка

ЄЗУЇТИ – члени католицького чернечого ордену, заснованого 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою (1491-1556 рр.) з метою боротьби проти реформації і для зміцнення папської влади. У 1540 р. папа Павло III затвердив орден під назвою “*Societas Iesu*” (“Товариство Ісуса”), члени якого повністю віддавали себе у розпорядження папи як намісника Бога на землі. Єзуїти були звільнені від монастирського життя і перестали бути звичайним чернечим орденом, набувши характеру розгалуженої міжнародної духовно-політичної корпорації зі своєрідною організацією і дисципліною, метою і засобами діяльності, моральними настановами і політичними вченнями. Єзуїти виступали в ролях духівників і радників монархів, політичних і дипломатичних агентів, світських проповідників, вихователів юнацтва, організаторів шкільництва, вчених і письменників, християнських місіонерів, розроблена єзуїтами система моралі давала широкі можливості залежно від ситуації довільно трактувати основні релігійно-етичні вимоги, нехтувати клятвою, здійснювати будь-які злочини в ім’я вищої мети – “вищої слави Божої”. Девіз ордену: “*Meta viam ducit ad vitam*” (“Мета виправдовує засоби”). На східноукраїнських землях єзуїти припинили існування в XIX ст., на західноукраїнських – 1939 р.

протестантську і православну молодь. Незабаром про єзуїтські школи пішла добра слава як провідних свого часу. Недаремно брацлавський каштелян, православний шляхтич Василь Загоровський, оформляючи в татарському полоні заповіт, наказав віддати дітей **«до Вільни, до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку».**

Найкращі полемісти єзуїтів, серед них Петро Скарга, бичували у проповідях та на відкритих диспутах догматизм та культурну відсталість, приписувану православ’ю. У своєму трактаті «Про єдність церкви Божої» Скарга доводив, що православ’я перебуває настільки у безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. **«Греки обдурили тебе, о руський народі, — писав Скарга, — бо, давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе використовувати слов’янську, аби ти ніколи не міг дійти до правдивого розуміння і знання ... адже за допомогою слов’янської мови ніколи не можна пізнати істину».** Українська знать, як і всяка знать, за своєю естеством була чуливою до власного соціального статусу, й пов’язаність з релігією та культурою, що вважалися неповноцінними, глибоко вражала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи стали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним – польську мову та культуру. Про це з сумом повідомляв свідок тодішніх подій Мелетій Смотрицький. У своєму творі «Тренос, або Плач Східної Церкви» (1610 р.) він подає список православних родів, які прийняли католицьку віру, а саме: князі Острозькі, Слуцькі, Збараські, Заславські, Пронські, Горські, Вишневецькі, Сангушки, Ружинські, Соломирецькі, Масольські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші; шляхетські роди: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапеги, Дорогостайські, Тишкевичі, Горностаї, Семашки, Гуревичі, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Боговитини, Потії тощо. Український народ втрачав провідну культурну верству.

Найхарактернішим прикладом відступництва від православ'я може бути Вишневецький Ієремія (Ярема) (1612-1651рр.) – син православних батьків Михайла Вишневецького та Раїни Могилянки. Учився в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав воєнну справу в Італії та Іспанії. Ієремія навіть не зважив на заповіт своєї матері, яка на смертній постелі закликала свого сина зберегти віру батьків; не зважив він і на поради свого дядька по матері Петра Могили, який також закликав його залишитися при вірі своїх предків. Зразу ж після смерті матері Ієремія, під впливом єзуїтів у 1631 р. прийняв католицизм і почав настирливо насаджувати католицизм у своїх неосязних володіннях на Лівобережжі, побудував костьоли в Прилуках, Ромнах, Лубнах, Білому Камені, Лохвиці, Мошнах. З початком визвольної війни пішов зі своїм загоном на Правобережжя, де проводив жорстокі екзекуції українського населення. Свою жорстокість він здійснював люто, перевершуючи поляків, турків і татар. Очолював магнатські кола, які вимагали жорстокої розправи над повстанцями та встановлення шляхетського панування на Україні. Здобув собі славу першого героя панської Польщі, а український народ затаврував його жорстокість і бузувірство у своїх думках та історичних піснях.

Незважаючи на свою ослабленість, православ'я змогло прийняти виклик польського католицизму. Борючись з ворогом його ж методами, невелика купка українських магнатів, що лишались відданими давній вірі, заснували у своїх володіннях православні школи та друкарні. У 1568 р. Г. Ходкевич надав притулок у своєму маєтку в Заблудові Івану Федорову (друкарю). У 1570 р. на території своїх володінь заснував школу та друкарню князь Ю. Слуцький. Підтримав православ'я князь А. Курбський, який у 1570 р. оселився на Волині. Але найбільші заслуги перед православною церквою мав князь К. Острозький. Це в його маєтку в місті Острозі у 1576 р. була заснована Слов'яно-греко-латинська академія, навколо якої згуртувалися вчені і письменники (Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Ян Лятос, Кирило Лукарис).

Рис. 7.2. Герб князя В.-К. Острозького

Церковна криза зумовила втручання у релігійні справи міщанства. Багато православних міщан не мирилися зі своїм приниженим становищем у Польській державі і намаганням уряду перетворити міста

України на опорні пункти свого панування. Вони намагалися згуртуватися, щоб протистояти національно-релігійним утискам. Після Люблінської унії уряд, залишивши українській шляхті право офіційно спілкуватися «руською» мовою, наголосив, що у містах буде користуватися виключно польською. Крім того, міщани хотіли обновили православну церкву, очистити її від осіб, які були негідними духовного стану. Вони прагнули піднести рівень освіти простих людей і поширювати серед православного населення друковане слово.

Таку мету ставили перед собою міщани, які об'єднувалися в церковні братства. Це були громадські національно-релігійні організації міщанства, створені за зразком ремісницьких цехів.

Головним і найвпливовішим братством було братство при церкві Успіння Богородиці у Львові. Засноване у 1439 р. (за іншими даними у 1463 р.) як фундація із суто корпоративними функціями, Львівське Успенське братство з часом починає активно виступати з національними вимогами від імені усієї української громади Львова і пробує взяти під свій контроль церковне життя, особливо діяльність церковної ієрархії.

Рис. 7.3. Печатка Київського братства

У 1586 р. від Антіохійського патріарха Йоакима Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька, отримали право контролювати духовенство й підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо Константинопольському патріарху. Це право називалося ставропігією, а братства стали ставропігійними. Братства також встановлювали через грецьких церковних служителів зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень.

Братства відіграли важливу роль у боротьбі з католицькою експансією. Вони зміцнили православні громади у містах. Просвітницька діяльність братств, швидке поширення братських шкіл і друкарень сприяли національному і культурному пробудженню українського суспільства. Разом з тим, діяльність братств не могла вирішити головного питання про необхідність реформ православної церкви. А активне втручання у внутрішні церковні справи (контроль братств над єпископством у своїй основі був неканонічним) викликало опір вищого духовенства і призвело до конфлікту між православними ієрархами і братчиками. Все це проходило паралельно активізації діяльності єзуїтів. Розгортається релігійна полеміка, де талановиті проповідники працюють на ідею унії. Поступово на Україні визріває думка про доцільність унії

(об'єднання) католицької і православної церков. Від унії очікувалося досягнення єдності віри і згоди усіх християн, урівнення прав православних з католиками в державі. Вище духовенство в Україні прагнуло одержати рівні права з польським, аристократія мріяла про вищі посади в структурах управління Речі Посполитої. Деякі з магнатів хотіли ослабити впливи папської курії, католицьких біскупів при королівському дворі і взагалі в державній політиці. Польський король, урядовці, єзуїти прагнули через релігійну єдність тісніше прив'язати Україну та Білорусію до Польщі і віддалити їх від небезпечного впливу сусідньої православної Москви. Свою роль у формуванні позицій уніатів відіграло, очевидно, і утворення 1589 р. Московського патріархату, який відразу ж почав претендувати на канонічний та юридичний контроль над Київською митрополією і залежними від неї єпархіями у Речі Посполитій.

3. Брестська (Берестейська) церковна унія 1596 р. та її наслідки

У другій половині XVI ст. активність прихильників справи унії католицької і православної церков зростає. Серед безпосередніх причин церковної унії називаються: утворення Речі Посполитої, необхідність зміцнити внутрішню єдність держави, відвернути православне населення від єдиновірної Росії (Московського патріархату), криза у православній церкві, боротьба ієрархії з братствами в українських землях, засобом виходу з якої єпископи вважали церковну унію з Римом.

На думку польських науковців Х. Міхніка та Л. Мослера, *«ініціатива церковної унії виходила з кіл польського кліру, папства і єзуїтів»*; К. Ходиніцький вважав, що переговори з єпископами «руських земель» про унію почалися з ініціативи луцького біскупа Б. Мацієвського у 1588 р.; Я. Волінський ініціатором таємних переговорів вважає львівського єпископа Гедеона Балабана.

Більшість українських дослідників теж вважає, що наприкінці 1589 – на початку 1590 рр. Львівський єпископ Гедеон Балабан (що мав конфлікт з Успенським братством) вперше порушив питання про злуку з папською курією. Невдовзі до нього приєдналися єпископи: луцький – Кирило Терлецький, пінський – Леонтій Пельчинський, холмський – Діонісій Збируйський. У червні 1590 р. на нараді в Белзі вони підписали грамоту про свою згоду признати зверхність римського папи. Про своє рішення єпископи повідомили короля Сигізмунда III.

Справа унії велась єпископами поволі і таємно. На соборах у Белзі (1590 р.) та Бресті (1591 р.) питання унії постійно обговорювалося, але

не в офіційних засіданнях, а на так званих «*покутних зборищах*». Владика ще боялись прилюдно виступати зі своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. За цей час до унійної справи приєднались митрополит Михайло Рогоза та володимирський єпископ Мелетій Хребтович (по смерті якого в 1593 р. кафедру очолив сенатор і берестейський каштелян Адам Потій (1541-1613 рр.), в чернецтві Іпатій). Потій, якому протегував князь Острозький, зразу ж став на боці прихильників унії. Саме він і Терлецький стали головними організаторами унійного процесу.

Рис. 7.4. Гедеон Балабан,
владика львівський

Ідея об'єднання конфесій по-різному трактувалась у тогочасному суспільстві. У першій половині 90-х визначилося три програми проведення унії: «*римо-католицька передбачала не об'єднання церков, а приєднання православ'я в Україні та Білорусії до католицької церкви. Друга, витворена К. Острозьким, пропонувала канонічно рівноправне об'єднання обох церков, реформування православної церкви, гарантії збереження православного обряду, порозуміння в справі унії зі східними патріархами, московським царем та молдавським господарем. Третя програма, яку напрацювали білоруський українські єпископи, спрямовувалася лише на досягнення регіонального об'єднання церков у межах Речі Посполитої без участі патріархів та без реформування церковного життя України і Білорусії*» (В. Смолій, В. Степанков).

У грудні 1594 р. єпископи К. Терлецький та І. Потій розробили план і деталі переходу православних парафій під владу папи римського. 1 червня 1595 р. на останньому доунійному Брестському соборі Київський митрополит М. Рогоза, єпископи володимирський – Потій, луцький – Терлецький, пінський – Пельчицький і Кобринський архієпископ І. Гоголь підписали умови унії (33 статей унії) для представлення папі і королю, а 12 червня ієрархи підписали послання до папи з висловленням згоди на прийняття унії.

У цій ситуації князь Острозький вдався до активних дій. Він зумів залучити на свій бік львівського єпископа Гедеона Балабана, полагодивши його конфлікт з братством, і перемишльського єпископа Ми-

хайла Копистенського, які виступили з заявою передати питання про унію на розгляд собору за участю всього духовенства, шляхти і братств.

Сам К. Острозький звернувся до православних з грамотою: «... **наші невірні пастирі, митрополит перекинулись на латинську сторону... Що може бути більш безсоромного, більш несправедливого, коли отих шість чи сім людей, що як розбійники таємно змовляються, покидають наших пастирів-патріархів, нас не питаючи, заплутують у цю зраду нас, православних, неначе німих псів».**

У вересні 1595 р. король Сигізмунд III видав універсал, де повідомив підданих щодо єднання православних у Речі Посполитій з католицькою церквою та відрадив єпископів І. Потія і К. Терлецького до Рима. У грудні 1595 р. на аудієнції в папи Климента VIII єпископи принесли присягу на вірність папі, а він дав офіційну згоду на унію. Але була папи римського від 23 грудня 1595 р. розглядала унію не як з'єднання церков, а лише як факт **«повернення народу руського до Римської церкви».** При цьому збереження східних церковних обрядів допускалося за умови, **«якщо вони лише не суперечать католицькій вірі та не виключають єдності з Католицькою церквою».**

Рис. 7.5. К. Терлецький

Крім того, єпископи визнали догмати католицької церкви, першість апостольського престолу, римського папу – наступником св. Петра і намісником Ісуса, головою, отцем і вчителем всіх християн. Римську Церкву – матір'ю усіх церков (всі ці поступки було зроблено всупереч 33 артикулам).

Відомості про прийняття унії збурили все українське суспільство. Король видав універсал про скликання церковного собору в Бресті (Бересті), який за традицією мав винести остаточне рішення щодо унії.

Брестський собор тривав з 6 до 10 жовтня 1596 р. Прибічники унії сподівалися, що після її формального ствердження Ватиканом та підтримки королем Речі Посполитої проголошення злуки церков не викличе значного опору. Проте на самому початку собору сформувалися два непримиренні табори, які провели фактично два собори.

Уніатський собор проходив у церкві Святого Миколая у складі митрополита, 5 єпископів, 3 архимандритів, 3 католицьких біскупів, 4

езуїтів і 3 королівських представників. Собор публічно проголосив унію – перехід православної церкви під владу папи римського.

Було визнано основні догмати католицької церкви, водночас церковні обряди залишилися православними, а церковно-слов'янська мова – мовою богослужіння. Уніатське духовенство звільнилося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою мала претендувати на державні посади. Крім того, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті (але уніатський митрополит отримав місце в сенаті лише 1790 р. – усього за п'ять років до ліквідації польської державності).

Православний собор проходив у палаці, де зупинився князь К.Острозький. На собор прибули: протосинкели (намісники) константинопольського патріарха Никифор Парасхес та олександрійського Кирило Лукаріс, митрополит Белградський Лука, єпископи: львівський Гедеон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський, одинадцять архимандритів, один ігумен, шістнадцять протопопів та понад 200 інших духовних осіб. Зі світських представників були три сенатори, численні шляхетські депутати, посланці братств та інші особи. Православний собор засудив проголошення митрополитом і єпископом унії з Римом і звернувся до короля з проханням затвердити їхні рішення. Але Сигізмунд III став на бік уніатів, схвалив декларацію унії і скасував постанову православного собору. Сейм 1597 р. також підтвердив унійні рішення Брестського собору. Православна Церква була поставлена поза законом.

Так українське суспільство розкололося навпіл: з одного боку православні магнати, більшість духовенства та народні маси, в той час як з іншого – колишні ієрархи (митрополит, 5 єпископів і 3 архимандрити), підтримувані королем та купкою прибічників (в XVII ст. унія поширилась лише на Володимирівщині, Белзщині та частково Волині). *Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їхнім подальшим роздробленням, тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її називали.*

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю». Конфесійна приналежність дедалі більше ототожнювалася з національною.

За висновком Н. Яковенко, «*відтепер кожна з них (церков) видавалась опонентіві не спільнотою інакшого* (звичайно ж, «неправильного») *християнського обряду, а втіленням етнічної приналежності смертельного ворога – ляха-католика чи русина-православного*». А заміна конфесійної приналежності (у даному випадку – на католицитво чи уніатство) ототожнювалася у свідомості православної спільноти зі втратою національної ідентичності.

4. Відновлення і легалізація Православної Церкви в Україні

Для України Брестський (Берестейський) собор 1596 р. означав ускладнення й загострення релігійної атмосфери. Нова спроба верхів подолати кризу православної церкви шляхом унії з католицькою церквою не увінчалася успіхом. Церква розкололася на дві частини: традиційну православну, яку поставили поза законом, та уніатську, підпорядковану католицькій.

Уніатська (з XVIII ст. греко-католицька) церква в Речі Посполитій стала офіційно визнаною. Однак до фактичного зрівняння суспільного становища і права уніатського духовенства з католицьким було дуже далеко. Уніатські єпископи так і не дочекалися для себе місця у сенаті і коронному трибуналі. Католицька верхівка розглядала уніатську церкву не як самостійну церковну організацію, а як засіб посилення власного впливу. Ставши зрадниками для православних, уніати не стали й повноцінними, з погляду Риму, католиками. *«Католицькі ієрархи не допускали навіть думки про рівність з уніатськими. Більш того, протягом XVII – XVIII ст. відбувався неухильний процес латинізації останніх (на рубежі XVII – XVIII ст. католицький єпископ Польщі подав до Риму проект скасування православного і запровадження латинського обряду). І тільки в 1963 р. II Ватиканський собор урівняв східний обряд з римським, тобто, через 267 років після Берестейської унії».* (В. Смолій, В. Степанков).

Уніатський митрополит Йосиф (Вельямін Рутський) скаржився, що внаслідок зневажливого ставлення до унії польського кліру, українці втрачають довіру до справи, магнати і шляхта не приймають уніатство, переходять на латинський обряд і опоячуються.

Польський король Сигізмунд III Ваза оголосив Брестську унію обов'язковою для православного духовенства і всіх віруючих. М. Грушевський з цього приводу пише: *«Король, уряд, пани*

Рис. 7.6. Ігнатій Потій, владику володимирський, потім митрополит

Історична довідка

УНІАТСЬКА, ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА (християнська церква). Утворилась 1596 р. Визнала верховенство папи римського при збереженні східного обряду, мови. Термін “греко-католики” почав вживатися з середини XVIII ст., а в 1767 р. група католицьких єпископів замінила образливе для православних прізвисько “схизматик” (розкольник) на “нез’єднаний”, для уніатів використали поняття “об’єднані”.

Спираючись на підтримку папи римського і польського короля, уніатська церква швидко ставала на ноги (до 1623 р. понад 1,8 млн. білорусів та українців стали греко-католиками). Зростання її сили часто супроводжувалося насиллям над православними. Особливо помітним це стало в період митрополита Іпатія Потія (1660-1613 рр.). Водночас, незважаючи на проурядовий характер уніатської церкви, її духовенство не було зрівняне в правах з католицьким духовенством примас Польщі кардинал Гембіцький вимагав від папи римського скасувати унію і перевести уніатів на “латинський обряд”.

В період перебування на посту митрополита Йосифа IV (1613-1637 рр.) (Вельяміна Рутського) були реорганізовані уніатські монастирі. Всі вони були об’єднані у Василіанський орден на чолі з протоархімандритом, якого обирали ченці на все життя і якого затверджував митрополит. Окрім того Йосиф боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні. Богослужіння в храмах відбувалося церковно-слов’янською мовою, у яку включалася велика кількість слів з народної лексики.

Після легалізації православної церкви у 1632-1633 рр. уніати отримали сім, а православні – п’ять єпархій. Становище уніатської церкви ускладнилося. За виразом М. Грушевського, уніатська церква зробилася “непотрібним буфером між католицькою та православною церквами, вона тільки ускладнила їх відносини”. З одного боку уніатам протистояла узаконена православна церква. З іншого – зростав опір представників католицької церкви. Польські католицькі Синоди 1643 та 1644 рр. винесли ряд ухвал, ворожих уніатам: уніатське духовенство не повинно було мати прав, які мало католицьке; католицькій молоді було заборонено вчитися в школах уніатів, уніатському духовенству служити в католицьких костелах і та ін.

Королівська влада віддавала перевагу уніатам над православними (але визнавала їх “нижчими” від католиків).

У Лівобережній Україні унію скасовано внаслідок Визвольної війни в середині XVII ст., у Правобережній Україні – в 1839 р., в Західній Україні – 1946 р. Відроджується греко-католицька церква у 1991 р.

Виникнення греко-католицької церкви стало подією, яку не можна оцінити однозначно. З одного боку на релігійному ґрунті посилювалося роз’єднання українського народу: “Русь нищила Русь”, – як тоді говорили. З іншого – саме греко-католицька церква на західно-українських землях протягом XVIII-XX ст. була могутнім фактором збереження національної самосвідомості українців.

польські стояли на тім, що православні повинні слухатися своїх законних владик, силоміць відбирали церкви й віддавали уніатам, допомагали владикам карати неслухняних священників; духовні посади надавалися тільки уніатам, а від православних духовних відбирали і взагалі тиснули православних, як тільки могли... З владиків особливо бушував Потій, чоловік розумний, проворний, надзвичайно енергійний, а при тім суворий, що не вагався садити непослушних до в’язниці і піддавати на всі молитви карі. По смерті митрополита Рогози... Потій постав на митрополії і протягом цілих п’ятнадцяти літ нищив православних як тільки міг».

На захист православної церкви стало козацтво. У 1610 р. воно не дозволило Іпатію Потію підпорядкувати собі київські церкви і схили-

ти місцеве духовенство до унії. Маючи офіційно титул *«митрополита Київського»*, Потій весь час перебував у Вільно, до Києва його так і не випустили. У 1612 р. під козацькою опікою грецький митрополит Неофій прибуває до Києва і *«сповнює владні функції: святить держави, поставляє священників»*. У 1614 р. козаки допомогли архімандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому відстояти монастирські землі від зазіхань уніатів. У 1620 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства, яке протистояло поширенню католицизму й уніатства.

Козацтво, захищаючи православ'я, вдавалося не лише до аргументів слова, а й до шаблі. Козаками було вбито в 1618 р. намісника митрополита уніатської церкви в Києві Антонія Грековича і міського війська Ф. Ходика; козаки також погрожували розправою членам церковного собору. Папський нунцій Каміло Торес 1622 р. сповіщав Римську курію: *«Все робиться для того, щоб зламати опір православних, але перешкоджає цьому козацтво – народ войовничий і сміливий... Козаки стають на захист православ'я часом з проханням, часом з погрозою, але завжди зі зброєю у руках»*.

Після Брестського собору 1596 р. майже чверть століття противники унії намагалися законним шляхом добитися від уряду задоволення своїх вимог. Однак ні сеймова боротьба православної шляхти, ні участь її у рокоші 1606 – 1607 рр. (передбаченому законом політичному та військовому опорі шляхти польському королю) не дали бажаних результатів.

Крім того, смерть єпископів львівського Гедеона Балабана (1607 р.), перемишльського Михайла Копистенського (1610 р.) залишала православну церкву з єдиним архієреєм – львівським єпископом Ієремією Тиссаровським. По його смерті уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, якщо вона не матиме єпископа. Тому у православних колах, які були зв'язані з Київським братством і військом запорозьким, народився план відновлення православної ієрархії в обхід королівської влади. З цією метою вирішено було скористатися допомогою Єрусалимського патріарха Теофана (Феофана), який мав проїздити через Україну, повертаючись з Москви.

На кордоні з Росією у березні 1620 р. патріарха зустріла козацька залога на чолі з П. Сагайдачним і привела його до Києва. Тут, у Києві, шляхта, міщани і козаки переконали Теофана в необхідності висвячення православного єпископату. Це висвячення відбулося в жовтні спочатку у Києві і Трахтемирівському монастирі, а пізніше – в Білій Церкві та Животові на Брацлавщині. В сан Київського митрополита було висвячено Іова Борецького, у перемишльського єпископа – Ісайю Копинського, у полоцького архієпископа – Мелетія Смотрицького, у володимирського єпископа – Єзекеїла Курцевича, у луцького

— Ісаакія Борискевича, у холмського — Паїсія Іполитовича, турово-пінську єпархію очолив грецький єпископ Авраамій Страгонський.

Серед істориків немає єдиної точки зору на те, як був організований і як проходив процес відновлення православної ієрархії. Одні бачать тут «руку Москви», інші вважають, що ініціатива йшла від Константинопольського патріарха Тимофія, треті — що все це було організовано П. Сагайдачним. Однак, чітко б ця ініціатива не була, беззаперечно одне: домовленість між козаками і патріархами була, і організовувався цей процес не один рік.

П. Сагайдачний особисто знав патріарха Теофана і кілька разів зустрічався з ним; побувало козацьке посольство і в Москві; крім того, Теофан діяв від імені Константинопольського патріарха Тимофія, в юрисдикції якого знаходилася Україна (грамота на це була дана ще в 1618 р.). І ще одне, знаючи долю протосинкела Никифора, який після Брестської унії 1596 р. був арештований поляками і помер у тюрмі, і те що Теофана звинуватили в шпигунстві на користь Туреччини, козацький загін (три тисячі чоловік) охороняв патріарха протягом всього часу його перебування в Речі Посполитій. Навряд чи це було випадковим збігом обставин.

Історична довідка

БОРЕЦЬКИЙ ІОВ (Іван Матвійович) (?-1631 р.) — український державний, політичний і освітній діяч, народився в селі Бірчому на Львівщині. Навчався у Львівській братській школі та за кордоном. Працював учителем, з 1604 р. — ректором Львівської братської школи. У 1615-1616 рр. ректор Київської братської школи, потім ігумен Михайлівського монастиря у Києві. Був автором ряду полемічних, антиуніатських творів. У боротьбі за православ'я був тісно пов'язаний з козацтвом. З 1620 р. і до кінця життя — київський православний митрополит. У 1624 р. відправляє посольство до Москви з проханням взяти православну Україну під царський захист. Московський уряд відмовив, остерегаючись відкритої конфронтації з Польщею. Помер у 1631 р.

Відновлення православної ієрархії мало велике значення, і не тільки для церкви. Воно підняло престиж козацтва, завдяки якому і під захистом якого відбувалася ця подія. Помітно вплинула вона і на поглиблення національної свідомості політично активних прошарків українського суспільства.

Після висвячення Іова Борецького на Київського православного митрополита, він став добиватись за допомогою козаків офіційного визнання урядом відновленої православної ієрархії. Від імені «народу руського» митрополит склав трактат під назвою «Протестація» (1621 р.), де відстоював право українського і білоруського православного на-

селення на свою церкву і віру, засуджував насильницьке запровадження унії, утиски православних у Речі Посполитій.

Щоб отримати підтримку в боротьбі за права православних, І. Борецький звертався по допомогу до литовських протестантів. З цією ж метою він відправив у 1624 р. посольство на чолі з луцьким єпископом Ісаакієм Борискевичем до російського царя.

Великі надії у справі відродження православності церви митрополит І. Борецький покладав на освіту і книгодрукування. Як засновник і покровитель Київської братської школи, він підтримував її власним коштом, згуртував навколо себе сузір'я талановитих учених, письменників, просвітників, зокрема Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі гетьмани: Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

У роки перебування Борецького на посаді Київського митрополита православна церква зміцнила свої позиції. Однак справа легалізації православної ієрархії так і не була налагоджена, хоч порушувана була православними на всіх чотирьох сеймах, які відбулися в 1621-1631 рр.

Після смерті Іова Борецького (12.03.1631 р.) православну церкву в Україні очолив Ісає Копинський (на той час архієпископ смоленський і чернігівський). Він був відомий, особливо посеред чернецтва і козацтва, як твердий і ревний оборонець православ'я, людина, консервативних поглядів та прихильник проросійської орієнтації. Для королівського уряду І. Копинський був одіозною фігурою тому, як і І. Борецький, офіційно не був визнаний як митрополит.

У квітні 1632 р. польський король Сигізмунд III помер. Його син Владислав був відомий як толерантний правитель. Крім того, він доброзичливо ставився до козаків, яких вважав елементом військової організації Польщі і противагою владі магнатів. До того ж в цей час закінчувався термін перемир'я між Польщею і Росією, і нова війна здавалася неминучою. В цих умовах для Польщі було важливо задовольнити, у крайньому випадку, деякі вимоги православних і, зокрема, козаків.

Православні вирішили скористатися сприятливою ситуацією і висловити свої претензії на Сеймі. Згідно з польською конституцією під час «безкоролівства» збиралися три Сейми: конвокаційний, елекційний і коронаційний.

На конвокаційному обговорювали питання, пов'язані з вибором короля. Елекційний – виборчий, на якому укладалась «Pacta conventa» для нового короля, пакти угоди, після встановлення яких вибирався король. Під час третього сейму, коронаційного, відбувались урочистості настановлення на королівський трон новобраного короля, який складав при коронації королівську присягу.

У червні 1632 р. почав роботу конвокаційний сейм, на якому *«православні і протестанти відразу заявили, що не приступлять до жодних справ, доки не буде забезпечена для всіх свобода віровизнання та не повернено їм прав, яких позбавлено було за правління покійного короля»*. Очолена королевичем Владиславом комісія з п'яти сенаторів і шести земельних послів *«виробила проекти угоди поміж православними і унітатами, за якими небагато діставали православні, щоб могли вони заспокоїтись»*.

У вересні 1632 р. відкривався елекційний сейм. Православні посли заявили, що не погоджуються на проект угоди і що не займуться обговоренням державних справ, поки не буде остаточно заспокоєна *«православна релігія»*, їх підтримали протестанти. Був підготовлений проект нової угоди з православними *«Пункти заспокоєння обивателів Корони і Великого Князівства Литовського руського народу грецької релігії»*.

Головними пунктами угоди були:

1. Існування православної церкви та її ієрархії офіційно визнається сеймом. Православні одержують право споруджувати нові храми і ремонтувати старі, а також відкривати школи, друкарні і лікарні.

2. Визнання прав православних братств.

3. Дозвіл входити православним до складу місцевих органів управління.

4. Передача Софіївського собору в Києві з уніатської юрисдикції під юрисдикцію православного митрополита Київського і деяких інших храмів і монастирів.

5. Крім престолу митрополита Київського, православні одержують єпархії у Луцьку, Львові і Перемишлі в Україні, Мстиславі в Білорусії. Уніатський митрополит зберігає владу тільки над уніатськими єпархіями і церквами. Уніатам залишаються 4 єпархії: Холм, Володимир-на-Волині, Пінськ і Полоцьк.

1 листопада 1632 р. Владислав схвалив статут угоди. Через 12 днів його обрали королем.

Митрополит уніатської церкви Йосиф (Вельямін Рутський) та примас Польщі Ян Венжик заявили, що тільки тоді погодяться на ці статті, коли на них дасть угоду римський папа. Папа Урбан VIII скликав у себе собор, на якому було признано *«Пункти заспокоєння»* противними Божим і людськими законами, образливими для католицтва, папського престолу й унії.

У час коронаційного сейму 1633 р. католики й уніати почали боротьбу, щоб не допустити до затвердження сеймом *«Пунктів заспокоєння»*. Але король Владислав IV підтвердив, що буде додержуватися *«Pacta conventa»*, в тому числі й *«Пунктів заспокоєння»*.

Новий статус церкви був результатом компромісу між урядом і православною церквою. І, як кожний компроміс, він будувався на поступках з обох боків.

Всі православні єпископи, висвячені в 1620 р. патріархом Теофаном повинні були залишити свої єпархії. Не був визнаний митрополитом і Ісайя Копинський, відомий своїм проросійськими настроями.

На елекційному сеймі православними послами були вибрані, а на коронаційному затвердженні королем митрополит Київський Петро Могила (Петру Мовіле), єпископ луцький Афанасій (князь Олександр

Пузина), єпископ Мстиславський Йосиф Бобрикович. На коронаційному сеймі Владислав IV призначив комісію в складі двох уніатських і двох православних священників, які повинні були об'їхати всі міста і села, встановити кількість уніатів і православних і розділити між ними церковне майно.

Ставши Київським митрополитом за згодою короля Владислава IV і благословення Константинопольського патріарха Кирила Лукариса, Петро Могила здійснив ряд реформ в церковній галузі. Реформування зазнало, насамперед, церковне управління. Його основою стала сильна влада митрополита. П. Могила, а також призначені ним посадові особи, постійно контролювали церковне життя в єпархіях. Було запроваджено постійний нагляд за дисципліною духовництва, порядком богослужінь, до обов'язків священників додавалось проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. Для здійснення судової влади над духовенством було запроваджено митрополічу консисторію – церковний судовий орган. В єпархіях регулярно скликалися з'їзди священників – собори. Відбувалося обмеження впливу козаків і міщанських братств на православну єпархію.

Завдяки зусиллям

П. Могили вдалося систематизувати засади православного віровчення і впорядкувати обрядовість. Було укладено «Православне Ісповідання віри», книги, в якій викладалися основи православної віри. Написав її ігумен Києво-Печерського монастиря Ісає Трохимович-Козловський за активної участі П. Могили. У 1646 р. було видано православний «Требник», в якому визначалися правила церковних служб (автором був П. Могила).

П. Могила багато зробив для того, щоб вдосконалити тогочасну православну освіту. З цією метою він запроваджував у православних школах поглиблене вивчення латинської мови і навчальних дис-

Рис. 7.5. Петро Могила. Малюнок учня киево-лаврської іконописної майстерні Опанаса Іраклівського. Папір, туш, перо, 1749 р.

Історична довідка

ПЕТРО МОГИЛА (Петру Мовіле) (1596-1647 рр.) – церковний та освітній діяч XVII ст., митрополит Київський 1632-1647 рр. Народився в сім'ї молдавського господаря Симеона й уєорської княгині Маргарет. Початкову освіту здобув у Львівській братській школі, продовжив навчання у Франції. Дослідники не дійшли згоди у питанні, де саме навчався Могила – в колегії Ла Флеш чи в Сорбонні. Є свідчення, що він навчався також у Польщі. Служив у польському війську (ротмістр гусарського полку), брав участь у Цецорській битві 1620 р. і Хотинській війні 1621 р. 1627 р. (за іншими даними 1628 р.) – архімандрит Києво-Печерської Лаври. В 1628-1629 рр. виступав одним з авторів проекту про створення українсько-білоруського патріархату, поєднаного з Римом. Однак, проект не зустрів підтримки ні серед українського суспільства, ні з боку Риму та Польщі. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою (з 1633 р. – Києво-Могилянська Колегія). У 1640 р. за допомогою Могили було засновано першу румунську школу – Слов'яно-Греко-Латинську Академію в Яссах. Сприяв письменникам і художникам. Автор ряду богословських творів, полемічних праць і проповідей. Похований у великій Лаврській церкві в Києві. Канонізований православною церквою.

циплін, які викладалися в католицьких навчальних закладах вищого типу – колегіумах і академіях. У 1631 р. він відкрив школу в Києво-Печерській лаврі, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою і в 1633 р. дістала назву Києво-Могилянська Колегія (у 1701 р. – Києво-Могилянська Академія).

Клопотанням П. Могили православній церкві поверталися майже й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та багато інших.

Час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія стала найбільш самостійною і авторитетною. У той же час діяльність П. Могили була суперечливою. Щоб відстояти інтереси вищого православного духовенства на Україні і верхівки української шляхти, він намагався догодити всім, виходячи з їх політичної орієнтації. П. Могила виступав прихильником Польщі, але разом з тим він боровся з католицькою церквою та проти унії. У Києві широкі кола православного населення, в тому числі і козацтва, були незадоволені діяльністю П. Могили, особливо в галузі шкільної освіти, тому що запрошені ним зі Львова ієромонах Ісає Трохимович, монах Сильвестр Косов та інші на посади викладачів Лаврської школи звинувачувалися в хиткості своїх переконань і прихильності до унії. Справа доходила до того, що і за словами С. Косова, «був такий час, що ми, висповідавшись, того й чекали, що ось почнуть начиняти нами дніпровських осетрів, або ж того огнем, іншого мечем відправлять на той світ». Становище ускладнювалося ще й тим, що ще був живий попередній київський митрополит І. Копинський, який не думав відмовлятися від своїх прав і мав у Києві численних прихильників. До 1635 р. І. Копинський перебував у Києво-Михайлівському Золотовер-

хому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки з монастирями Полтавщини. У кінці 30-х рр. XVII ст., ставши противником церковної політики П. Могили, виступав за перехід української церкви під юрисдикцію Московської патріархії. Відсутність єдності серед церковних ієрархів призводила до того, що наступ на релігійно-національні права православних не припинявся.

Розділ VIII

Крим та Кримське ханство в XIII – першій половині XVII ст.

1. Італійські колонії в Криму

У другій половині XIII ст. на південному узбережжі Криму утверджуються італійські торгівельні республіки – Генуя і Венеція. Візантійський імператор Михайло Палеолог надав у 1261 р. італійцям, а в 1265 р. і венеціанцям право вільного плавання у Чорному морі. У 1266 р. генуезці купили у хана Менгу дозвіл влаштувати торгівельну факторію на місці давньогрецького міста Феодосії, яка була названа Кафою (Кафас). Одночасно венеціанці влаштувалися в грецькому місті Сугдеї (Судак) та Боспорі (Vosporo) – Керч. ***Між Генуєю і Венецією почалась запекла боротьба за чорноморські колонії, з якої переможцем вийшла Генуя.*** Вона заволоділа грецькими містами кримського узбережжя, в тому числі Херсонесом, Сугдеєю, Чембало (Балаклава), Лупико (Алупка), Форм (Форос), Луста (Алушта). У Тані (Азов) мали свої квартали і генуезці, і венеціанці. На чорноморському узбережжі Кавказу Генуї належали Анапа, Сухумі та інші міста. У Причорномор'ї вона володіла фортецями Монкастро (Акерман, Білгород-Дністровський), Олеша (Castrum Illicis), Матрега (Тмутаракань). ***Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї тягнулись від Дунаю до Кавказу.***

Татарське населення, яке проживало на території, підвладній генуезцям, було підпорядковане ординському ханові. Але у внутрішніх справах генуезькі колонії були абсолютно самостійними і залежали

лише від Генуї, звідки до них при-
силались консули. У той же час не-
стабільні відносини італійських
колоній з Ордою нерідко призводи-
ли до трагічних для генуезців
наслідків. При цьому не рятували
підписані з ханом угоди і фортечні
стіни. У 1299 р. військо хана Ногая
спалило Кафу, Сугдею, Боспор,
Кирк-Єр, Херсонес. У 1307 р. хан
Тохта знову захопив Кафу, щоб
помститися за продаж генуезцями

Рис. 8.1. Венеція

у рабство дітей, захоплених в улу-
сах Орди. У 1395 р. Кафу пограбу-
вав Тімур (Тімурленг), а в 1397 р. –
емір Едигей. Однак, генуезці, що
мали величезні прибутки від
торгівлі, щораз відбудовували свої
володіння і навіть розширювали їх.
У 1380-1381 рр. вони уклали угоду
з ханом Тохтамишем, за якою все

південне узбережжя півострова від Чембало (Балаклава) до Солдаї

(Судак) передавалося в їх повне володіння.

Крім італійських колоній, в Криму в XIII ст. знаходилися ще кілька
феодалних володінь. Одним з них був Херсонес. Після падіння
Візантії він підпав під вплив Трапезундської імперії, що виникла в
1204 р. В одному з письмових джерел йдеться, що 1223 р. Херсонес на
рівні з іншими містами південно-західного Криму платив Трапезунду
данину – «річні внески». З другої половини XIII ст., коли всю територію
на Чорному морі захопили італійські купці, Херсонес опинився
осторонь від морської торгівлі і став втрачати свій вплив. У кінці XV ст.
на місці колись багатого і впливового міста існувало рибальське посе-
лення. (Арабські письменники того часу називають Херсонес по-та-
тарськи – Сари-Кермен – Жовта Фортеця).

У XIII ст. виникає ще одне феодалне володіння в країні асів (аланів)
з містом-фортецею під назвою Кирк-Єр (Сорок Братів), або Кирк-Ієр
(Сорок місць), Кирк-Кор (Чуфут-Кале) біля Бахчисарая. На чолі алансь-
кого князівства стояли місцеві князі, які на противагу основній масі аланів
прийняли християнство. Вони володіли князівством аж до кінця XIII ст.,
коли його захопили ставленики хана Ногая – беки Яшлау (Сулешеві).

На гірському березі між Сугдеєю і Херсонесом знаходилися невеликі
фортеці, заселені в основному готами і греками. Про 40 таких
фортець згадує Г. де Робрук, посол французького короля Людовіка IX,
що проїздив Кримом 1253 р.

Існувало і невеличке поселення Ески-Кермен, яке входило до складу Мангупського князівства. Більшість цих міст і фортець – центрів невеликих володінь збереглися і після завоювання монголами в XIII ст. Кримського півострова.

КАФА (КАФФА, КАФАС, КЕФЕ)

Кафа була заснована генуезцями в 60-ті роки XIII ст., а у XIV-XV ст. вона набула значення найважливішого міжнародного центру торгівлі Заходу зі Сходом. Свого кафинського консула генуезці іменували «главою Кафи і всього Чорного моря», що мало тоді цілком реальний зміст. У другій половині XV ст. тут налічувалось до 8000 будинків з 70000 населенням. У XIV ст. її переважно населяли греки і вірмени, з часом росло й число татар. Надалі, у XV ст., особливо швидко росло вірменське населення. Їхня колонія в Кафі виникла на початку XIV ст., в 1439 р. вірмени склали вже половину всіх городян, а в 1475 р. – дві третини. Крім того, велика кількість вірмен мешкала в інших містах Східного Криму.

Рис. 8.2. Кафа. Гравюра XVII ст.

У місті жило і багато євреїв. Документи згадують серед жителів валахів (румун), поляків, грузинів, мінгрельців, черкесів. Це було велике багатомовне морське ремісниче і торговельне місто.

У гавані Кафи вантажилися товари з Поволжя, Середньої Азії, з Індії і Північної Русі. Велика питома вага припадала на вивіз зерна, що вирощувалося в Криму, на рівнинах Приазов'я і Прикубання; вивозилася і солоня риба. Продовольство направлялося, головним чином, у Константинополь. Він у ті часи забезпечувався переважно з Криму. Перебої в підвозі доводили візантійську столицю ледве не до

голоду. Про це розповідає візантійський хроніст Никифор Григора. **Крим став однією з житниць Європи.**

Займалися генуезці і работоргівлею (ринок рабів був заснований у 1266 р.). Невільників відправляли єгипетським султанам для їхнього війська і вивозили на Захід. Работоргівля, про яку прямо говориться в Статуті Кафи 1449 р., приносила генуезцям великі бариші.

У работоргівлі з Єгиптом, Сирією, Італією, Францією головним товаром були жінки. Генуезці закупували їх у XIV-XV ст. на чорноморських ринках у два рази більше, ніж чоловіків, а пізніше за одного раба брали чотири рабині, між іншим, незмінно за більш вищою ціною. В одному італійському документі того часу зазначена найбільша ціна, сплачена за 16-річну руську дівчину, — 2093 ліри, а «живий товар» збувався за ціною 136-139 лір за «штуку». Місцеві законодавці розробили юридичні норми для рабів. У Русильйоні діти «білих татарок», чий імена не збереглися в документах, вважалися рабами навіть тоді, якщо народжувалися вільними; у Венеції раб, який завинив, міг піддатися будь-яким тортурам.

Кафа XIV-XV ст. — інтенсивно розвинений ремісничий центр. Документи згадують булочників, м'ясників, кравців, кушнірів, миловарів, шкіряників. Великого значення в Кафі набули ремесла, пов'язані із суднобудуванням.

Розвиток внутрішньої торгівлі й ремесла, супроводжуваний «ростом грошового обігу», викликав необхідність випуску власної монети. Карбування її почалося в Кафі не пізніше кінця XIV ст. і тривало, можливо, з перервами, до 70-х років XV ст. Основною грошовою одиницею була дрібна монета — срібний аспр. На лицьовому боці містився герб Генуї і латинський напис, на зворотному — татарська тамга (спочатку тамга Орди, а з 30-х років XV ст. — тамга кримських Гіреїв) і арабський напис. Особлива монета чеканилася в Тані.

Ремісниче і купецьке середовище Кафи не було однорідним. Основну масу населення, економічно поневолену і політично безправну, складали «малі люди» («*populo minuto*»). Цій основній масі населення протистояла інша соціальна група — багаті купці і феодалі, лихварі і работорговці з числа генуезців, греків, вірменів («*populo grasso*»). Їх було небагато (у 1308 р. — 3000 чоловік, а наприкінці генуезького панування у 1475 р. — близько 1000 чол. на 70000 тис. населення). У 1320 р. в Кафі було створено католицьке єпископство, його єпархія простягалася від Сараю на Волзі до Варни в Болгарії. У середині XIV ст. тут було засновано єпископство вірменської православної церкви.

На чолі Кафи стояв консул, який щороку призначався з Генуї морською колегією і організацією, що називалася *officium Gazariae*, тобто урядом для Хазарії — кримського та азовського узбережжя. При консулі складалася рада провізорів (попечителів), в обов'язки якої

входило загальне спостереження за торгівлею, вона відала поліцією, будівництвом і міським благоустроєм. Крім того, існувала рада старійшин (8 чоловік), що призначалася консулом і була органом загального контролю. Далі йшли два массарії (керуючі фінансами) з цілим штатом чиновників, 16 синдиків (суддів), торгівельний і продовольчий комітети і воєначальник міста, що видав вартою. Цивільна влада знаходилася в руках базарного пристава, що збирав мито з привезених на базар продуктів і стежив за їх продажем, і відкупників різних зборів і податей (у Кафі стягувався податок за одержання посади, практикувався і продаж вигідних посад з публічних торгів).

У середині XV ст. пройшли деякі зміни в адміністративному устрої Кафи, викликані кризою, що спіткала тоді генуезькі колонії. 29 травня 1453 р. пав останній форпост, що протистояв експансії турків-осман – Константинополь. «Користь» від падіння Візантії скоро відчули і європейські держави, але понад усе постраждали генуезці, які мали великі торгові інтереси в Чорноморському регіоні. Константинополь був тією пуповиною, що зв'язувала генуезькі колонії в Криму з метрополією.

У травні 1454 р. біля берегів Кафи з'явилася турецька ескадра, що примусило генуезького консула виплачувати султану щорічну данину – три тисячі дукатів. Колоніальна адміністрація посилила податковий прес, і в основному він ліг на «*rorolio minuto*» – простий народ. Городяни були незадоволені постійно зростаючими податками і подорожчанням продуктів харчування, особливо після неврожаїв 50-х років XV ст.

Консолідації жителів колонії заважали і чвари між представниками різних національностей, і розлади між конфесіями. Все це призводило до хвилювань, які переростали у повстання. Так, у 1454 р. на вулиці вийшли озброєні жителі з лозунгами: «*Хай живе народ, смерть нобілям (багатим)!*» У 1471 р. протектори (розпоряджувачі) банку Святого Георгія послали консулу Кафи послання: «... *Ми схвалюємо, що ви придушили безладдя... Бажасмо, щоб ви і надалі зберігали там спокій і старалися, бо це залежить від вас, не допускати подібних безпорядків*».

31 травня 1475 р. Кафу з моря обложили турки, кримські татари блокували місто з суші, а всередині його почалося повстання. **6 червня 1475 р. Кафа капітулювала.** Так завершилось панування генуезців у Криму і на Чорному морі.

СУГДЕЯ (СОЛДАЙЯ, СУРОЖ, СУДАК)

Виникнення і назва Сугдея пов'язане з предками сучасних осетинів (аланів). Греки і візантійці називали місто Сугдейєю, Сидагносом; слов'яни – Сурожем, тюрки – Судаком, Солтаком, Шолтаєю; генуезці – Солдайєю. Народження Сугдеї зафіксовано в Синиксарі – грецькій рукописній книзі: «*Побудована фортеця Сугдея в 5720 році*»

(5720 років від «створення світу» і відповідає 212 р. н. е.). У судацькій долині жили таври, алани, греки. У період раннього середньовіччя вона знаходилася під владою Візантійської імперії, Хазарського каганату, печенігів, половців (кипчаків), венеціанців. Венеціанці володіли містом з 1207 по 1365 рр.

У XIII ст. монголи грабували місто у 1223, 1238, 1248 та 1249 рр. Востаннє вони обклали його даниною і посадили там намісника. Залежність від татар спочатку, очевидно, ще слабо відчувалася і виражалася лише в данині, яку місцеві правителі (севасти) регулярно відвозили хану Батію. Здійснивши набіг, татари йшли, населення поверталось і місто оживало. Про це розповідає сучасник – арабський письменник Ібн-Ал-Асир. І тільки в 1299 р. орди Ногая повністю знищили Судак.

З 1265 по 1365 рр. в Сугдеї вели торгівлю венеціанці з торгового дому братів Поло. У 1289 р. тут був венеціанський консул. За словами арабського письменника Ібн-Батути, *«тодішня торгівля Сугдеї дорівнювала Кафі»*. У кінці XIII ст. венеціанці спробували витиснути з Чорного моря генуезців і в 1296 р. захопили Кафу, але у 1299 р. генуезці її повернули. А в 1365 р. захопили у Сугдею. З цього часу безроздільними господарями південного узбережжя Криму від Чембало до Боспора (Керчі) стали генуезці.

Внутрішнє життя Сугдеї регламентувалося Статутом колонії, прийнятим в 1449 р. в Генуї. Консул призначався в метрополію терміном на рік, але підпорядковувався консулу Кафи. Він же був головнокомандуючим, казначеєм, комендантом фортеці. У ній знаходився невеликий гарнізон – 120 солдатів і 8 кінних стражників під начальством двох підкомендантів. Під час військових дій в Сугдеї головною військовою силою було міське ополчення, що нараховувало близько 1000 чоловік. При консулі працював комітет попечителів, призначених з жителів Сугдеї, – одного італійця, другого – грека. В середині XV ст. в місті проживало від 30 до 40 тисяч чоловік, а на його околицях ще 50 тисяч (для порівняння, в Парижі в середині XV ст. проживало близько 100 тисяч, у Константинополі перед захопленням турками-османами – 40-50 тисяч).

Протягом 1341 – 1414 рр. у Сугдеї була збудована фортеця з 14 баштами (вона збереглася до наших днів). Головна башта, або Консульський замок, був притулком останнього консула Сугдеї Христофора ді Негро, який, за переказами, згорів у ній при штурмі у червні 1475 р.

2. Князівство Феодоро (Готське князівство)

Князівство Феодоро виникло наприкінці XII ст. (його населяли християнські готи, греки, візантійці та караїми). Правителі були вихідцями із знатного вірменського роду Гаврасів-Таронітів. Столицею стало місто на горі Мангуп, в VII-VIII ст. воно мало назву Дорос, у джерелах XIV-XV ст. називалося Феодоро або Мангуп.

Коли в XIII ст. в Криму з'являються монголи, правителі Феодоро встановили з ними мирні відносини і утрималися в своїх володіннях.

Історична довідка

МАНГУП (Мангуб, Манкюп, Мангун-Кале, Ман-Кермен, Феодоро). Місто розташоване за 18 км на південь від Бахчисарая. Засноване в VI ст. н. е. Населяли його спадкоємці тавро-скіфів, сарматів (аланів), готів, візантійців, караїмів. З кінця XIII ст. – політичний центр готсько-грецького князівства Феодоро. Протистояло татарам і генуезцям, доки в 1475 р. його не завоювали турки-османи. Після приєднання Криму до Росії (1783 р.) Мангуп перестав існувати як населений пункт. Руїни Феодоро-Мангуна (фортеці, цитаделі та ін.) нині входять до складу Бахчисарайського історико-культурного державного заповідника.

Князівство Феодоро посідало помітне місце не тільки в історії Криму, але і в Східній Європі. Збереглися документи, згідно з якими донька князя Олексія у 1426 р. одружилася з Трапезундським царевичем, який став останнім імператором; дочка князя Ісаака Марія в 1472 р. вийшла заміж за Стефана III, господаря Молдавського князівства. Другу дочку Ісаак просватав за сина Івана III. Великий князь московський погодився і доручив вести переговори з цього приводу послу Старкову. Шлюб не відбувся через завоювання турками Криму в 1475 р.

Гавраси перебували в родинних стосунках з візантійськими імператорами з дому Палеологів, чий герб – двоголовий орел – зображено на плитах з написами мангупського князя Олексія, «*владики Феодоро і Помор'я*». Він правив з 1420 по 1434 рр. У цей час населення князівства налічувало 200 тисяч осіб. У 1427 р. князь побудував фортецю Каламіту (Інкерман), під захистом якої знаходився однойменний морський порт, що став конкурентом генуезців.

Вважаючи своє становище досить міцним, Олексій вступив у відкриту боротьбу з генуезцями і в 1433 р. захопив фортецю Чембало. Але надісланий з Генуї флот швидко повернув фортецю, а потім розгромив і Каламіту, захопивши в полон сина Олексія, також Олексія. Невдовзі після завершення військових дій княжича відпустили, і в 1434 р. по смерті батька він став правителем Феодоро. Каламіту згодом відбудували.

Рис. 8.3. Турецьке військо

Напередодні турецького захоплення Криму, в 70-ті роки XV ст. відносини між Феодоро і Кафою стають дедалі дружнішими. У 1471 р. князь Феодоро Ісаак відвідав Кафу і уклав союз з генуезцями. Але в першій половині 1475 р. розгорнулася боротьба за престол у Феодоро. Дізнавшись про смерть Ісаака, його племінник Олександр швидко прибув із загоном в 300 воїнів з Молдавії, де перебував у вигнанні. Йому вдалося відбити престол у сина Ісаака. Але дні Феодоро вже були полічені; влітку цього ж року турки-османи при підтримці татар висадили військо на кримському узбережжі і на початку липня підійшли до Мангупа.

Озброєні вогнепальною зброєю і знятими з кораблів гарматами, турки і татари п'ять разів ходили на приступ, але взяти місто не змогли. Фортеця впала в грудні 1475 р. в результаті хитрощів турок. Князь Олександр та інші чоловіки, представники княжої родини, загинули у в'язниці в Стамбулі. Живим залишили лише малолітнього сина князя. Турки лишили за ним титул мангупського князя, але реальної влади ні він, ні його нащадки ніколи не мали.

Захопивши гірський Крим, турки утворили Мангупський кадилік – судово-адміністративний округ з центром у Феодоро, включивши до його складу не лише територію колишнього князівства, а й частину генуезьких володінь у південно-західному Криму (зокрема Чембало, перейменованого в Балаклаву). Кадилік підпорядковувався безпосередньо султану Османської імперії. Фортеця Феодоро, перебудована турками, проіснувала до XVIII ст.

Історична довідка

КРИМСЬКІ ТАТАРИ. Починаючи з епохи античності і до XIII ст. Кримський півострів називався Таврікою, Таврією, Тавридою. Назва “Крим” відома тільки з XIII ст., коли Таврію захопили монголи. Згодом ця назва закріпилася за півостровом. Після утворення в XIII ст. Улуса Джучі у Криму оселяється частина монгольських і тюркських народів, основу яких склали кипчаки.

В історичній літературі висловлювалася думка про те, що саме на основі цих степових племен формувалися кримські татари. Але питання про їх походження є дуже складним і невіршеним наукою. Кримські татари історично і етнічно були пов’язані не тільки з кипчаками, але й з іншим тюркомовним населенням краю. Зокрема, південнобережні татари належали не до кипчацької, а до так званої огузької групи тюркських мов.

Тому кримських татар не можна вважати прямими нащадками монголів. Їхнє формування відбувалось надто складним шляхом. Процес формування кримських татар як окремого етносу тривав XIII – XVI ст. Як результат, у Криму вишикли дві основні групи кримських татар: південнобережні та північнокримські (степові), які відрізняються антропологічними ознаками і мовою.

До першої групи відносяться мешканці Південного узбережжя, гірського та передгірного Криму, в етнігенезі яких взяли участь нащадки стародавніх племен киммерійців, таврів, скіфів, греків, аланів, готів, гунів, хазарів, генуезців і частково кипчаків, а також турки-сельджуки, які почали переселятися в Крим в XIII ст. Південнобережні кримські татари відрізняються від степових татар відсутністю монголоїдних ознак і мовою. До складу північнокримських татар, які сформувалися в степовій смузі, увійшли, головним чином, кипчацькі племена, а також залишки хазар, печенігів, гунів, монголів і ногайців.

Через історичні та інші причини кримські татари відрізняються від татарського населення Поволжя, Приуралля і Сибіру. Головним чином це виражено у специфіці зовнішності, матеріальній та духовній культурі. Кримські татари виділяються своїм більш європеїдним антропологічним типом, своєрідними рисами побуту, звичаїв, мови.

3. Кримське ханство

КРИМ У СКЛАДІ ОРДИ

Серед держав-спадкоємців Улусу-Джучі Кримське ханство займало особливе місце. Зручне географічне розташування півострова, самою природою захищеного від нападів, здавалося б, створювало передумови для формування незалежного політичного організму. Але Кримське ханство склалося дуже пізно (30 – 40-ві рр. XV ст.) і ще в середині XV ст. підпорядковувалося Орді. Як самостійна держава воно проіснувало недовго, але весь час відігравало помітну роль у Причорномор’ї, змушуючи рахуватися з ним наймогутніших сусідів.

Перше вторгнення монгольських армій на Кримський півострів припадає на 1223 р., коли загони під командуванням Джебе і Субудея зробили рейд по причорноморських степах.

Пройшовши весь півострів з півночі на південь, монголи рушили на багатий Судак. Розоривши і пограбувавши місто, вони покинули півострів, попрямувавши до Центральної Азії. Це був короткочасний набіг. Справжнє нашестя на Крим монгольські загони зробили під

командуванням хана Батия в 1239 р. Кипчаки, що жили в степових районах, були розбиті, міста і городища в передгір'ях і на узбережжі були спалені, а частину населення рекрутували в армію. Недосяжними для монгольської кінноти стали лише замки і невеликі фортеці, розташовані в глибині гірського масиву. У 1242 р. монгольські загони повернулися із Західної Європи в причорноморські степи, і Крим перетворився в улус Орди.

В адміністративному відношенні становище півострова було таким, як і решти частин Орди. Кримом управляв улусний емір (темник), що отримував цю територію у тимчасове феодалне володіння від хана за службу. Улусному еміру підпорядковувалися дрібніші феодалі – тисячники, сотники і десятники, кожен з яких мав володіння з визначеною кількістю населення. Прості кочівники мали численні господарські повинності, виплачували різноманітні податки в ханську казну і на випадок війни мали за наказом прибути для служби в повному бойовому спорядженні.

Рис. 8.4. Карта Криму, складена Я. Сандраром на основі карт Боплана (1687)

У другій половині XIII ст. монголи захопили вірменську колонію Сурб-Хач («Святий Хрест») – Солхат. Це місто під назвою Крим ста-

ло адміністративним татарським центром. В розумінні монголів слово «Крим» означало ставку правителя півострова і одночасно підпорядковану йому територію. (Існує багато здогадів щодо походження назви «Крим». Згідно з одним із них слово «Крим» (Кирим) вживається в тюркській мові у значенні «рівчак», «земляне укріплення», тобто місто. Нова гіпотеза про походження назви «Крим» належить Е. Мурзаєву, який бере цей топонім з монгольського слова «кирим, хирим, херен» – товста стіна).

Крим вважався володінням ординських ханів, але не був їх резиденцією. Монголи жили всередині і на півночі півострова. Крім того, на початку вони повністю в Криму не осідали, а залишалися тут на зиму, а влітку знову йшли в степи Причорномор'я. При цьому кожен улус мав у Криму свою зону для зимівлі. З часом осілі улус-беї утворили свої бейлики (вотчини), які у XV ст. перетворились на феодальні князівства, майже незалежні від хана, зі своєю адміністрацією і судом і зі своїм власним військом. З головних родів Криму виходили «карачі» – основні радники хана. Турецький дослідник Х. Іналджик називає Крим свого роду федерацією чотирьох родів під главенством старшого карачі з роду Ширін. Ш. Лемерсьє-Келькеже вважає, що політична влада в Криму була розділена між династією Гіреїв і кочовою знаттю – чотирма родами з оточення хана Батія.

ВИНИКНЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

На початку XIV ст. розбрат сприяв ослабленню центральної влади Орди в Криму. Так хан Джанібек (син Узбека) після невдалої спроби захопити Кафу у 1347 р., уклав з генуезцями союз, зробивши їм істотні поступки. Царювання Бердибека, сина і спадкоємця Джанібєка, відзначається мусульманськими істориками як фінал Ординської монархії. По його смерті еміри, що керували окремими провінціями, почали претендувати на самостійність.

В утворенні окремого від Орди ханства в Криму, крім місцевих ханів, були зацікавлені Литва і Московське князівство. (Литва і Москва планували використати кримських ханів проти Орди). Створенню Кримського ханства багато в чому сприяли і турки, що вбачали в ньому союзника в боротьбі з генуезцями. Не заважали цьому і недавні вороги татар – генуезці, які привозили сільськогосподарську продукцію з районів, захоплених татарами, і тому потребували миру з татарами.

Встановлення ханської влади в Криму відбулося в першій половині XV ст. з появою у 1427-1428 рр. Хаджи-Девлет-Гірея, засновника династії Гіреїв (Гераїв – достойних, шанованих), який спробував об'єднати весь Крим під свою владу.

Питання про походження ханського дому Гіреїв (Гераїв) досі не з'ясоване. Більшість дослідників вважають, що перший хан Хаджи-Девлет-Гірей – прямиий нащадок Чінгіс-хана по лінії одного з його синів

Джучі-хана. У сходознавстві прийнята точка зору, що Хаджи-Девлет-Гірей був нащадком Джучі-хана в одинадцятому поколінні.

На думку російського сходознавця професора В. Смирнова (1846-1922), Хаджи-Девлет-Гірей – це прізвисько, а справжнє ім'я – Даулет-бірди, і він був сином хана Таш-Тімура (кінець XIV ст.). Сучасний історик В. Возгрін вважає, що Хадж-Девлет-Гірей був представником двох могутніх кримських родів Ширинів та Биринів. В юні роки він жив при дворі литовського князя Віговта, що й дало йому можливість утвердитися на престолі при підтримці Великого князівства Литовського. Найпоширенішим є віднесення цієї події до 1443 р., однак існують інші точки зору – 1425, 1428, 1433 та 1449 рр. У будь-якому випадку мова йде про видатну подію на теренах Східної Європи, а саме – про постання потужної державної структури – Кримського ханства. У цьому процесі роль хана Хаджи-Девлет-Гірея важко переоцінити.

Одні історики вважають, що повністю незалежним від Орди Кримське ханство стало у 1455 р., інші – у 1470 р. Але як би не було, в ці часи все більшою ставала його залежність від Туреччини, яка у 1453 р. завоювала Візантію (Константинополь).

Заволодівши південними берегами Чорного моря і виходом до нього, Османська імперія прагнула оволодіти і північними, і східними його берегами. Проникнення турків у Крим почалося ще в XIII ст. У 1222 р. війська турків-сельджуків під проводом Аладдіна-Кейкубада захопили і пограбували Судак. У 1261 р. у Крим переселилась велика група сельджуків на чолі з султаном Ізз-ад-діном-Кейкаусом, який володарював над Солхатом і Судаком. Саме з цими переселенцями у Криму почали утверджуватися мусульманські впливи.

Коли в 1466 р. Хаджи-Гірей помер, між його синами почалася боротьба за престол. У 1468 р. кримським ханом став Менглі-Гірей, але в 1474 р. його розбив ординський хан Ахмед і посадив на кримський трон сина Джанібєка. Менглі-Гірей вирушає до Туреччини, заручається підтримкою султана в обмін на генуезькі міста і території, збирає в Криму своїх прихильників і разом з турецькою ескадрою Кеду-паші у **1475 р.** штурмує Кафу. Після чотириденного бомбардування Кафа здалась. Далі турки взяли Анапу, Суддею, Тану, Боспор, Монкастро і решту генуезьких фортець. Було розгромлено і князівство Феодоро. ***З політичним впливом християнських центрів у Криму було покінчено. Після цієї події у 1475 р. Кримське ханство стає васалом Османської Туреччини.*** Південна берегова смуга Криму і Азов залишаються під безпосередньої владою султана; хани в майбутньому мали призначатися султаном, але обов'язково з роду Гіреїв. Вони були зобов'язані за вимогою султана прибувати до нього на допомогу з військами, султан при цьому не повинен був втручатися у внутрішні справи ханства; кримським ханам надавалось право безпосередніх відносин з іноземними державами.

Водночас турки створили в Пониззі Дністра дві адміністративні одиниці, якими управляли безпосередньо Бендерське та Білгородське санджакбейство. У рамках турецької політики у Причорномор'ї важливе місце відводилося містам-фортецям з сильними гарнізонами, які будувалися на ключових географічних позиціях. Це – Киля, Акерман та Хаджибей у пониззі Дністра, Очаків (Ак-Чакум) – біля гирла Південного Бугу, Тягин – у пониззі Дніпра. На довгий час вони стали справжніми форпостами турецького впливу у Причорномор'ї.

Історична довідка

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО з 1475 р. перебувало у васальній залежності від турецьких султанів. Хан Менглі-Грей, який був захоплений турками під час взяття Кафі, піддався Мегмету II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта обцяла призначати ханів у Крим лише з династії Грейів (хан як васал султана перебував на становищі "тікме" – призначеного), надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі.

ПОРТА – в літературі і європейських дипломатичних документах XV–XVI ст. офіційна назва турецького уряду, власне – канцелярії великого візира і Дивана (Державної Ради) Турецької (Османської) імперії. Назва походить від французького слова *porte* – *двері, ворота, вхід до канцелярії великого візира*. Вживалися також терміни: *Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта*.

В історіографії відносини Кримського ханства з Османською імперією не мають однозначної оцінки. Питання про ступінь і характер васалітету Криму досі залишається спірним.

Історик XVI ст. М. Стрийковський писав, що **«турок тримає кримську орду напоготові, як мисливець держить в своїх руках напоготові зграю хортів»**. Тобто турки використовували Кримське ханство як засіб тиску на Польщу і Москву.

Російський історик XIX ст. В. Смирнов висунув теорію повної несамостійності Кримського ханства протягом всієї історії. За його словами, з 70-х років XV ст. Крим став покірним васалом Порти. Владу кримських ханів він розглядав як «тимчасове доручення, строки якого залежали від ступеня прихильності і довіри старшого (Порти) до свого підручного».

Польський історик Л. Колянковський, як і В. Смирнов, вважає кримського хана повним,

хоч і не завжди слухняним васалом Османської імперії з 1475 р.

Турецький дослідник Халіл Іналджик пише, що кримські хани проводили незалежну політику, особливо у першій половині XVI ст.

Американський історик В. Остапчук зазначає, що **«хоча Кримське ханство було васалом Порти, замість сплати данини воно отримувало щорічні дотації від Порти, за що кримські військові сили на випадок військової кампанії мали бути разом з османськими. Династія Грейів че-**

рез своє чингизидське походження мала вище місце в тюрксько-монгольському суспільстві, ніж височки з османських династій. І все ж багато послань ханів Гірейв були адресовані візирю та іншим офіційним особам, що посідали високе становище, але не самому султану, що свідчило про рангову перевагу останнього». Точку зору В. Остапчука поділяє в основному і російська дослідниця О. Хорошкевич.

Таким чином, можна підсумувати, що відносини між Кримським ханством і Османською імперією будувалися на політичному верховенстві султана. Вони були напіввизалежними – напівконкурентними при військових діях заради оволодіння новими територіями, зокрема Угорщини і Польщі, Османською імперією, півдня Східної Європи Кримським ханством. В економічній галузі їх основою був розподіл між васалом і сюзереном прибутків від торгівлі в Кафі, зацікавленість в яких міцно цементувала їхні зв'язки.

ТЕРИТОРІЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Територія ханства розділялась на дві частини: постійну територію зимового перебування – власне Крим, і прилягаючу до неї літні кочувань. Ханству належав степовий Крим, північні схили Кримських гір; узбережжя з 1473 р. було під владою Османської імперії.

Північні сухопутні кордони власне ханства, а не території його літніх кочувань, були незначними – це вузький перешийок Перекопу. На початку XVI ст. після розгрому Великої Орди біля рову, який захищав перешийок, була збудована фортеця Ор-Капу (Двері фортеці), відома в Україні як Перекоп. Після цього територія на південь від рову і фортеці отримала назву Старого Перекопу, а кримських татар стали називати перекопськими татарами.

На заході після будівництва Іслам-Кермена на Таванському пе-

Історична довідка

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО – держава Гірейв (Гірейв) – і на Русі, і в Литві спочатку називалася Ордою, іноді в поєднанні з іменами хана: Орда Менглі-Гірея.

На початку XVI ст. Кримське ханство стало називатися Велика Орда, або Великий Улус. Вживався і термін “юрт” в значенні “територія кочовок улуса”. Але найпоширенішим на Русі була назва Крим, а в Литві – Перекоп.

Історична довідка

ОР (крим.-тат. – рив, Перекоп; Ор-агзи – Орські Уста; Ор-Капу – двері фортеці – кримська назва Перекопу).

Дата виникнення перекопського рову невідома. Перекопський перешийок шириною від 8 до 23 км. Розташований він, починаючи від затоки Азовського моря – Сиваша і до Перекопської затоки, частини Киркиницької затоки. На Перекопі була збудована фортеця Ферах-Кермен (араб.-крим., тат. – “місто радості, весела фортеця”), гарнізони якої складали яничари. Від моря до моря в часи Мехмед-Гірея була зведена кам'яна стіна висотою 10 аршинів і 3 – шириною (за даними Евлія Челебі). Біля підніжжя фортеці Ферах-Кермен було споруджено дві подвійні башти із залізними воротами, через які можна було проникнути на півострів.

ревозі через Дніпро (1504-1506 рр.) ханство стало контролювати всю південну течію ріки. У 1510 р. цей район став місцем постійного кочування кримчаків. На крайньому заході володіння ханства простягались до басейну р. Сині Води. Східним кордоном був басейн р. Міус (Молочна Вода), але до самого Міуса кочування кримців, як правило, не доходило. Крім того, кримські хани отримали від султана частину Бессарабії і частину «доходів» з Молдавії. Після остаточного розгрому Орди Кримське ханство стало контролювати територію між Доном і Кубанню.

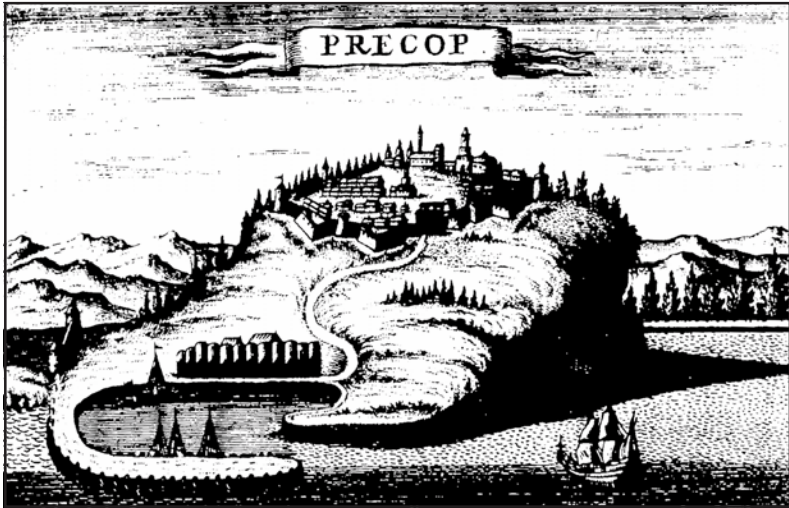

Рис. 8.5. Перекоп. Гравюра XVII ст.

Столицею ханства до кінця XV ст. залишався Старий Крим (Ескі-Кирим), потім на короткий час вона переноситься в Кирк-Єр, а з 1503 р. резиденцією Гіреїв стає Бахчисарай («місто садів»).

Отже, в першій половині XVI ст. Кримське ханство фактично охоплювало не тільки степовий і передгірний Крим (південний і частково гірський Крим належав туркам), але і степові простори між низов'ям Дніпра і Дону, а також степ між Доном і Кубанню. Площа Кримського ханства складала 250 тис. кв. км. при всій території Криму у 27 тис. км². Загальна чисельність кримчаків визначається дослідниками в межах 200-300 тис. чоловік, з яких близько 25% належали до жителів ногайських степів.

Наприкінці XIII ст. зі складу Улуса Джучі виділилась орда під проводом темника Ногая. У другій половині XVI ст. татари на чолі з Казимурзою (Казіїв улус) відокремились від Ногайської Орди та відкочу-

вали під Азак (Азов), де утворили орду «*Мали Ногаї*». Вони признали зверхність турецького султана та кримського хана і розселились на північ від Перекопу, під Азаком і між Доном і Кубанню. Тому що можливості кочування між Буго-Дністровським лиманом і гирлом Дону були обмежені, ногаїці постійно ворогували за пасовиська на Правобережжі з Білгородською ордою, а на Лівобережжі – з Кримськими улусами. Згодом, у першій половині XVII ст. *Мали Ногаї* розпалися на Білгородську (Буджакську), Єдисанську, Єдичкульську (Єдишкульську), Джамбуйлуцьку (Джамбойлуцьку) орди, які розселилися по причорноморських степах аж до Дунаю.

Білгородська орда (орда Малих Ногаїв, Буджакська, Добруджська) займала степи Буджака між гирлами Дністра і Дунаю. Татари почали селитися в цій місцевості ще до XIV ст. У XVI ст. білгородський мурза Бакаї часто очолював напади білгородських татар на Польщу та Російську державу. Масовий приплив ногайських татар в білгородські степи стався на початку XVII ст. Населення Білгородської орди займалось скотарством (розведенням коней, великої рогатої худоби та овець). На відміну від інших ногаїв, населення Білгородської орди частково займалось землеробством — вирощувало пшеницю, жито, ячмінь, просо. Однак головним джерелом збагачення феодалної верхівки залишалися грабіжницькі напади на сусідні країни.

Єдисанська (Очаківська) орда — займала південноукраїнські землі між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодими. Очаків (адміністративний центр орди) та навколишня місцевість між Бузьким лиманом і Делиголем знаходилися під безпосередньою владою султанської Туреччини. Решта території була у васальній залежності від Кримського ханства. Населення Єдисанської орди займалося скотарством, торгівлею і частково землеробством. Продавали головним чином зерно і сіль. Очолював орду каймакан з роду Гіреїв, який призначався кримським ханом. Феодална верхівка Єдисанської орди постійно втягувала чоловіче населення краю в грабіжницькі напади на українські, російські, польські та інші землі.

Єдичкульська орда з другої половини XVI ст. кочувала в степу між Дністром і Дунаєм. Правителями цієї орди були феодали-мурзи, на чолі яких стояв сераскир-султан також з роду Гіреїв. Крім того, управління ордою здійснював спеціальний ханський чиновник — яли-агаси, обов'язком якого було збирання данини для хана. У 1706 р. правителі Єдичкульської орди звернулися до турецького султана з проханням звільнити їх від підпорядкування кримському хану і прийняти у своє безпосереднє підданство, зобов'язуючись при цьому щорічно платити султану велику данину і постійно брати участь у війнах. Однак Порта відхилила цю пропозицію, зобов'язавши султанським фірманом задунайське населення підкорятися кримському хану. У середині XVIII ст. за розпорядженням кримського хана Єдичкульська орда перекочувала на лівий

берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермена до гирла р. Конки і від Дніпра до верхів'їв рік Конки і Берди.

Джамбуїлуцька (Перекопська) орда заснована ногайськими племенами, що переселилися в другій половині XVI ст. з північно-кавказьких степів, кочувала між Перекопом, Дніпром і р. Бердою.

Зобов'язання ногайських мурзів перед кримським ханом полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передача частини здобичі та виділення грошей за кожного полоненого. Разом з тим влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною – у 1621 р. Кан-Темір-бей із роду Мангітів, міняючи попередній сюзеренітет хана, склав присягу султану Осману II. Лише після певних військових дій хану Магмет-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносеннях кримчаків з підлеглими їм ордами траплялись і в наступні роки. У васальній залежності від Кримського ханства перебували також черкеси, які мушили сплачувати кожному новопризначеному хану данину «живим товаром» – 300 хлопчиків і дівчаток, а один із синів хана жив на землі черкесів, виконуючи обов'язки головнокомандуючого.

Територія Кримського ханства була поділена на ханський наділ і князівства (бейлики), якими керували глави родів (беї). Беї мали право одружуватися з ханськими дочками, не голити бороди, як і хан, відправляти своїх послів до іноземних володарів. Беї нерідко воювали між собою і самостійно чинили наскоки на чужі землі. Хан не мав права вимагати податки ні з беїв, ні з їхніх васалів. Навіть іновірці (греки, вірмени та інші), підданці беїв, не сплачували ханові податків. Корінними кримськими родами були **Ширини** (улус яких знаходився в Старому Криму від р. Карасу до Керчі і сусідив з Османською Кафою),

Барини (карасубузарське каймаканство – нинішній Білогорськ), **Кипчаки** (намісники в Кирк-Орі), **Аргини** (улус в районі Кафи і Судака).

Беї Ширини, Барини, Кипчаки, Аргини називалися «карачі». Вони не лише впливали на рішення ханів, але і на вибори ханів, і навіть неодноразово скидали їх. На користь беїв йшла десятина усїєї худоби, що перебувала в особистій власності татар, і з усїєї здобичі, захопленої під час грабінницьких нападів, що організовувались феодалною аристократією, яка одержувала також виторг і від продажу бранців.

Історична довідка

ДИНАСТІЯ ГІРЕЇВ (Герайів) – точних повідомлень про походження чи значення слова “гірей” нема; можливо, воно відносилось до етноніму – назви роду чи племені гірей (кирей), бо роди з подібною назвою зустрічались серед тюрків Середньої Азії, Казахстану і Західного Китаю. Згідно з легендою торгомовного населення Криму вихователем (аталиком) царевича, майбутнього засновника династії, була людина, що належала до роду Гіреїв. Починаючи від Менгі-Гірея, сина Хаджи-Гірея, цю частину імені стали давати кожному царевичу як складову подвійного імені.

Кримськими ханами завжди були представники роду Гіреїв. З 1502 р. вони мали титул: «Улуг Йортнинг, ве Техти Кирымнинг, ве Дешти Кипчакнинг, улуг хани», що означало Гіреї «*Великий Хан великої Орди і престолу (держави) Криму і степів Кипчака*». До османського вторгнення кримські хани або призначалися своїми попередниками, або обиралися представниками вищої аристократії, насамперед, карачбеями. Але з часу турецького завоювання Криму вибори хана здійснювалися надзвичайно рідко, це було винятком. Скинутих ханів відсиляли на острів Родос. Було чимось надзвичайним, якщо хан зберігав свій сан більше, ніж п'ять років. За існування Кримського ханства на престолі побувало, за свідченням В. Смирнова, 44 хани, але правили вони 56 разів. Це означало, що того самого хана то скидали з престолу за якусь провину, то знову саджали на престол. Так тричі були на престолі Менглі-Гірей I, Каплан-Гірей, а Селім-Гірей виявився «рекордсменом» – його зводили на престол чотири рази.

До ханських прерогатив належали: публічна молитва – хутба (тобто проголошення йому «за здоров'я» у всіх мечетях), видання законів, командування військами, карбування монет. Економічною опорою хана було власне землеволодіння – домен.

Крім цього, хану належали всі соляні озера, а також необроблені землі. Але прибутки хана склались здебільшого не з надходжень від експлуатації домена, а від загальнокримської торгівлі трофеями від набігів.

Згідно з мусульманським правом (Чингізове торе) в Криму до початку XVII ст. зберігся звичай, за яким спадкоємцем хана призначався не його син чи найближчий родич по генеалогічній лінії, а старший в роді Гіреїв. У 1607 р. хан Гази-Гірей з метою зміцнення ханської влади встановив новий порядок престолоспадкоємництва – від батька до сина.

Другим за значенням після хана був калга-султан – намісник держави. Резиденція калги-султана була в місті недалеко від Бахчисарая, називалася вона Ак-Мечеть. У нього були свій візир, свій диван-ефенді, свій кади, його двір складався з чиновників, як і ханський.

Рис. 8.6. Татарський хан

За калгою в ієрархічній градації стояв нуреддин-султан, як працювало, його брат. Стосовно калге він був тим же, що і калга стосовно хана. Під час відсутності хана і калги брав на себе командування армією. Він жив у Бахчисараї.

Історична довідка

БЕЙ (бек, бий) – в Криму титул начальників дворянських і деяких військових родів (наприклад, перекопський бей – комендант фортеці Ор (Перекоп)). Цей титул часто замінювали арабським синонімом **емір**.

КАЛГА (від монг. **ворота**) – в Криму співправитель хана, управляв правою (східною) частиною ханства і предводив правої крила його збройних сил.

НУРЕДДИН – (араб. “світло віри”) – в Криму другий після калги співправитель хана, що управляв західною (лівою) частиною ханства і предводив лівого, меншого, за кількістю крила військ.

КАРАЧІ (від монг. **підданий**) – в Криму титул бейів, начальників чотирьох (п’яти) наймогутніших феодалних родів, які відігравали значну роль у внутрішній і зовнішній політиці ханства.

МУРЗА, МИРЗА – титул кримських дворян.

МУФТІЙ (араб. **той, що видає постанови**) – знавець мусульманського канонічного права (шаріату), до якого зверталися в спірних релігійно-правових проблемах.

МУЛЛА (тур. **молла, араб. мевла – пап**) – мусульманин, духовна особа.

МУЕДЗИН (араб.) – мусульманський духівник, який голосно декламував з мінарета вірші із Корану закликає віруючих до спільної молитви в мечеті.

ШЕЙХ (араб. **старець**) – титул начальників арабських родів або мусульманських духовних настоятелів, зокрема високопоставлених осіб у братствах дервішів. Цьому титулу відповідає титул “гір”.

ШЕЙХ-УЛЬ-ІСЛАМ (араб. **шейх ісламу**) – титул найвищого духовного настоятеля (великий муфтії).

Особливе місце в ханстві займав великий бей (beylerbeg). Ним був представник роду Ширин і займав перше місце після царевича. Він же був старшим карачі.

За зовнішню безпеку ханства відповідав Ор-бек (Орбей, намісник Перекопа), він же здійснював постійний контроль за всіма ордами ханства, що мешкали поза межами півострова. На цю посаду призначалися то царевичі, то представники роду Кипчак.

Одна з родичок хана, як правило це була мати або сестра, посідала посаду султанши-валіде або ула-султанши. Принци з роду Гіреїв носили титул султана. Решта членів сім’ї – огланів.

Офіційними розпорядниками волі хана були чиновники ханського двору – ат-аги (від 150 до 200 чоловік), кожен з яких виконував певні обов’язки. Прагнучи позбутися залежності з боку бейів і турків, кримські хани в кінці XVI ст. створюють загони ханської гвардії (капикулу), сформовані за зразком турецьких яничарів. Гвардійці були протиположною феодалній знаті. З них починає формуватися нове служиве дворянство. Тоді ж уведена нова посада при ханському дворі – капігаси, що прирівнювалися до великого візіря в Туреччині.

Кочові орди поза межами ханства (в Лівому Причорномор'ї) очолювали беї – сераскири. Вони нерідко були самостійними в діях і не завжди підкорялися владі хана. Ступенем нижче на соціальних сходах стояли васали беїв і ханів – мурзи (татарське дворянство). Серед залежної частини населення можна виділити улусних татар – кара-татар (чорних), залежне місцеве населення, і на найнижчому ступені стояли раби-невільники.

Особливу групу складало мусульманське духовенство. Іслам вперше прийшов до Криму у 1223 р., коли тут утворився улус Орди. Тоді молодший брат Батия хан Берке (1209-1266 рр.), прийнявши іслам особисто, активно впроваджував його у ханстві. Цей процес посилювався відтоді, як Берке віддав Судак турецькому султанові і турки-мусульмани почали освоювати південне узбережжя. Але остаточне зміцнення позицій ісламу в Криму пов'язане з ім'ям хана Узбека (1313-1342 рр.), який впровадив іслам на півострові як державну релігію. Завершив процес ісламізації Криму легендарний Тімур (1336-1405 рр.), який відкрито спирався у своїй політиці на півострові на іслам і мусульманське духовенство і сприяв всілякому зміцненню *«релігії пророка»* й вимог шариату.

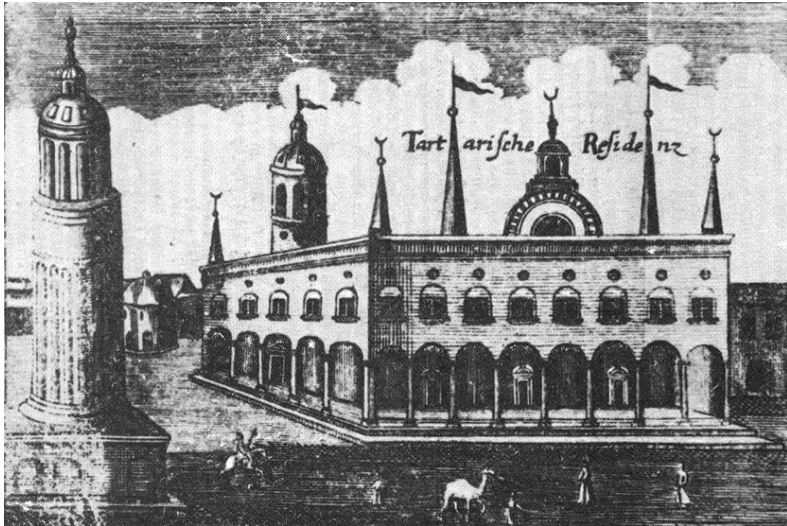

Рис. 8.7. Бахчисарай. Резиденція кримського хана. Гравюра 1687 р.

Після підкорення Криму у 1475 р. турками-османами релігійне життя півострова знаходилось під протекторатом Стамбула. Султан же виступав як халіф щодо мусульман Криму, його вважали ставле-

ником самого Аллаха. Головною персоною серед духовенства Криму був верховний муфтії (Шейх-уль-іслам).

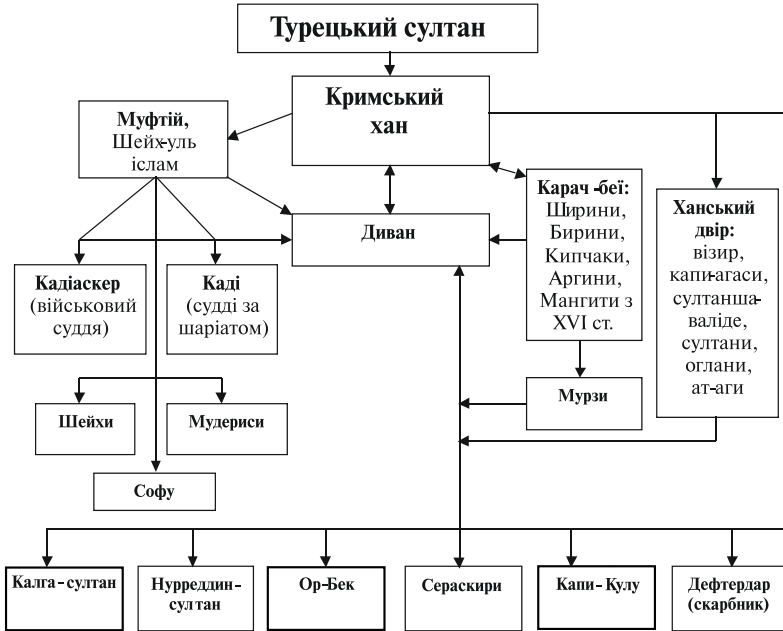
Муфтії жив у Бахчисараї, був тлумачем закону у всіх спірних чи важливих випадках, він призначав чи знімав суддів. Йому належали значні території, які входили до духовного домену, і вакуфні землі, звідки надходили великі прибутки. Далі на ієрархічних сходинках місця займали кадїаскер (військовий суддя), кадї (судді за шариатом), мудериси (відповідальні за навчання у мусульманських школах), шейхи (голови мусульманських братств), софу (послушники братств, або пустельники).

Судили у Кримському ханстві за Кораном чи шариатом (шаріат (араб.) — сукупність релігійних чи юридичних норм, що ґрунтувалися на Корані, мусульманське право). Карали за злочин суворо. Визначати покарання надавали змогу позивачеві, який міг або застосувати помсту («око за око»), або обмежитися стягненням штрафу з винного. Власні суди мали всі іновірці, як християни, так і іудеї.

Найважливіші питання вирішувалися у Державній Раді (тюрк. «Диван»). За даними турецького богослова Евлія Челебі, засідання дивана проходило так: *«...на диван збираються всі капи-кулу (офіцери ханської гвардії) і карачі. З правого боку від хана сидить калга-султан. — ..Зліва нуреддин-султан. Далі з правого боку стоять шейх-уль-іслам (верховний муфтії) і голови трьох мезхабів — муфтії. З лівого боку стоять кадїаскер (військовий суддя), біля нього — міський мулла і 24 кадї. Ханський візир стоїть на ногах, іноді сідає на стороні калги-султана. Далі стоять на ногах ат-аги (чиновники ханського двору), вони прислуговують. А диван-ефенді (служник уряду) стоїть на стороні нуреддин-султана, а також інші правителі і скарбники, мультазіми (відкупники), секретарі дивану, і всі інші писарі стоять на тому боці»*. Окрім хана і головних урядовців, сюди запрошувались представники від ногаїв, беї та мурзи. У дивані вирішували справи внутрішнього управління і зовнішньої політики. Диван був вищою судовою інстанцією. Рішення його, незалежно від кворуму, були обов'язковими для всіх татар. Але відсутність карач-беїв могла паралізувати прийняття рішень дивану. Тому коли карач-беї хотіли заблокувати якусь ініціативу хана, то просто не приходили на збори ради. А без санкції дивана хан не міг зробити жодного важливого кроку.

Таким чином, татарські роди і племена з їх беями і мурзами, хоча й номінально, були у васальній залежності від хана, фактично татарська знать була самостійною і справжнім господарем у Кримському ханстві.

Політична структура Кримського ханства

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Внаслідок низького рівня продуктивних сил Кримське ханство було економічно нерозвинутим. Татарська економіка ґрунтувалася на екстенсивних формах господарства – на кочовому скотарстві, що сполучилося з землеробством, і на позаекономічному присвоєнні шляхом грабниницьких набігів на сусідні країни. У степовій зоні Криму та Причорномор’ї татари вели кочовий спосіб життя. За словами барона С. Герберштейна, татари *«не залишаються довго на одному місці... Стравивши пасовища в одному місці, вони переселяються в інше з дружинами і дітьми, яких везуть із собою на візках»*. Татари кочували окремими селищами (аїлами), а іноді заради безпеки об’єднувалися у великі табори (курені).

За свідченням Михалона Литвина (у 1537 р. їздив як литовський посол до Криму), *«землю, хоча і найродючішу, вони, татари, не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годівлі худоби... У чередах полягає все їхнє багатство»*. Інший сучасник (Мартін Броневський, посол польського короля Стефана Баторія до татар у 1578 р.) повідомляє, що татари *«харчуються кониною, верблюжою, биками, коровами і баранами, яких у них дуже багато.»*

..Простий народ не має хліба, уживає замість нього товчене пішоно, розведене водою, і запиває молоком».

Кочове скотарське господарство татар не могло прогодувати їх, тому вони доповнювали його кочовим землеробством. Зрозуміло, що ні скотарство, ні кочове землеробство не могли забезпечити навіть мінімальні потреби маси татар. Їм доводилося ввозити продовольство з сусідніх країн – з південноруських областей і особливо з Туреччини. Завезення були нерегулярними, бо турки самі мали потребу в привозному хлібі. Тривалі посухи, неврожаї і викликаний ними голод призвели до масового падіння худоби і вимирання населення.

Все це пояснює, чому на першому місці в житті татар найважливішим фактором був позаекономічний спосіб добування – війна. Татари систематично вели війни з метою грабежу сусідніх країн і захоплення полонених, котрих перетворювали в рабів. Так було в XV – XVI ст. Мухамед-Гірей (1515-1523 рр.) доповідав султану: **«Не велиш піти на московського і волоського князя, чим бути сити й одягнути».** Так було й у XVII ст. (домініканський чернець де Люк у 1625 р. писав, що **«ішого заняття, крім війни, вони (татари) не знають».**

Найбільша частка захопленої здобичі, і насамперед полону, дісталась хану, беям і мурзам – до 40%. Тому їм військові походи були особливо вигідні. А малозабезпечені татари розплачувались полоном за борги і менше за всіх вигравали. Таким чином, війни не давали надійного виходу з нестатку, в якому знаходилась основна маса татар-кочівників. Навпаки, війни вели до ще більшого застою в економіці і тільки гальмували розвиток продуктивних сил. У XVI ст. почався процес осідання татар на землю і розвиток у них сільського господарства, насамперед у південному, передгірному і гірському Криму. Цей процес відбувався досить складно. Відомі випадки, коли кримські хани намагалися адміністративними заходами припинити кочування татар і перетворити їх в осілих жителів. Зокрема, Сагиб-Гірей (1532-1553 рр.) наділяв кочівників, що бажали перейти до осілого життя, землями в Криму. Він у примусовому порядку утримував татар від постійного пересування.

Соціальна драбина Кримського Ханства

До початку XVII ст. у Криму остаточно затвердилася як самостійна суспільно-економічна одиниця сільська територіальна громада – джемаат – з колективним землекористуванням, суспільними косовицями і колодязями. Покращилася обробка земель і підвищилася врожайність.

Процесу осідання татар сприяла доступність землі – за мусульманським правом колишні пустоші, на які осідали нові господарі, переходили у їхню власність – **«Хто обробив землю, нею і володіє»**.

Якщо на початку після захоплення Криму турками (1475 р.) економічне життя кримських міст, насамперед Кафи, затихло, то в XVI ст. воно знову набрало силу, а в XVII ст. набагато перевершило рівень генуезьких часів. Економічним центром країни залишалася Кафа з її торговельними зв'язками. Сюди **«з Тїжджаються купці з Константинополя, Азії і Персії»**, – писав про Кафу у 1634 р. перфект міста Дортеллі д'Асколі. Він зображує Кафу **«величезним містом, з населенням у 80 тис. чоловік, що складається з турків(мають у місті до 70 мечетей), греків, вірменів, євреїв»**. Кучук-Стамбулом, тобто маленьким Стамбулом, називали його сучасники. Купців тут приваблювали насамперед невольники, потім хліб і риба. Вивіз продовольства з Кафи був у ті часи досить значним. У середині XVII ст., за повідомленням французького мандрівника Шардена, за 40 днів його перебування в місті туди прийшло більше 400 суден. Очевидно, основну частину хліба, яким забезпечувався Стамбул, складала, як і в XIV ст., пшениця, що вивозилася з Кафи. Велике значення в торгівлі Кафи мала риба. Для однієї тільки Венеції в Кафі, за свідченням Дортеллі, заготовлялось до 200 бочок осетрової риби. А у Крим везли метали (**свинець, мідь, олово, залізо в брусках, сталь і вироби з металу**), **східні тканини, фаянсовий посуд, тютюн, каву й ін.**

Історична довідка

Про древню культуру кримських татар і систему освіти майже нічого невідомо. Прийняття ісламу прилучило їх до духовних цінностей мусульманського світу. У Криму запроваджується арабська писемність, з'являються книги арабських і перських авторів. Освічені люди користувалися великим авторитетом серед татар. Але освіта ніколи не була світською, і керувало нею мусульманське духовенство. 1500 р. хан Менглі-Гірей заснував вище духовне училище (медресе), яке готувало вчених осіб духовного сану. Незабаром такі медресе було відкрито повсюдно. Головними предметами вивчення були арабська мова і філософія. З татарських філософів XVII ст. відомий Абдул-Азіз-Ефенді. Світська література не була в пошані. Виняток становила поезія, розвинена в колах татарської знаті. Історик Магомет-Різа у своєму творі “Сім планет” наводить зразки поетичної творчості Батир-Пряя, Газі-Пряя, Софа-Пряя та інших. Кримські татари рано почали записувати народні пісні. Збереглося багато їх збірників. Але особливо відомі кримські казки й легенди. Живопис і скульптура із зображенням людини і тварин були заборонені Кораном, зате архітектура з елементами рослинного орнаменту процвітала. Яскраве свідчення того – ханський палац у Бахчисарай.

Однак уся ця велика торгівля знаходилася в руках не татар, а турок і західноєвропейських купців. Власне татарська економіка, якщо не вважати работоргівлі, була дуже мало зв'язана з Кафою. Татарське місто як торгово-ремісничий центр сформувалося тільки в XVIII ст. А до того довгий час у татар існувала примітивна форма внутрішньої торгівлі у вигляді базарів, що кочували разом з ордою, складаючи органічну її частину. Базар пересувався разом з купцями і їхніми родинами, разом з ремісниками (за словами безпосереднього спостерігача – венеціанського купця Іосафато Барбаро, що у 1436-1452 рр., жив у Тані, у татарському «*війську є ремісники — ткачі, ковалі, зброярі й інші, і взагалі є всі необхідні ремесла*»), разом з похідною мечеттю, разом зі всім улусом.

Тут, на базарах, почало зосереджуватися татарське ремесло, ще мало розвинене. Тільки в XVII ст. ремісники стали осідати в містах. Кримські ремісники досягали високої якості виробів з металу і шкіри, вовни і дерева, багато з них були дійсними творами мистецтва. Кримські ножі – «пічаки» – славилися по всьому Сходові; партії цього товару досягали 400 тис. штук. Ножі і кинджали Криму цінувалися насамперед за відмінне загартування й елегантну форму клинків. Але не менш приваблювала аматорів і обробка – рукоятка прикрашалася інкрустацією з кістки і рогу, клинки – золотом і срібною насічкою. Такі вироби знаходили збут і в Європі, найбільше у Франції. У Стамбулі було навіть налагоджене виробництво підробок, на які ставилися бахчисарайські і карасубазарські клейма, після чого ціна їх різко піднімалася.

У Бахчисарай виготовлялися і різні види вогнепальної зброї. Особливо славилися карабіни: один бахчисарайський карабін коштував від 15 до 200 піастрів – для порівняння відзначимо, що гарний кінь коштував 30 піастрів. Цього виду зброї тільки на вивіз вироблялося до 2 тис. штук у рік.

Татарські міста, що виникли на межі передгірних і степових районів Криму ще в XVI ст., у наступні два століття завдяки торгівлі й осілому ремеслу швидко росли. Найбільш великими серед них стали Бахчисарай – столиця Кримського ханства, Карасубазар (нинішній Білогорськ). Піднявся Гезлев (нинішня Євпаторія) – єдиний татарський порт, куди приходили кораблі з Малої Азії і Стамбула.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

З відділенням Кримського Улусу від Орди і утворенням Кримського ханства між Кримом і сусідніми країнами відразу ж зав'язались жваві дипломатичні відносини. Кримське ханство впливало на політичне життя регіону – Московської Русі, Польщі, Литви, Великої Орди, а з 1475 р. – Туреччини і ще цілого ряду держав.

Перші правителі Криму – Хаджі-Девлет-Гірей та Менглі-Гірей – вважали своїм головним завданням у зовнішній політиці боротьбу за

зміцнення незалежності. У цій боротьбі кримські хани шукали підтримки ззовні. Хаджі-Девлет-Гірей головним союзником вважав Велике князівство Литовське і Королівство Польське, а також Київське князівство часів правління Олександра (Олелька) Володимировича (1455 – 1470 рр.). Як писав Ян Длугош, «...Хаджі-Гірей оберігав спокій руських земель, стримував своїх татар від розбійних нападів...»

Наступний кримський правитель Менглі-Гірей спочатку так, як і батько, вважав своїм головним союзником Литву і Польщу. **Встановлення над Кримським ханством протекторату Туреччини у 1475 – 1478 рр. з її планом розгортання експансії у Східній Європі перетворило Менглі-Гірея на ворога як Польщі, так і Литви.** Використовуючи древню мудрість «ворог мого ворога – мій друг» і розуміючи, що для Москви і Криму послаблення і ліквідація Великої Орди була б необхідною умовою дальшого розвитку обох держав, Менглі-Гірей і Іван III підписали весною 1480 р. угоду, в якій вказувались головні вороги обох держав: для Криму це був хан Великої Орди Ахмет (і Москва зобов'язувалась допомогти на випадок нападу Орди на Крим), а для Москви – литовський великий князь Казимир IV (Крим мав надати допомогу Москві на випадок литовсько-руської війни). **Так утворилося два протиборствуючі союзи: Литва – Велика Орда і Крим – Москва. Фактично, Східна Європа була розділена на два ворожі табори, що постійно перебували у політичній конфронтації.**

Такий стан речей залишався незмінним до початку XVI ст. За цей час Менглі-Гірей значно розширив кордони ханства, послабив Литву і Польщу та завдав нищівної поразки хану Великої Орди Шіх-Ахмату, внаслідок чого Велика Орда як впливова політична сила припинила своє існування. Фактично Кримське ханство стало наймогутнішою татарською державою у Східній Європі. Ці зрушення у геополітичній ситуації потягли за собою зміну зовнішньополітичної орієнтації кримської правлячої еліти. У цей час у Східній Європі, окрім Кримського ханства, існувало ще декілька інших татарських держав, що утворились на уламках Орди – Казанське, Астраханське ханства, Ногайські орди і Касимівське князівство. Підкорення їх і створення кримської імперії стало головним завданням кримських ханів. Але цим планам не судилося здійснитись. На заваді стало Велике князівство Московське, що теж претендувало на гегемонію у Східній Європі і, зокрема, на спадщину Улусу-Джучі. Розгром Великої Орди виявився поворотним пунктом у відносинах між Москвою і Кримом, союзники поступово стали перетворюватися на непримиренних ворогів. Пояснення цих змін визначає К. Базилевич: «Дружні відносини Менглі-Гірея до московського великого князя значною мірою залежали від небезпеки, що загрожувала кримському хану з боку його найлютіших ворогів – Ахматових дітей». **Остаточний розпад Великої Орди і втеча до Литви Шіх-**

Ахмата усували цю небезпеку і розв'язували Менглі-Гірею руки для вільних дій».

Поступове погіршення стосунків припало на кінець першого десятиліття XVI ст., а в 1519-1520 рр. вилилось у відкрите протистояння, приводом для якого стала боротьба за казанський «стілець», де і Крим, і Москва хотіли мати своїх ставлеників. Перемогу у цій боротьбі здобуло Кримське ханство, якому вдалося у 1521 р. за допомогою військового перевороту посадити в Казані брата кримського хана Махмет-Гірея Сагиб-Гірея і понищити землі Великого князівства Московського аж до Москви. У цій боротьбі союзником Гіреїв виступила Литва, а Москву підтримали Астраханське ханство і Ногайські орди. Османська імперія, що ворогувала з Польщею і Литвою, не підтримала планів Махмет-Гірея. Отже, цей кримський хан своєю самостійною зовнішньою політикою увійшов у пряме протиріччя зі своїм сюзереном — турецьким султаном. Це призвело до конфлікту між Кримом і Туреччиною, до якого втрутилися і Польща, і Литва, і Москва. Все це разом сприяло політичній кризі в Кримському ханстві в 20-30-х роках XVI ст. У цей період у Криму йшла громадянська війна. Представники династії Гіреїв за підтримки Оттоманської Порти, Литви і Москви боролися за владу. В ході цієї боротьби землі Кримського ханства, спустошені заволзькими (астраханськими) і ногайськими татарами (союзниками Москви), а також Литовськими військами, занепали. Значно впав авторитет Криму на політичній арені.

Ослаблення Кримського ханства у Східній Європі і нездатність проводити самостійну зовнішню політику призвело до того, що Крим став слухняним проповідником ідей Османської імперії. Порта в одних випадках кидала в бій войовничий Крим, пропонуючи йому військовим шляхом вирівнювати сили східноєвропейських держав, в інших — зверталась до засобів мирної дипломатії.

Початок другої третини XVI ст. став поворотним етапом в історії відносин Криму, Порти, Москви, Литви, Польщі. Поки Кримське ханство і Османська імперія бачили для себе основну небезпеку в існуванні союзу між Польщею, Литвою і Великою Ордою, а також у тісній співпраці Польщі, Угорщини і Чехії, вони активно співпрацювали з Московською Руссю, справедливо вважаючи, що саме вона здатна протистояти подальшому посиленню Польщі і Орди. Але як тільки Велика Орда, власне кажучи, перестала існувати, і внаслідок цього польсько-ординський союз розпався, перед Кримом і Портою виникла необхідність припинити атаки на Польщу і Литву і форсувати наступальні операції проти Московської Русі.

Таким чином, зовнішньополітичний курс Кримського ханства щодо Москви різко змінився. *Від активного союзу з Московією Крим переходить до паралельної підтримки Москви і Вільно. Тобто: розоряє Литву у союзі з Московією, а Московію — в союзі із Литвою.* Цей зовнішньопо-

літичний курс Кримське ханство і Османська Порта, без істотних змін тримали до останніх днів Кримського ханства.

ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ, ЯСИР

З другої половини XV ст. між Доном, Верхньою Окою і лівими притоками Дніпра і Десни залягла широка і пустельна степова смуга, відома протягом наступних століть під назвою *«Дике Поле»*.

Територія ця не належала нікому. Як писав на початку XVI ст. кримський хан у листі до польського короля, *«Дике Поле – земля ні польська, ні татарська, хто міцніший, той її і тримає»*.

Кримські і ногайські татари в XV і на початку XVII ст. протоптали по Дикому Полю сакми (по-тат. «шляхи»), якими ходили на Україну, везли до Криму награване добро й гнали ясир на невільничі ринки.

Муравський шлях починався в кримському степу і вів по межиріччю Дніпрового і Донського водозбору від Перекопу до Тули. Коли наприкінці XVII ст. почалося заселення степів, татари уникали цієї сакми. Нею користувались тоді лише запорозькі козаки і купецькі та посольські каравани. Від Муравського шляху відділялися *Ізюмський і Кальміуський*. Кальміуська дорога вела вздовж узбережжя Азовського моря і перетинала р. Кальміус і Сіверський Донець недалеко від міста, де в нього впадає річка Борова. Далі Кальміуська сакма проходила через Ізюмський район, а на Курщині біля міста Лівни з'єднувалась з Муравським шляхом. Ізюмський шлях починався на захід від міста Оскола і вів по території сучасних Харківської та Білгородської областей. *На Правобережну Україну й далі татари йшли Чорним, Польським, шляхом або Шпаковим шляхом*, що одержав свою назву від Чорного лісу, по якому він і проходив. Починався шлях від Керван-Юль (Караванної дороги) і йшов до Бугу через річку Синюху на Торговицю, мимо Умані на Львів, Люблін, Пулаву, Варшаву. *У бік Львова йшли ще дві сакми: Кучманська і Волоська.*

Тими шляхами татари йшли в Україну. *З 1450 – 1556 рр. було здійснено 86 великих походів на українські землі з метою пограбування, а з 1600 по 1647 рр. – 70.*

Протягом кількох століть у кримських татар склався цілком певний стереотип мислення, де слов'янам відводилася роль «дійних корів», які просто були зобов'язані ділитися з ними всіма своїми прибутками. Відповідальність за свої військові напади, що вважались у татар цілком героїчним вчинком, власті покладали на потерпілу сторону, звинувачуючи її у неувазі до своїх потреб.

Префект Кафи Дортеллі д'Асколі (1634) повідомляє, що *«татари починали свої розбійницькі походи двічі на рік, виступали приблизно до 100 тис. чоловік, направляючись або в Польщу, або в Московію, або в Черкесію... Ідучи на війну, ... кожен вершник бере з собою принаймні двох коней, одного веде на приводі для поклажі і полонених, а на другому сидить сам»*.

Рис. 8.8. Татарські шляхи

За свідченням Евлія Челебі, хан очолював військо, в якому нараховувалось 100 тис. чоловік; якщо в похід виступав кага-султан, то війська було 50 тис. чоловік; нурредин-султан вів 40 тис. війська; султани мали під своїм началом 30 тис. війська.

Особливо Е. Челебі виділяє «беш-баш» — летючі шайки на чолі з мурзами і беями, які набігали загонами по 10 тис. чоловік. Вони влаштовували набіги майже щомісяця, а пограбувавши і захопивши здобич, поверталися на свою територію (1 тисячею воїнів командував мінк-баша, 100 — юз-баша, 10 — он-баша). За рухливістю татарська кіннота не мала рівних у Європі. Вирушаючи в похід, кожен татарин вів на повіді ще двох-трьох коней. Пересідаючи з одного на іншого, за день він міг подолати до 120 км (це 3-4-денна норма європейського вершника). Слабкою стороною кримського війська була недосконала вогнепальна зброя, у першу чергу гармати. Тому спроби кримців штурмувати укріплені міста, як правило, закінчувалися невдачею. Епізодичні присилання з Туреччини яничарів з гарматами і пищалями не змінювали загального стану.

Боплан писав, що татари «озброєні шаблею, луком, сагайдаком, наповненим 19 або 20 стрілами, з ножем за поясом; при них завжди кремінь

для добування вогню і 5-6 сажнів ремінних мотузок, щоб зв'язувати полонених... Татари йдуть фронтом по 100 вершників у ряд, що складає 300 коней, тому що кожний татарин веде з собою по двоє коней, що йому служать для зміни... Їхній фронт займає від 800 до 1000 кроків, захоплює, таким чином, більше 3 або 4 великих миль, якщо шеренги їх тримаються тісно. Інакше вони розтягуються більш, ніж на 10 миль. Це дивне видовище для того, хто бачить уперше, тому що 80000 тисяч татарських вершників мають більше 200 тисяч коней. Дерев не настільки густі в лісі, як коні в полі, і здалеку здається, начебто якась хмара піднімається на обрії, що постійно зростає при наближенні, наводячи жах на найсміливіших».

Проникнувши на територію України, татари 2-3 дні відпочивали неподалік кордону. Потім орда розподілялася на три загони, які йшли у різних напрямках. Відтак ці загони розподілялись на дрібніші і знову розходились в різних напрямках. Таким чином, татари оточували поселення з чотирьох боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали. Згодом в умовному місці збиралася разом і відходили до Криму.

Перший великий напад кримські татари вчинили влітку 1474 р. на Поділля і Галичину. Через кілька років татари спустошили міста Східного Поділля. Становище ще більше погіршилося, оскільки московський цар Іван III, уклавши угоду з Менглі-Гіреєм, підштовхував його до вторгнення. 1 вересня 1482 р. татари увірвалися до Києва.

Особливо страхітливих масштабів набрало руйнування України наприкінці XV – у першій чверті XVI ст. Окрім татар, у травні 1498 р.

Історична довідка

ВІЙНИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ СУПРОВОДЖУВАЛИСЯ ПОСТІЙНИМ ВИКРАДЕННЯМ НАСЕЛЕННЯ, ГРАБЕЖАМИ ТА ЗНИЩЕННЯМ МАЙНА. Це однаково стосувалося і азійської, і європейської частини континенту. Грабіж був неминучим супутником війни, і здобич слугувала засобом відшкодування нанесених втрат.

У Європі за короля Генріха V (1413-1422) почалося регулювання норм військової здобичі: грабежі обмежувалися безпосередніми потребами війська. Було заборонено брати худобу, рубати плодові дерева. У 1427 р. Габсбурги встановили принцип розподілу продовольчих продуктів, заборонили підпалювати житло та майно ворога. У 1527 р. Фердинанд I уточнив це правило: про початок грабежу повідомляв командир, не захоплене повністю місто підлягало грабуванню. Артилерійські гармати і вся зброя, а також дзвони розглядалися як сировина для відливу гармат і конфісковувалися. У тому ж році Мартін Лютер оголосив, що “здобич і платню ми візьмемо у негідних людей, дякуючи Божій милості і доброті”. Середньовічні схоласти і гуманісти XVI ст., не заперечуючи самого принципу грабежів і викрадення населення та худоби, наполягали лише на тому, щоб не страждали невинні: священики, ченці, паломники, іноземці і торговці, які опинилися в зоні військових дій, а також жінки і діти, яких брали в полон задля того, аби отримати викуп.

Кордон між Європою і Азією, який співпадав у Середні віки з кордоном території кочівників і осідлого населення, був ареною безкінечних воєн, що супроводжувалися грабежами і захопленням полонених. Подібні війни були умовою існування кочових громад, а набіги – звичайним явищем в житті Кримського ханства, і головний матеріальний інтерес полягав у захопленні полонених – майбутніх рабів.

вперше напали на Галичину підрозділи турецької армії, які доценту її зруйнували, забравши в полон близько 100 тис. люду. У 1500 р. загони татар пройшли Брацлавщиною, Волиню, Берестейщиною, Галичиною, Люблінщиною та Сандомирщиною, спаливши багато міст і захопивши близько 50 тис. українських і польських бранців.

Венеціанський посланник Джованні Карраро у 1578 р. писав, що **«потребу в рабах задовольняють переважно татари, що кожного року ходять на полювання за людьми, як в області Московську і Подільську, так і у землю черкесів (Україну)»**.

Частина істориків вважає, що торгівля живим товаром була винаходом не татар, вони її перейняли або від кримських аборигенів, або від слов'янських сусідів. Дослідник В. Возгрін зазначав, що ні в XVI ст., ні пізніше походи з метою здобичі не вважалися чимось непристойним не тільки у Криму, а й у суміжних країнах. Козаки Богдана Хмельницького разом з татарами Іслам-Гірея розоряли оселі жителів Польщі, палили міста і забирали з собою тисячі невольників на продаж. Науковець пише, що набіги козаків не припинялися й у XVIII ст., коли їхня здобич у Литві досягала десятків тисяч людей. Цю точку зору поділяє і Мустафа Джемілев, голова Меджліса кримських татар. Він вважає, що кримських татар використовувала у своїх геополітичних планах Туреччина, і саме вона повинна відповідати за наїзди за ясиром, оскільки для татар це був засіб отримати необхідний товар і гроші шляхом обміну. Однак **більшість істориків вважає ясир великим лихом для слов'янських народів, зокрема українців**, як найближчих сусідів кочівників.

«Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату, – підкреслював Михайло Грушевський, – не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтенсивністю своєю руйніним наслідкам сеї нової грози ...»

Тисячі і десятки тисяч полонених татари відправляли у Крим, на невольницькі базари в Газлев (Євпаторію) і Кафу (Феодосію). Ідучи в похід, татарські мурзи укладали договір з турецькими купцями, зобов'язуючись доставити визначену кількість невольників. М. Литвин, відвідавши Крим у середині XVI ст., наводить слова одного жителя Криму, який, бачачи полонених, запитував його: «Осталось ли еще сколько-нибудь людей в вашей стране или их уже совсем нет?»

Наприкінці XV ст. (після захоплення османами генуезької Кафи) і на початку XVI ст. Кримське ханство було одним з основних поставальників рабів, яких захоплювали під час безперервних набігів, причому жива здобич слугувала і як винагорода за військові подвиги.

Основним центром торгівлі рабами була Кафа. Тільки 1474 – 1477 рр. митні прибутки від цієї діяльності досягли 360 000 акче або 8 тис. золотих дукатів (дані Х. Іналджика). Протягом XVI – середини XVIII ст. у Кафі в середньому продавалося 17 тис. рабів у рік. На кінець

XV ст. ціна раба-слов'янина досягла 250 акче або близько 4 золотих дукатів.

Ні в Кафі, ні в інших османських портах Криму полонені не затримувалися. Їх продавали в Османську імперію, Єгипет, Європу. Частина жінок залишалися в Криму як наложниці. Аби невільники не втікли, їх заковували в кайдани, поміщали в ями, підрізали підошви ніг і посипали рубаним кінським волоссям, вирізали частину гомілки і вставляли тоненьку паличку.

У той же час невільники, поки вони не були продані за моря, могли бути звільнені шляхом викупу або обміну на полонених татар. За багатих викуп платили родичі або купці, які відвозили нещасних у рідні краї, де в свою чергу отримували відповідну нагороду. Згідно з повідомленням С. Герберштейна, **«полонені змушені служити рабами шість років підряд, по закінченню яких вони ставали вільними, але з країни виїхати не могли»**. Правда, досліднику В. Сирочковському вдалося натрапити лише на одну згадку – на козака, який в 1525 р. «відпрацював» і отримав свободу.

Був ще один спосіб звільнення з кримського полону – перехід на службу до кримчаків. Жінкам, які народжували дітей від татар, також давали свободу, але без права залишати півострів. Недаремно в XVI-XVII ст. склалося прислів'я, що кримський татарин лише з батьком і начальником говорить татарською. З муллою він говорить арабською, з матір'ю польською, а з бабусею – українською.

Отже, з кінця XV-XVI ст. ясир стає головною причиною для кримчан. Це було зумовлено тим, що економіка ханства розвивалася на екстенсивній основі і не могла забезпечити ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму населення. Крім того, торгівля невільниками була чи не єдиним джерелом виплати податей, накладених на кримське населення турками.

Кримські набіги були умовою процвітання і існування не тільки кримських татар та італійських колоній, але й Османської імперії. Х. Іналджик у 70-ті роки XX ст. так писав про роль рабства в економіці Порти: **«Рабство... було важливим для Османської імперії інститутом. Не тільки державні організації, але й різноманітні сегменти економіки – шовківництво, аграрне господарство, торгівля, а також обширне домашнє господарство вищого класу – все засновувалося на рабстві. Необхідно підкреслити, що все залежало від регулярного широкомасштабного**

Історична довідка

Географ С.Л. Рудницький (1877-1937 рр.) писав, що в XVI-XVII ст. в Україні панували такі ж політико-географічні відносини, як у XIX ст. на Східному узбережжі Африки, аж до того часу, поки європейські держави не поклали край работоргівлі. Ця «африканська» обставина, що склалася на сотню літ раніше, ніж в Африці, дає нам розуміння того, яким страшним політичним і культурним гальмом було татарське лихоліття.

постачання рабів ззовні, оскільки рабство в мусульманському суспільстві могло підтримуватися лише за допомогою ввозу».

Тому походи по ясир в Україну велися незалежно від офіційних міждержавних відносин між Кримом, Польщею, Портою, Литвою та Москвою. Звичайно, за таких умов розгортається збройне протистояння населення України та Криму. На жаль, ця боротьба надовго стала бар'єром для порозуміння жителів України та Криму.

Розділ IX

Виникнення та еволюція козацтва на території України

1. Походження козацтва

Шукаючи відповідь на питання, як і коли виникло українське козацтво, слід звернути увагу на етимологію слова «козак». *«Козак» тюркського походження існувало з XII ст. Вперше зафіксоване в «Тамній історії монголів» під 1240 р., в арабсько-половецькому словнику 1245 р. та половецько-італійському словнику 1303 р. «Codex Cumanicus», складеному для генуезьких торговців. Спершу воно мало побутовий відтінок і означало «одинокую людину», «нежонатий». З початку XIV ст. — у значенні «вартувий», до якого згодом додалися негативне «розбійник», «пройдисвіт». Після занепаду монгольської держави козаками іменували кочові народи лівого крила Золотої Орди. Десь у другій половині XV ст. слово «козак» стало вживатися і щодо представників східного слов'янства. У російській мові слово «козак» спочатку означало людину, що не мала сім'ї та майна. У документах і ділових паперах початку XVI ст. синонімом терміна «козак» було слово «молодець». Деякі польські автори XIX ст. виводили це слово від слова «коза»: козаки прудкі, мов кози. Інші посилалися на воїна на ім'я Козак.*

Лінгвісти слово козак (кай-сак) виводять з «кай» — легка і «сак» — в'юк, тобто легков'ючний. І. Крип'якевич вважав, що слово «козак»

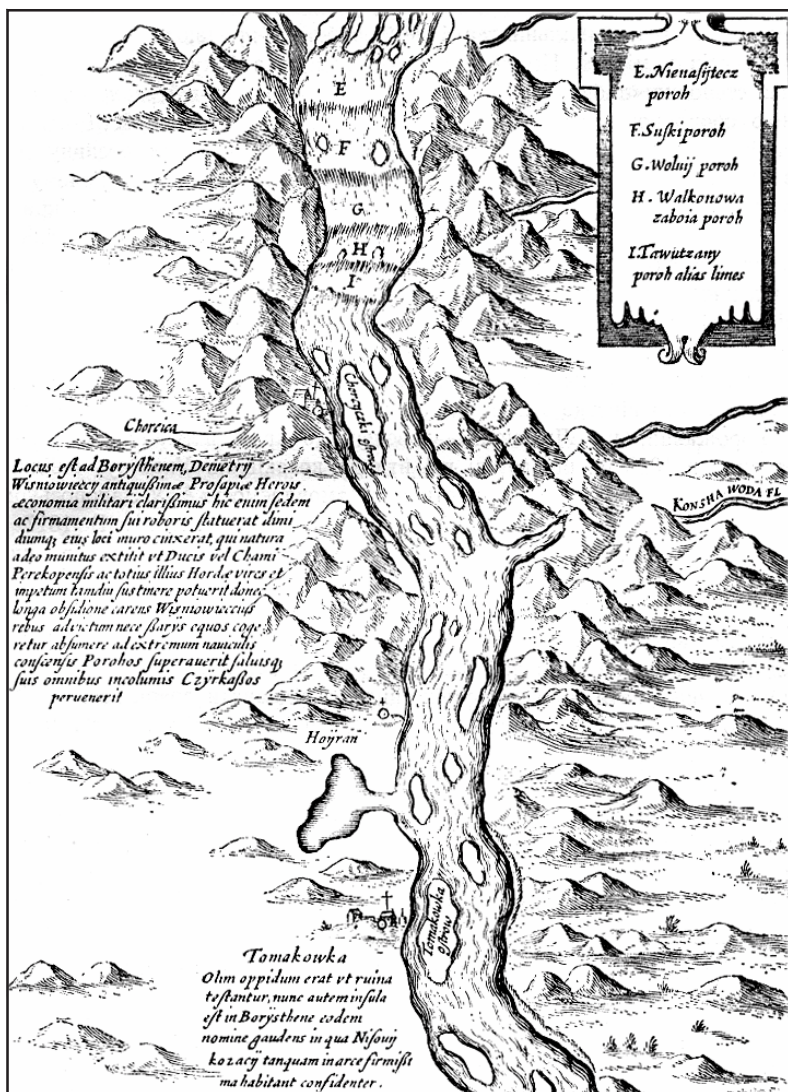

Рис. 9.1. Дніпрові пороги і острови Хортиця та Томаківка

турецького походження і означає відважну, вільну людину, юнака, вояownika. Автор «Історії Русів» виводить козаків від козарів чи хозарів. Він доводить, що хозари були не кочівники, а слов'янські вої-

ни, що данина хозарам — то просто військова подать, а хозарські війни — то міжусобні війни слов'ян доварязької доби.

Частина істориків вважає, що безпосередніми попередниками козаків були бродники і берладники.

Давньоруськими літописами бродники згадуються тільки три рази: Літопис Руський пише, що 1147 р. вони разом з половцями допомагали чернігівському князю Святославу Ольговичу в боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем. Друге свідчення відноситься до 1216 р., коли під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм і Ярославом Всеволодовичем та новгородським князем Мстиславом Удатним, на допомогу двом першим прийшли *«Муромці, Бродници и Городчане, и вся сила Суздальской земли»*. У третій раз бродників згадує Новгородський літопис під 1223 р. В битві на р.Калці в Північному Приазов'ї бродники на чолі з воєводою Плоскинею виступили на боці монголів проти об'єднаних сил руських і половців.

У сучасній історичній науці існує думка, що частиною бродників могли бути берладники і галицькі вигінці, які згадуються в давньоруських літописах при описі подій другої половини XII — початку XIII ст. За думкою О. Головка, назва берладники *«не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю — Берладдю»* (Північно-Західне Причорномор'я). Більшість дослідників вважає бродників слов'янами. На це вказує слов'янське ім'я ватажка бродників — Плоскиня, приналежність їх до православної конфесії, а також вказівка візантійського автора Микити Хоніата на те, що бродники є гілкою «руських».

На думку М. Грушевського, Б. Грекова, Д. Якубовського, Л. Гумельова, Н. Полевого бродники були прототипом пізнішого козацтва.

Про існування козаків (cosacos) у Криму у середині XV ст. свідчить і устав генуезьких колоній 1449 р. З середини XV ст. стають відомі татарські козаки, так звана кайсацька орда, яка прийшла від Волги і напала на Поділля 1459 р. Наприкінці XV ст. з'явилися ординські козаки в Криму.

М. Максимович стверджує, що українські козаки стали відомі десь близько 1471 р. У 1491 р. козаками називають себе повсталі селяни в Галичині. До середини XVI ст. козаками на Україні називають людей,

Рис. 9.2. Козак з козачкою

які займалися уходними промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом) на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. У Великому князівстві Литовському, до якого входили українські землі XIV–XVI ст., назва «козак» стосувалася нижчого прошарку татар, посаджених (оселених) князем Вітовтом у своїй державі наприкінці XIV ст. Вони належали до окремих підрозділів, які діяли у складі литовського війська. **За даними Д. Яворницького, 1563 р. стали відомі черкаські козаки, які становили нерегулярне військо Литви для захисту кордонів.**

Більшість сучасних істориків вважає, що в кінці XV ст. козаки –

Історична довідка

З Оповіді Старого Козака Микити Коржа:

“..Загалом усі запорожці голову і бороду голіли, залишали тільки невеличкий пучок волосся – чуб, або російською хохол, від чого й усіх українців москалі називали хохлами, а Україну Хохландією. Цей чуб інколи був такий великий, що закривав усе лице: в такому випадку його закручували як коси і закидали за вухо. Такий чуб називався оселедцем (можливо, від схожості за формою з оселедцем). Вуса носили всі, чорнили їх і закручували догори, і що вони були довші, то більше вважалися окрасою хвацького козака”.

тюрки і слов'янські козаки («бродники», «уходники» і т. д.) злилися і дане поняття набуло дещо іншого значення – **«людина поза підданством»**. У реєстрах козацтва 1572, 1581 рр. існувало багато тюркських прізвищ: Байдак, Бут, Гусейн, Кудаш, Толук, Чурба, Охмат та інші. **Козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів – у назвах, побуті, звичаях.** Не випадково в Оттоманській Порті козаків називали змішаним народом – «буткалами». Вартий уваги і той факт, що до XVI ст. запорожців

часто називали ординськими козаками.

Таким чином, в термін «козак» у різні часи вкладався різний зміст. Слово «козак», що з'явилося в мові, поступово набуло в українського народу значення особисто вільної, мужньої людини, незалежної від офіційної влади, захисника Батьківщини, оборонця за православну віру.

2. Причини та джерела формування українського козацтва

Характерною рисою заселення України у XV ст. було те, що основна маса мешкала на давно обжитих землях – Київщині, Галичині, Волині, Поліссі та Поділлі. А південні землі – Середня Наддніпрянина, Запоріжжя – мали значні природні багатства, але були незаселені. Південна Україна, котра відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і стає колицкою нового соціального явища – козацтва.

Серед причин, які зумовили появу козацтва, можна виділити: соціальні (посилення феодалної експлуатації, юридичне оформлення кріпосної залежності); **економічні** (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого Поля); **політичні** (прагнення польської адміністрації залучати козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); **національні** (спротив політиці полонізації та окатоличення українського населення), **стратегічні** (загроза з боку Кримського ханства).

Появу українського козацтва на історичній арені більшість вчених датують кінцем XV ст. Однак, фактично майже до кінця XVI ст. козакування було скоріше родом занять, ніж соціальним станом, тим більше, що через нього пішли вихідці з різних верств населення.

Польські історики XIX ст. вважали, що «козаки були злочинцями, засудженими у Польщі, звідкіля вони втікали від кари на Україну, і тут склали вільний козацький стан». Ф. Равіта-Гавронський зазначає, що козаки — наступники грабіжницьких інстинктів норманів. За словами цього автора «Це фаланга невдоволених будь-якими державними відносинами ... Скрізь — і в Польщі, і в Московській Русі — козаки були протидержавними елементами, виявились нездатними для самостійного політичного організму, хоч і запозичили в Польщі деякі ознаки державної ідеї... В жадобі безкрайньої свободи козацчина стала противником усякої серйозної роботи, вийшовши з народу, зробилась його гнобителькою, навіть знівечила долю свого народу». Тадеуш Корзон так само приходить до висновку, що козацтво — «шкідливий і болючий нарост на тілах Польщі і Москви, небезпечний для цивілізації».

М. Костомаров писав, що «козацтво, безсумнівно, татарського походження, як і сама назва «козак», і був переконаний, що козацька верства була сформована із міщан старостами прикордонних міст.

Перший український дослідник історії козацтва В. Антонович розглядав «общинну теорію» походження козацтва. Він вважав, що «козак — місцевий стан без усякої ініціативи державної влади».

М. Грушевський пише: «Козацтво в українських землях — це суто народне явище... склавшись зрештою у певний суспільний клас воно, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України...».

Радянська історіографія категорично відстоювала тезу про виключно селянський характер походження козацтва. Джерелом такої однозначної думки став розгляд «класичного» вже з початку XVII ст. козацтва і перенесення його, значною мірою селянського, характеру поповнення у цей час на XVI ст.

За версією сучасного американського історика українського походження О. Пріцака, в другій половині XV ст., після завоювання Криму і повної ісламізації татар з генуезьких колоній, «козаки» пода-

лись на північ і сформували біля Дніпрових порогів січовий осередок, щоб продовжити перервану боротьбу хреста проти півмісяця». (Із документальних звітів генуезьких колоній Криму відомо, що всередині XV ст. козаки залучалися до охорони міста Кафи).

О. Субтельний констатує: *«Спочатку основну масу козаків складали селяни-втікачі, були серед них також міщани, позбавлені сану священники, шукачі пригод із збіднілої знаті. Хоч до козацьких лав вливалися поляки, білоруси, росіяни, молдавани і навіть татари, все ж величезну більшість населення Подніпров'я складали українці. Російський різновид козацтва розвинувся далі на схід, на р. Дон».*

В історіографії існує ряд версій, що пояснюють походження козацтва:

а) *«хозарська»* — отожднює козаків з народом, який жив у степу, «хозарами» або козарами;

б) *«чорноклобуцька»* — вбачає в ній нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені, яке в давньоруські часи жило в степовому прикордонні;

в) *«татарська»* виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині в кінці XIV — початку XV ст.;

г) *«автохтонна»* — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем громад Київської Русі, які за литовську добу трансформувалися у військово-службові формування;

д) *«уходницька»* — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на Пониззі Дніпра громад вільного озброєння людей, котрі прибували сюди на промисли;

е) *«захисна»* — пояснює назву козацтва необхідністю дати організовану відсіч татарській агресії.

Ми навели лише деякі погляди на походження українського козацтва, характерні для історіографії. З цього можемо зробити попередній висновок, що *козацтво виникає як своєрідний спосіб життя, зумовлений своєрідністю геополітичного становища України XV — поч. XVII ст. Цей спосіб життя був пов'язаний не з виробництвом, а з промислом (не виключено, що і пограбуванням, але не слід абсолютизувати і робити визначальним у характеристиці причин появи козацтва), полюванням, рибальством тощо, до того ж під постійною зовнішньою загрозою, що з самого початку робило козаків озброєною ватагою.*

В історичній літературі попередниками козацтва в сукупності називалися майже всі існуючі на українських землях соціальні прошарки населення. І всі ці думки, безумовно, мають свою рацію, якщо зважити на кількавікову еволюцію козацтва. Проте, в них не завжди враховувався фактор часу, етапи розвитку козацтва і українського суспільства. Тому, процеси, характерні для кожного з окремих етапів, нерідко безпідставно узагальнювались, що призводило до розбіжності поглядів. Крім того, слід зазначити, що козацтво як специфічне су-

спільно-політичне явище, виникло не одномоментно – його становлення і організаційне формування охоплювало тривалий проміжок часу XVI-XVII ст. До того ж цей процес мав і своєрідну періодизацію. Розвиток українського козацтва можна поділити на ряд етапів, неоднакових за тривалістю та змістом, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

I етап – зародження (з кінця XV – до середини XVI ст.)

Головним джерелом формування українського козацтва у цей період були уходники та вихідці з міст і містечок, городів (міські) козаки. Поряд з окремими ватажками козаків-уходників на татарські улуси ходили загони, очолювані прикордонними старостами. До другої половини XVI ст. ми бачимо в основному дружлюбне ставлення знаті до козаків, як спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі і пани з їх організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацтва.

Слід відзначити, що шляхта на той час не бачила в козацтві якоїсь самостійної суспільної сили, а дивилася на нього як на низи лицарського стану. І тому намагалася тримати його під своїм впливом у відповідності з традиційними нормами феодального підпорядкування.

II етап – становлення (з середини XVI – до середини XVII ст.)

На зламі XVI-XVII ст. почався перехід від козацької вольності до регламентованої військово-політичної структури. Основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство. У ці роки відбулися такі події, як: 1) утворення реєстрових збройних формувань; 2) легітимізація козацького стану – юридичне визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви; 3) козацькі війни, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під польської влади територіях «козацьких порядків»; 4) був утворений союз між козацтвом і православною церквою, захист православ'я перетворився на один з основних напрямків діяльності і Війська

Рис. 9.3. Козак. Мал. І. Рєпіна

Запорозького; 5) різко зростає активність козаків у боротьбі проти турків і татар; 6) Запорозька Січ виступає суб'єктом міжнародного права, кіш укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував окремі держави або їх коаліції, козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя.

III етап – розвиток (з середини XVII – до середини XVIII ст.)

У процесі національно-визвольної революції 1648-1676 рр. була створена Українська держава, в основу якої було покладено систему організації влади Запорозької Січі. В той же час 60-80-ті рр. XVII ст. увійшли в історію України під назвою «Доба Руїни». Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель, спалахи громадянської війни, наростання соціальних конфліктів і протистоянь, постійний зовнішній тиск і втручання у внутрішні справи України іноземних держав. Все це спричинило поразку української революції, не дало можливості довести побудову держави до кінця. В кінці XVII – на початку XVIII ст. Мазепа підняв авторитет гетьманської влади і спробував зберегти автономію України завдяки союзу зі шведським королем Карлом XII. Почався наступ російського царату на Україну. Реформи гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського.

IV етап – занепад (1764 – 1785 рр.)

60-80-ті рр. XVIII ст. пройшли під знаком поступової ліквідації Росією автономії України. У 1775 р. було знищено Запорозьку Січ, у 1781 – ліквідовано козацьку полкову систему на Гетьманщині, у 1783 р. юридично оформили кріпацтво і ліквідували козацтво як соціальний стан, у 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту дворянству», відповідно з якою українська знать урівнювалася в правах з російським дворянством.

Наприкінці XV – на початку XVII ст. на українсько-татарському прикордонні знаходилися 6 груп козаків: козаки-уходники, городові (міські) козаки, козаки-боляри, козаки-шляхтичі, козаки-селяни (гомота), козаки-іноземці. На початку XVII ст. всі ці групи злилися, створивши союз з православною церквою, що забезпечило єдність козацтва.

КОЗАКИ-УХОДНИКИ

У XIV – XVI ст. на півдні України існував досить обширний малозаселений район – так зване Дике Поле, у життя якого панівна верхівка майже ніколи не втручалася. Тому люди, котрі там проживали, були дійсно вільними, незалежними від панів і від державної влади.

Цей південний степовий регіон України був надзвичайно благодатним щодо природних умов: у численних річках, затоках і озерах водилося багато риби, у степу – багато звірини. Природні багатства південного краю приваблювали сюди людність не лише з України, а й з сусідньої Білорусі, Польщі, Росії. **З весни до пізньої осені ватаги**

козаків-уходників займалися в цій місцевості мисливством, рибальством, бджільництвом. Такі промисли, як правило, не обходилися без сутичок з татарами, що випасали гурти худоби на благодатних степах.

Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вливався в елемент землеробський і доповнював його. В умовах постійної загрози нападу кочівників козаки мали виробляти військові навички та відповідну самоорганізацію. На зиму вони, як правило, поверталися до міст, містечок і сіл, у яких мешкали їхні родини. При цьому місцеві власті намагалися стягнути з козаків податки. В грамоті великого литовського князя Олександра Києву 1499 р. зазначалося: **«Которые козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на Низ до Черкас и дали и што там здобудут, с того со всего воеводе десяток маютъ давати».** В той же час до кінця XVI ст. умови життя не змушували селян шукати нового соціального статусу. Поштовхом до таких пошуків став наступ кріпосницьких відносин. І тоді селянство стало виявляти все більший інтерес до козацтва. У вихідних засадах козацького життя — юридичній та економічній незалежності — воно бачило свій споконвічний ідеал — «землю і волю». Це і призвело на початку XVII ст. до масового покаяння селянства і, з іншого боку, до оселяння низів козацтва. Але до кінця XVI ст., точніше до повстань 1591-1596 рр., які вперше з'єднали втечі селян з козацьким рухом, ми не маємо серйозних підстав говорити про вплив селянства на формування українського козацтва.

ГОРОДОВІ (МІСЬКІ) КОЗАКИ

На початку 40-х років XVI ст. кримський хан Сагиб-Гирей писав польському королю Сигізмунду I: **«Приходят козаки черкаские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чинят шкоды нашим людям».** Майже аналогічним за змістом був лист турецького султана Сулеймана I до тогож самого короля (1546 р.). У ньому зазначалося, що **«з прикордонних замків, належачих до Польщі, — Переяслава, Брацлава, Черкас, Києва і багатьох інших»** козаки, очолювані старостами: Б. Претвичем, Д. Сангушком, С. Пронським у 1545 р. здобули приступом Очаківську фортецю.

Джерела переконливо свідчать про походження козаків з міст. Але це зовсім не означає, що козакували власне міщани-ремісники чи торгові люди. Для прикордонних південних країв характерним явищем в ці часи було проживання у містах козаків. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) мешкало 223 міщанина, 9 бояр, панів і князів, 25 міських слуг, 93 військово-службові верстви, 250 козаків. Аналогічне явище було в той час і серед населення Брацлава та Вінниці. Городові (міські) козаки або ходили в степ на промисли, або ж служили у заможних громадян (власної осідлості здебільшого не мали).

М. Довнар-Запольський пише: *«у міщанах південних міст було б помилово вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття... За своїм заняттям південне міщанство було нижчим військово-службовим класом... на півдні міщанство відігравало таку ж роль, яка на півночі належала панцирним боярам, ординським слугам і подібним групам»*. Отже, показання населення цих міст, особливо Черкас і Канева, було показанням не стільки міщанства, скільки військово-служилого елементу.

Населення прикордонних міст взяло активну роль у формуванні козацтва. Воно стало важливою складовою частиною українського козацтва, що відбилось і в назві «городові» (міські) козаки, а також загальноприйнятому у XVI ст. синонімі слова козаки – «черкаси».

Королівські старости та царські воеводи на прикордонних землях непокоїлися, спостерігаючи, як зростає кількість озброєних незалежних козаків, котрі часто виявляли неповагу до влади. Однак, важливішим було те, що вони знайшли в козаках ідеальних оборонців від татарських наскоків, а одним з обов'язків старост і воевод було якраз захист кордонів. Так у 1520 р. черкаський староста Сенько Полозович завербував загін прикордонних козаків служити вартою. У наступні десятиліття інші старости, такі як Євстафій Дашкевич, Предслав Лянцкоронський, Бернард Претвич та інші почали мобілізувати козаків як для оборони, так і для нападів на турків і татар.

КОЗАКИ-БОЯРИ

З другої половини XVI ст. розпочинається новий етап формування козацтва, пов'язаний з боярством, шляхтою і селянами.

Відносини козацтва з феодално-шляхетським станом були складними і неоднозначними. Вони пройшли весь можливий спектр взаємовідносин – від спорідненої, тісної співпраці на початковому етапі формування козацтва до повного антагонізму в наступні часи.

Після Люблінської унії 1569 р. польські власті стали проводити ревізію прав на шляхетство. Вони вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності. У ході реорганізації військової справи приватне землеволодіння втрачало свій колишній службовий характер. Підставою для визнання шляхетських прав ставало не відбування військової служби, а наявність документального підтвердження права власності на землю. Якщо для магнатів, князів і зем'ян ця обставина не створювала особливих проблем, то перед боярами та військовими слугами вона постала з усією гостротою. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «шляхетське» походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян і перебували під загрозою покріпачення.

Ті, хто не міг стати шляхтичем, але й не хотів стати кріпаком, йшли в основному на «нічіє» Нижнє і Середнє Подніпров'я. Ця дрібна військово-служива група феодального стану була тотожною козацтву за своїми суспільними функціями. *У соціально-правовому відношенні дрібні бояри і військові слуги займали проміжне становище між вільними селянами і шляхтою, приблизно те ж місце, що і козацтво.* Після 1569 р. в законодавстві Речі Посполитої вже зовсім не зустрічається така категорія, як боярство. Натомість з'являються перші взяті на державну службу козаки. Уряд Речі Посполитої залучає українське населення до військової служби, насамперед для боротьби проти Швеції та Росії. Найбільш підготовленим до цієї справи виявилось саме боярство та військові слуги. *Вони й стали основою швидкого створення козацьких загонів, які перетворилися на вагому силу польського коронного війська.* Покозачившись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати своїх «лицарських» прав. *Відбулось «обоярення» козацтва. Замість споконвічної досить аморфної прикордонної спільноти під впливом боярства утворилась сильна, соціально визначена верства.*

КОЗАКИ-ШЛЯХТИЧІ

Помітний вплив на формування козацької верстви справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. У прийнятій Варшавським сеймом конституції 1590 р. зазначалося: *«Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою з волі і порозуміння нашого».*

Прагнучи отримати земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів взяли участь у колонізаційному процесі. Серед прибулих на Подніпров'я було і немало таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. В. - Антонович звернув увагу *«на тунову силу, яка внаслідок анархічного стану Польщі повинна була зміцнити козацькі війська, а*

Рис. 9.4. Козак-шляхтич. За Рігельманом

саме на свавільних людей у власному сенсі цього слова. Люди свавільні були майже виключно бідні шляхтичі, які поступили на службу до інших, більш багатих, і потім втекли від останніх». За часів Стефана Баторія шляхтичі не лише очолювали реєстровців, а й становили основну масу козацької старшини.

Відомо, що Криштоф Косинський, ватажок одного з найбільших козацьких повстань в 90-х рр. XVI ст. був польським шляхтичем з Підляшшя. Чимало дрібної шляхти було у війську Северина Наливайка під час його походу до Молдавії в 1594-1595 рр. До шляхти належали: Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький та інші.

Приймаючи у своє середовище представників військово-шляхетського стану, козацтво використовувало їхній воєнний досвід, переймалося їхнім світоглядом і певними соціально-корпоративними ознаками. Адаптуючись і переосмислюючись, ці ознаки ставали надбанням українського козацтва.

Історична довідка

КОЗАКИ НАЗИВАЛИ СЕБЕ ГРОМАДОЮ АБО ТОВАРИСТВОМ. Товариство походить від польського слова, що буквально означає "група". У польському війську лише шляхта, котра служила в гусарських, панцирних та інших хоругвах, називала себе товариством, солдати ж, не шляхтичі, іменували себе жолдацтвом, шеренговими, а частіше жовнірами.

КОЗАКИ-СЕЛЯНИ (ГОЛОТА)

Створення Речі Посполитої та реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалась посиленням феодального гніту. Шляхта випрошувала в королів грамоти на прикордонні землі захоплювала їх і намагалася встановити владу над людьми, які цього не хотіли. Однією з найпоширеніших форм протесту селян у ці часи стали втечі у південні та південно-східні райони. Польський хроніст XVII С. Грондський так описав це явище: *«Ті з руського народу, хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися даницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу незаселених місць і там привласнювали собі вільне право й відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками».*

Докладаючи величезних зусиль, *козаки-селяни розривали степову цілину, зарослу ковилою і тереном, торували шляхи, будували мости, засновували поселення.* Селянство та міську бідноту приваблювало їх право на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Тому перехід у козацтво асоціювався з ідеєю вільного господарювання.

На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодално-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами населення на Запорозжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р. зазначалося: «...*Пішли до них (запорозжців) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так що мало хто і до плуга має людей*». Бурхлива колонізація Подніпров'я дала в розпорядження козаків цілу армію готових на все заради землі і волі селян. Отже, *в кінці XVI — на початку XVII ст. основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство, за рахунок якого чисельно невелике козацтво у першій половині XVII ст. перетворилось на «козацький народ», перемогти який Річ Посполита виявилась неспроможною.*

КОЗАКИ-ІНОЗЕМЦІ

У козаки йшли знедолені, але й нескорені люди. Крім причин для невдоволення, треба було ще мати духовні засади, енергію та силу для боротьби, — якості, котрі Л. Гумельов називав пасіонарністю. Звичайно, приречений на холопство, страх, апатію аж ніяк не годився на роль запорозького козака. Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. Січ могла стати притулком для будь-кого, без різниці роду-племені. За переказами, до Січі приймали будь-кого, хто міг перехреститися. При нагоді вливалися до Січі звільнені з турецьких галер, представники європейських і азійських народів. За даними польського історика Л. Подгородецького притулок на Січі знаходили представники більш ніж 20 національностей, серед них: білоруси, литовці, поляки, татари, німці, росіяни, угорці, іспанці, євреї, волохи, грузини, вірмени, серби, французи, араби, китайці, турки та інші. Сучасний український дослідник В.Щербак звертає увагу, що *«серед бойових трофеїв запорозжців були інколи і захоплені в полон турки і татари, частина з яких ставала згодом членами січової громади... Тюркський елемент досить чітко простежується аж до ліквідації козацтва в Україні».*

Цікавим джерелом з історії українського козацтва є реєстр запорозжців 1581 р. В архіві давніх актів Варшави «Скарбі короннім» зберігся список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 р. видано платню за участь у Лівонській війні. Цей список і є найдавнішим реєстром козацьких військ. Вперше проаналізували цей документ А. Стороженко, М. Грушевський та М. Василенко. За даними М. Василенка, у 1581 р. серед низових козаків українці (разом з білорусами) склали 83 %, поляки — 10% , серед решти були росіяни, черкеси, німці, серби, татари, молдавани. (У реєстрі Війська Запорозького 1649 р., складеного за умовами Зборівської угоди, налічуються представники 23 етносів).

Кароль Гамберіні, секретар посольства Папи Римського до Речі Посполитої, у 1584 р. писав: *«...Серед козаків всякого народу: поляки,*

німці, французи, іспанці, італійці, різні утікачі, що чимось провинилися дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою».

За даними сучасних харківських дослідників В. Семененко та Л. Радченко, у середині XVII ст. національний склад козацтва в Україні був таким: українців, білорусів, росіян та інших європейців було 34,2%; азіатів – 27,4%; представників середземноморських народів – 21%; вірменоїдів – 17,4%. Приміром, керівник повстання (1591-1593) Криштоф Косинський був поляк, відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) – турок, Кочубеї – із татар, Ян Томара – грек, Пилип Орлик – із родини чеських баронів, Фрідріх Кенігсек, гарматний осавул Івана Мазепа, – німець, Максим Кривоніс (за даними Н. Полонської-Василенко та Д. Дорошенка), шотландець за походженням.

Таким чином суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Спочатку козакували переважно вихідці з міст і містечок та частина селян, що пов'язувалося з виникненням ухоронництва та боротьбою проти татарської агресії. Соціально-економічні та політичні зміни другої половини XVI ст. зумовили перехід у козацтво значної частини бояр. Польська експансія на Україну створювала сприятливі умови для поновлення його лав представниками шляхти, як польського, так і українського походження. Протягом існування козацтва в товариство приймалися і без обмежень представники інших національностей. Водночас посилення соціального і національного гноблення викликало покочачення широких верств селянства та міської бідноти. Об'єднавши всі ці групи, козацтво стає «політичним народом», уособленням свободи і рівності, захисником православної віри, бастионом проти внутрішніх та зовнішніх ворогів.

3. Запорозька Січ

ЗАСНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Основним осередком помешкання козаків було Запорожжя, або Низ (територія Дніпровських порогів). Нижню течію Дніпра між лівими притоками Самарою і Конкою з давніх-давен перетинали 12 (частина істориків вважає, що їх було 9) кам'яних скель-порогів. Далі на південь у Дніпро впадали численні річки, у гирлах і долинах яких розкинулися багаті на дичину і трави луки і плавні.

Козаки називали цю природну країну «*Великий Луг*». Він починався на лівому березі Дніпра від південної частини острова Хортиця і простягався до Дніпровського лимана. Маючи десятки кілометрів у

ширину та близько 300 кілометрів по руслу Дніпра, його площа становила майже 600 кв.км. Луг служив козакам не тільки місцем для полювання і рибальства, а й природною фортецею, неприступною для татарських орд. *Козаки нерідко весь Запорізький край називали Великим Лугом* (тепер ця місцевість залита водами Каховського водосховища). На дніпровських великих і малих островах (понад 250, найбільший з них – Велика Хортиця, 12х2,5 км.) козаки і споруджували невеликі укріплення – городки або січі. Такі ж укріплення вони ставили і вздовж притоків Дніпра – в місцях, де займалися промислами, землеробством і скотарством. Найбільш відомі січі на островах: Томаківка (площа близько 380 га), Мала Хортиця (площа 500 га), Базавлук, Велика Хортиця (у спеціальній літературі кількість січей визначається від 5 до 13, але більшість науковців дотримуються позиції Д. Яворницького, який обстоював версію про 8 січей).

Походження назви «січ» трактується по-різному. Одними – як розчищене серед лісу, висічене місце. Інші ведуть її від поняття «засіка». Автор «Історії Русів» вважав Січ пограничною заставою проти татар, утвореною польсько-литовським урядом із українського люду. Проте одночасно протягом століть слово «Січ» означало столицю усього запорозького козацтва. Поряд зі словом «січ» ставилося слово «кіш», що часом звався «вельможним запорозьким Кошем». (Татарською мовою слово «кіш», чи правильніше, «кхаш», означало 10 тисяч зведених до купи овечих отар). Козаками слова «січ», «кіш» вживалися то як синоніми, то з цілковитим розрізненням одне від одного. Під словом «січ» звичайно розуміли постійну столицю, постійний центр усього козацтва, а під словом «кіш» найчастіше розуміли центральний орган управління Запорозької Січі (уряд). Іноді воно мало значення тимчасового місця перебування козаків, військового табору, ставки. Але найчастіше слово «січ» або «кіш» вживалися з однаковим значенням постійного місця перебування запорозьких козаків.

За місцем свого розташування у Пониззі Дніпра за порогами українське козацтво називалося Низовим або запорозьким військом. З кінця

Історична довідка

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО (?-бл. 1563) – князь, походить з волинського роду Гедиміновичів. Вперше згадується у джерелах у 1545 р. В 1550-1553 рр. – староста черкаський і канієський, прикордонний стражник на Хортиці. На о.Мала Хортиця за його ініціативою козаки збудували фортецю, яка стала військовою базою для запорозьців на пониззі Дніпра (прототип Запорізької січі). Протягом 1556-1557 рр. організував численні походи запорозьців у володіння кримського хана і на турецькі фортеці. В 1557-1560 рр. – воевода російського царя Івана IV (Грозного). 1558, 1559, 1560 рр. здійснив походи на Кримське ханство. У 1563 р. втрутився у боротьбу за молдавський престол, у бою під Сучавою був взятий в полон і виданий турецькому уряду. За наказом султана Сулеймана II був скинений з вежі на залізні гаки, вмуровані в стіну. Як свідчить “Хроніка” Мартина Бельського, “зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру”.

XV – до середини XVII ст. так звалися як ті, що жили по низу за порогами Дніпра, так і ті, що жили вище порогів.

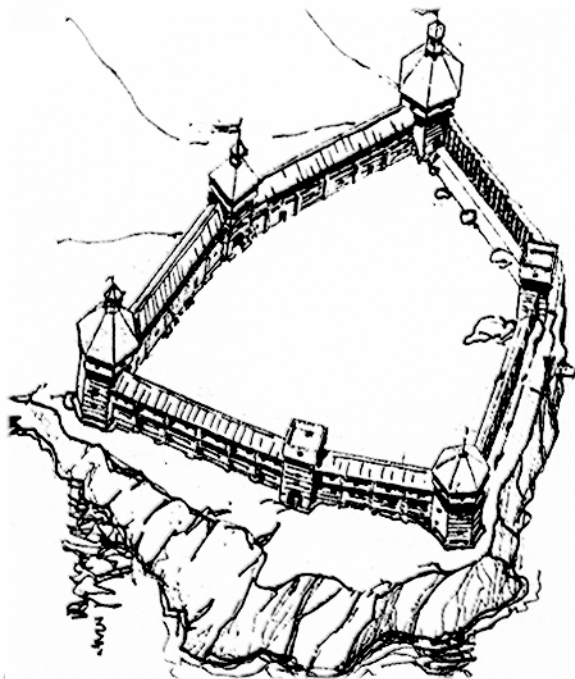

Рис. 9.5. Хортицький замок Д. Вишневецького в сер. XVI ст.

Першим свідченням про відокремлення низових, або запорозьких козаків, слід вважати документ 1568 р., в якому йдеться про те, що козаки «стали на Низу, на Дніпрі, в полі і на нивах». Але конкретнішою вказівкою на відокремленість козаків можуть служити реформи 1572 і 1578 рр. (короля Сигізмунда II Августа і Стефана Баторія) про поділ українських козаків на реєстрових і нереєстрових. Реєстрових оголосили так би мовити законним козацьким станом (їх називали *«Військо його королівської милості Запорізьке»*), а нереєстрових – незаконними, вони стали іменуватися запорожцями-січовиками або Військом Запорізьким. *Розмежування українських козаків остаточно утвердилось в першій половині XVII ст.*

Польський письменник XVI ст. Мартин Бельський у своїй «Хроніці» писав, що у 40-х роках XVI ст. за порогами існував кіш з гарнізоном, який мав у своєму розпорядженні гармати і човни. На думку В. Голобуцького, Запорізьку Січ було засновано на о.Томаківка, що лежить на південь від Хортиці. На Томаківці, як зазначає М. Бельський,

«найчастіше живуть козаки», і вона «служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі». Відомі дослідники козацтва В. Смолій і В. Степанков вважають, що творення першої Запорозької Січі завершується близько 70–80-х рр. XVI ст., (в 50–70-х рр. на Хортиці та інших островах були тільки її зародки). *«З її утворенням, — пишуть вони, — дух козацької вольниці починає поширюватись на південні регіони України».*

Частина істориків, зокрема М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Борисенко вважають, що початок Запорозької Січі дала козацька фортеця, зведена між 1522 — 1556 рр. на о. Мала Хортиця українським князем Дмитром Вишневецьким. Частина істориків схильні ототожнювати князя з Байдою, героєм українських народних пісень. Але це було піддано під сумнів іншими істориками, зокрема В. Антоновичем, М. Драгомановим, В. Голобуцьким.

Жінок на Січ не допускали, як це було узаконено в більшості лицарських орденів. У Січі додержувались ритуала прийому до козацької общини. *Умовами прийому на Січ були: знання тогочасної української мови, православна віра, вміння володіти зброєю, дотримуватись традицій товариства та клятви вірності йому, бути неодруженим. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю та проживати в містах, містечках та по селах, поза межами Січі.*

ВЛАДА І ЗАКОНОДАВСТВО

Запорозька Січ з самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу з виборністю керівників, з рівним правом участі усіх козаків у виборах. Формально *найвища влада на Січі належала Військовій (Генеральній) або повній загальнокозацькій раді* — «коло» (Перша згадка про таку раду датована 1581 р.). Ради відбувалися два-три рази на рік: на початку січня (зазвичай, першого), другого або третього дня після Великодня, в жовтні на свято Покрови. Не козаки права голосу не мали. У XVI ст. на Січі існував звичай неохочих до ради зганяти силою. За відмову прийти на поважне зібрання могли скарати й на смерть. Посеред Січі був майдан, де і відбувалися військові ради, а навколо майдану півколом стояли різні будівлі — військова канцелярія, пушкарня, майстерні, курені.

Раду проводив кошовий отаман, а допомагала йому старшина. Осаули обходили козаків, з'ясовуючи справу, й запитували, як ті до неї ставляться. Деколи старшина добирала собі значніших козаків і спільно з ними обговорювала спірні питання. *Формального голосування не було. Козаки виявляли своє ставлення гучними окликами, «гуком», підкидаючи при цьому шапки догори.* Перемагала сторона, що мала безсумнівну

Рис. 9.4. Найдавніша з відомих козацька печатка

більшість. Не згодна з рішенням ради меншість примушувалась до покори більшості не лише погрозами, але й інколи биттям, навіть вбивствами.

Рада мала широкі права. Тут вирішувалися найважливіші питання Запорозької Січі: про мир і «розмир», про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців. **На раді раз на рік обиралася старшина: кошовий отаман**, якому належала найвища влада в Січі, **писар** (завідував канцелярією), **один або четверо осавулів** (порядкували військом), **обозний** (командував артилерією та обозом), **суддя** (займався судочинством та звичаєвим правом) **та підстаршина, шафар** (скарбник січового скарбу), **кантаржей** (кантарлей) наглядав за вагою і мірами, **довбиш** (окрім обов'язків оповісника забезпечував збір хліба й підвід з паланок на потребу війська), **хорунжий, бунчужний та інші**. **Всього у владних структурах Січі налічувалося близько 20 різних посад із загальною чисельністю адміністративного персоналу від 49 до 150 осіб (у різні часи).**

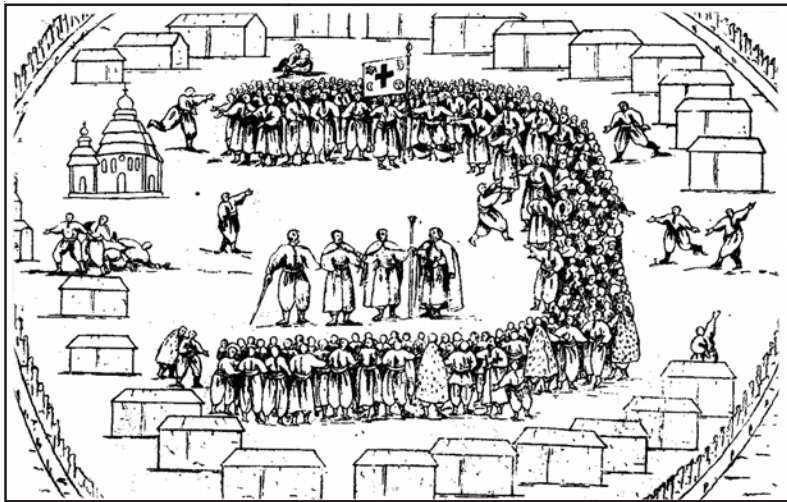

Рис. 9.5. Козацька рада в Січі (малюнок XVIII ст.)

На раді кожен курінь, а їх було 38, обирав собі курінного отамана (у запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, очолюваної курінним отаманом).

На раді вирішувалися також і основні господарські справи. Уся земля Запорозької Січі, чи, як то звалось, запорозькі вольності поділялися на паланки – повіти, що були джерелом постачання необхідного

господарського добра для утримання війська. (Паланка у запорозьців означала центральне управління певної частини запорозьких територій). У паланці перебувала запорозька старшина: полковник, осавул і писар, які жили без сімей. Прості ж козаки в паланці жили з жінками, тому і називалися «гніздюками», «пічкурами», «бабоблюбами». Вони займалися господарюванням і постачанням харчів січовикам. **Козацька земля між паланками розподілялась щороку в січні жеребкуванням.** Ніяких суперечок при цьому не виникало. На раді всі вольності розписувалися на 38 папірцях так, щоб кожній паланці дісталось більш-менш однаково земельного і водного добра. На очах всього товариства писар скручував ті жеребки і клав до своєї шапки, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати жеребок. **Якому куренню що припаде, тим він і мав користуватися весь рік.**

Крім загальних рад у запорізьких козаків були ще і ради до «курнів», які вони звичайно називали «сходками». Курині сходи відбувалися тоді, коли старшина й отаман не бажали скликати загальну раду.

На Січ приходили добровольці, добровільно й брали обов'язок виконувати закони товариства. Але у Січі, як зрештою, і в будь-якій середньовічній державі, не було писаної конституції у сучасному розумінні цього слова.

Запорозькі неписані закони, звичаєве право, маючи коріння у звичаях, йшли від самого життя, досвіду, оформляючи по суті вже існуючі суспільні відносини. Тому, якими б дивними не здавалися такі закони, в них була одна вирішальна перевага — вони діяли впродовж декількох віків.

Козацькі звичаї були надзвичайно суворими, особливо щодо кримінальних злочинців. Смертю в Січі карались: вбивство козака козаком, злодійство між ними, зазіхання на загальносічове і курінне майно, розбійництво в межах вольностей, а також за зраду, боягузтво та програвши у бою з вини старшин. Крім того, тяжкими злочинами вважалися: блуд (скакання в гречку, або «чужолозтво»), мужолозтво й скотолозтво, порушення дисципліни і субординації, особливо в поході. Головною метою покарання було завдати жаху іншим козакам. Широко практику-

Історична довідка

КУРІНЬ — будинок розміром 40х12 метрів. До кінця XVI ст. вони робилися з хмизу накривалась кінськими шкірами, пізніше використовувалось дерево. Існували службові приміщення — комори, довжиною до 24 м для зберігання різного припасу, зброї і боєприпасів, а також церква, будинок для козаків похилого віку.

Історична довідка

У КУРЕНІ БУВ ЗВИЧАЙ ПОБРАТИМСТВА. У побратимство вони приймали таким чином: наливали у великий глиняний ківш вино, змішували його з кров'ю тих, хто заключав побратимство. Потім мочили у тім ківші шаблю, стріли, бойову сокиру й спис. Зробивши це, вимовляють молитву і п'ють вино. Побратимство було довічне і зобов'язувало жертвувати життям для побратима.

Історична довідка

КОЗАЦЬКА СИМВОЛІКА. Українське козацтво мало свої символи – відзнаки або клейноди (від нім. “кошттовність”). Вперше клейноди були надані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Серед них була хоругва, бунчук, булава, печатка з гербом, на якому зображено козака з самопалом. Згодом до клейнод зараховували й перначі, литаври, значки, палиці та ін. Ознакою влади кошового отаман (гетьмана) була булава. Булава – палиця з деревини, довжиною 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася. Козацькі полковники мали перначі (шестопер) – ребристі булави, які носили за поясом. Символом влади судді була печатка зі срібла із зображенням козака з шаблею та самопалом на лівому плечі. Навколо напис: “Печатъ славного Війська Запорозького Низового”. Найбільшою святинєю козацтва вважалася хоругва (коругва, прапор). Хоругва була здебільшого кармазинового чи малинового кольору з вишитим зображенням гербів, святих, хрестів тощо. Символом влади військового писаря був срібний каламар (чорнилниця). Литаври – великі мідні котли, обтягнуті шкірою, служили для подання різного роду сигналів (скликання на раду, подання тривоги тощо). Важливим атрибутом влади був бунчук – древко довжиною 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала кулька, від якої донизу звисали пасма кінського волосся і червоні мотузки.

Усі козацькі клейноди, за виключенням паличок від литавр, які постійно були в довбиша, зберігалися в січовій Покровській церкві, у скарбниці, і вносилися тільки за особливим наказом кошового.

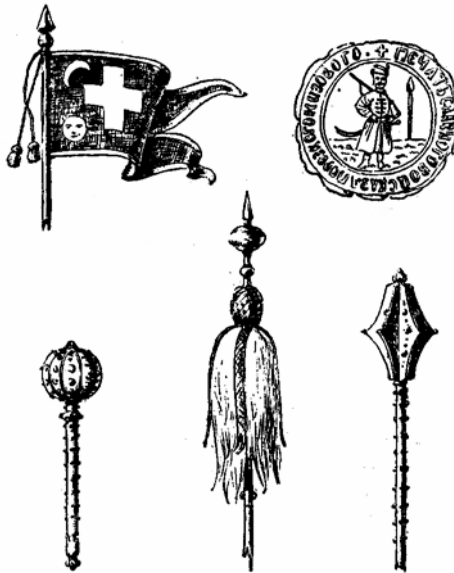

Рис. 9.6. Козацькі клейноди: 1) хоругва, 2) бунчук, 3) пірнач, 4) булава, 5) печатка

валось публічне виставлення на згнєблення. Привертає увагу така особливість запорозького судочинства: тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть – за злочини проти особистості. **Тюрем на Запоріжжі не було.** Тільки в окремих випадках, коли побоювалися, що злочинець втече, його приковували до гармати і залишали без охорони. Ті, хто своєчасно не виплатив борг, теж приковувались до гармати, і перебували в такому положенні до виплати боргів і помилування. Злочинця, який раніше користувався загальною повагою, за вимогою козаків мали звільнити від

покарання або замінити більш легким. Засудженого до смертної кари могла врятувати дівчина, яка б висловила бажання вийти за нього заміж, але подібне мало статись на базарі або в паланці, в Січ жінок не допускали.

На Січі були передбачені жорстокі покарання: шибениця, кіл, побиття палицями. Причому за запорозькими звичаями виконання смертних вироків доручалося самим злочинцям, тобто злочинець мав карати злочинця. А якщо засуджений був один, то вирок відкладали, доки не буде другого злочинця.

Помітний негативний вплив на криміногенну ситуацію справляло вживання алкоголю. У літературі немало згадок про пияцтво, яке нібито в Січі вважалося нормою. *«Запорожців зображали як живі посудини, переповнені горілкою, а в мороз напували горілкою і коня»*. Г.Л. - Боплану здавалось, що на світі нема народу, здатного зрівнятися з запорожцями у пияцтві. М. Максимович згадує козака Карпа Півторакочуха, якого, нібито, поховали у горілчаній бочці.

Без сумніву, горілка була на Запоріжжі предметом не другорядним. Надто ж у мирний час. Перед походом бенкетували цілий день, а на ранок товариство випивало прощальну чарку. А в бойовій обстановці запорозький закон вимагав тверезості. У поході за пияцтво могли скарати на смерть, на морі п'яного викидали за борт.

За виразом М. Гоголя, на Січі збирались і ті, у кого *«уже лежала около шеї веревка»*. І якби в Січі не вживали відповідних заходів виховного, дисциплінуючого і карного характеру, злочинність могла б розвинутись до нестерпних масштабів.

На Запоріжжі діяла влада козаків і для козаків без розвинутих бюрократичних форм управління, але з досить жорстокою регламентацією побуту в інтересах товариства як цілого. Але ж наївно вважати козаків лише непорочними героями. Запорожці належали своєму часу. Досить згадати про події у тогочасній, здавалося б освіченій, Європі – Варфоломійську ніч, тортури інквізиції, страхітливу тридцятирічну війну 1618-1648 рр., жахи колонізації Америки, щоб розуміти звичаї епохи. У війнах того часу вороги змагалися в лютому немилосерді. І запорожці не були винятком. У походах молодецтво і відвага супроводжувались взяттям здобичі. Худоба, зброя, цінне майно ворогів привласнювалось, а що не можна було забрати з собою – спалювалось. Врешті-решт, зло це діялось на взаємній основі. Матеріальні репресії заради вигоди і наживи були звичайним явищем у тогочасних війнах. Не варто забувати про економічні засади такої поведінки. Для козака воєнна справа – це ремесло, матеріальна умова його існування. Традиція ця довго і міцно трималась у козацькій свідомості.

Не обминуло запорожців і найганебніше зло їхньої епохи – работоргівля. Звичай брати людей у полон який почався у XVI ст., зберігався, як твердят історики, аж поки існувала Запорозька Січ. Поло-

нених продавали, вимінювали на полонених запорожців, повертали за викуп. С. Соловійов наводить докази поведінки запорожців під час походу в Білорусію на початку XVII ст. – «хуже татар». Д. Яворницький повідомляє, як 1675 р. з Білгородщини на Січ повернулися з великою здобиччю – на кожного козака по одному ясирові. П. Куліш нагадує про факти торгівлі невольниками.

Називаючи ці факти, варто відразу зауважити, що масштаби невольництва на Запоріжжі ніколи не йшли ні в яке порівняння з турецькою і татарською работоргівлею чи з величезним бізнесом на рабах в Америці. Зв'язок запорожців з рабством мав епізодичний характер, він не став масовим. І все ж цих сумних слів із запорозької пісні не викинеш. У той же час запорожці, ризикуючи життям, ходили в Крим і Стамбул, визволяючи полонених християн без всякої вигоди для себе. Прикладом може служити похід на Кафу П. Сагайдачного, під час якого було звільнено тисячі невольників, похід на Крим кошового отамана Івана Сірка, який врятував з неволі 7 тисяч християн і з боями вивів їх на козацьку територію.

Козаки не знали самі і не просили пощади. Пристрасті, мотиви козацької поведінки мають історичний вимір. У цьому і варто шукати пояснення неоднозначної оцінки козацтва його сучасниками і пізнішими дослідниками.

Отож, даремні намагання дияволізувати запорожців, як і захоплено ідеалізувати їх. Справжні запорожці були істинними синами свого часу, носіями і його високих поривань, і його трагічних реалій.

Порядки на Запоріжжі уособлювали свободу особи і терор агресивної більшості, аскетизм і розгул, благородство і надмірну жорстокість, активність свавільного натовпу і розніжені лінощі, безтурботність і обережність. Таким чином, ***у козацтва виробилася суперечлива система влади й підлеглості. Демократизм у Січі межував з охлократією (владою натовпу). Будучи вічною опозицією існуючій державності, козацтво ігнорувало важливість міцної ієрархічної структури, їхні вожді з цієї причини нерідко перетворювались на заручників, яких видавали переможцям, або знищували за помилкові рішення.*** Г. Л. Боплан відзначав, що за 17 років його спостережень жодного кошового отамана не минула така трагічна доля.

«Кітсиста низова республіка» – називав Запорізьку Січ Генрік Сенкевич. ***«Християнською козацькою республікою»*** назвав її М.Костомаров. І справді, ***Січі були притаманні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками; була виборна система органів управління; функціонувало власне козацьке право, існувала своя територія, яка називалася «землею Війська Запорозького».***

При цьому Запорізька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між повноцінною державою і ізольованою в малозаселеному місці общиною, що виникла на

грунті духовної і професійної спільноти. Але це був досить життєздатний політичний організм, який мав державотворчий потенціал.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ТА БОРОТЬБА КОЗАКІВ ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У численних походах і боях українське козацтво створило самобутнє військове мистецтво, виявило високий вишкіл як на суходолі, так і на воді. Козаки були озброєні рушницями або мушкетами, пістолями, шаблями, списами, застосовували луки, добре стріляли з гармат. Крім того, у козаків були келепи (бойові молотки), якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) козаки виробляли самі або захоплювали в бою. Окрім зброї та належної амуніції, кожен повинен був мати сокиру, косу, лопату тощо, щоб насипати вали та будувати укріплення.

Історична довідка

***ПЛАСТУНИ** (козацький спецназ). Один із куренів на Запорозькій Січі, складався з пластунів-розвідників. Козаки куреня були призначені для виконання особливих завдань: розвідувально-дозорна служба, розвідка, агентурна робота на ворожій території, збирання інформації військово-дипломатичного характеру, проведення диверсій тощо.*

Тогочасні умови, в яких проходили бойові дії козаків, вимагали від пластунів широкого застосування всіляких хитроців. При цьому велике значення надавалося дезінформації ворога щодо стану і намірів козацького війська. Наприклад, невеликі загони вершників часто імітували відхід головних сил, а посаджені на коні опудала створювали враження багаточисельної кінноти. Розкладені додаткові ватри імітували нічні табори козаків, які насправді перебували в іншому місті.

Козаки вміло застосовували різні форми маскування. Для диверсійної роботи на мілководді вони годинами перебували під водою, дихаючи через очеретину. Одяг розвідників складався з м'якого взуття, традиційних шароварів, короткої полотняної або шкіряної сорочки чи куртки. Вбрання козака було надзвичайно зручним для ведення рукопашного бою. Широкі шаровари прикривали спрямованість рухів ніг. Пояс, кілька разів обкручений навколо тіла, певною мірою захищав від ушкоджень внутрішні органи. Висока бараняча шапка могла послабити удар у голову. Розвідники добре опанували всі види зброї. Але віддавали перевагу нечутким пострілам із лука, захиляним ножам, турецьким ятаганам, келепам (бойовим молотам), комбінованій зброї (перначам або кийкам з вгвинченими кинджалами) тощо. Для залякування і відвернення уваги ворога застосовувалися саморобні пристрої, які могли послідовно вибухати. Багатоеlementний склад козацтва сприяв акумуляції в ході підготовки пластунів кращих надбань як власної фізичної культури, так і елементів різних систем, зокрема двоюбою тюркських народів, народів Кавказу, російської боротьби (витоки якої сягають давньоруської елітарної школи двоюбою "Собор"). Існує гіпотеза, що танець гопак є стилізованою формою комплексу прийомів козацького двоюбою без застосування зброї.

До речі, козаки володіли кількома видами бойових мистецтв. До наших днів дійшли згадки про них: "спас", "хрест", "сварга", "гайдок", але суть їх практично втрачена. Відомо лише що зокрема гайдок був поширений серед пластунів.

Членом пластунського куреня міг стати будь-хто за умови проходження іспиту та одностайного схвалення кандидатури відкритим голосуванням всіх членів громади. Декого (прикладом сирит) змушували до такої служби з дитинства. Вони виховувалися при козацьких монастирях, здобували освіту, а крім того, щоденно тренувалися фізично.

Козацьке військо формувалося за добровільним принципом. Основним родом військ в XVI – першій половині XVII ст. була піхота. В цей час її вважали найкращою в Європі, а **польський магнат Ян Собеський, який спостерігав дії козацької піхоти у Хотинській війні 1621 р., назвав її найсильнішою в світі.**

Під час бою козаки-піхотинці шикувались у три шеренги. Стрільяла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушницю. Г. де Боплан повідомляє, що у кожного козака було по дві рушницю або мушкету, та пара пістолів, котрі вони носили за поясом. Використовувала козака піхота і гармати. Але добре оснащена нападною зброєю вона не визнавала особистого захисного озброєння (лат, шоломів, щитів). Через те непомірно зростало значення таких факторів війни, як людська сила, доблесть, жертвність, універсальність.

Козак однаково добре воював і на суші, і на морі. Особливості запорізької військової тактики – постійні, але недовготривалі, походи, блискавичні напади, засідки й інші хитрощі. Домінувала винахідливість, уміння вийти зі скрутного становища: **«не той козак, що поборов, а той, що вивернувся».**

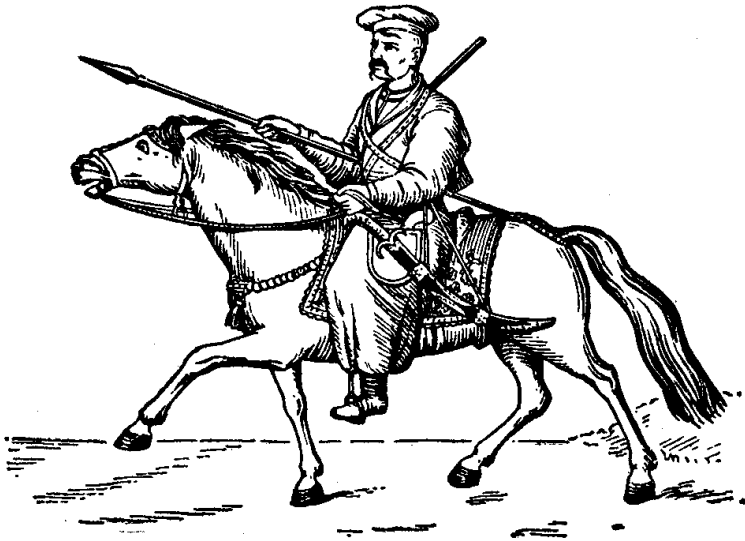

Рис. 9.7. Козак: старовинний малюнок

Військова майстерність козаків вироблялася в умовах рівнинної степової місцевості. Тому вони застосовували такий вид бойового порядку, як табір. Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих бо-

каж якого рухались вози один за одним в один або декілька рядів. Цей прямокутник по зовнішніх боках мав гармати, а біля возів шили готові до бою козаки з вогнепальною зброєю в руках. Все спішене військо йшло між возами, а в самому центрі вели коней. Передній і задній боки прикривала кіннота. При зупинці передня і задня сторони табору замикались возами. Якщо передбачалась довготривала оборона табору, то колеса возів вкопувались у землю, її насипали і на вози. Навколо возів робилась мережа окопів, з'єднаних ходами сполучень, «вовчі ями» та ін.

Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Так Г. Л. Боплан пише: *«Кілька разів я зустрічав у степах татар, їх було понад 500, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча і було зі мною 50-60 козаків».*

Рис. 9.8. Запорозький табір і вози

Кіннота у козаків була менш чисельною, ніж піхота. Перші кінні сотні в запорожців з'явились тільки після 1576 р., коли польський король Стефан Баторій передав на Січ 2 тисячі коней. У той час, коли в Західній Європі та Польщі в останній чверті XVI ст. зникло лицарство і з'явилась кавалерія, українські землі опинилися поза цим процесом. Тому запорозька кіннота, як і кавалерійські полки реєстрових козаків, залишалася слабкою і малочисельною. Саме відсутність сильних кінних загонів зумовила поразку козацьких воєн 1591-1638 рр. Г.Л. Боплан писав, що коли б козаки мали кінноту, рівноцінну піхоті, їх не можна було б подолати.

Широко відомі морські походи козаків що відбувалися, як правило в липні. На весільних судах, що звалися «чайками» (байдаками) і

вміщували по 50-80 козаків зі зброєю, та кілька гармат, вони досягали турецьких берегів.

Довжина чайки була близько 20 метрів, ширина та висота – 2-4 метри. Дно робилося суцільним, зі стовбура верби чи липи. Боки обшивалися дошками шириною 30 см і довжиною 4 метри. На судні ставили два стерна, по одному на кожному кінці, 10 – 15 пар весел, а також щоглу для вітрила. Для усталеності та непотопленості до бортів прив'язували в'язки очерету. Г. де Боплан також розповіде про підготовку і проведення морського походу: «за півмісяця шістдесятеро (козаків) звели один човен... за два-три тижні мають 80-100 човнів... Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також 4-6 фальконетів (гармат). У кожного є компас... Козаки гребуть, не перестаючи, і за 36 або 40 годин досягають Анатолії». Далі Г. де Боплан описує морський бій: «Якщо козаки зустрінуть на дорозі які-небудь галери або інші судна, вони переслідують їх, атакують і беруть приступом. За заданим сигналом козаки з усіх сил налягають на весла, щоб швидше досягти ворожих кораблів, тим часом, як половина козаків тримається готовою до бою і тільки чекає абордажу, щоб увірватись на корабель, екіпаж якого буває дуже вражений несподіванкою, бачачи себе атакованим 80 або 100 суднами, з яких валить на корабель маса озброєних людей і в одну мить захоплює його».

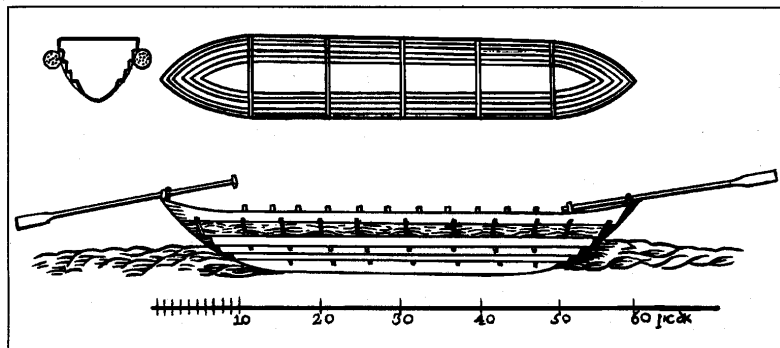

Рис. 9.9. Козацька чайка

Посол Франції у Стамбулі Франсуа де Гарле барон Сезі у «Листі до друга» (1620 р.) захоплював описував морські походи козаків проти Туреччини. Але особливо здивувало барона те, що козаки, відчуваючи близькість погоні, заганяли свої чайки в очерет, а самі, вирізавши довгі очеретини і дихаючи через них, опускалися на дно і зникали, стаючи непомітними для ворога. Свою розповідь французький посол завершає такими словами: «Ці люди впевнено почувують себе на суші, у воді і у повітрі, скрізь уміють дати собі раду і взяти верх у всіх стихіях».

Під час морських походів на татар і турків силу козацьких ударів відчували міста Азов і Кафа, Ізмаїл, Акерман, Варна, Синоп, Трапезунд. Наївть «самому Царгороду (Стамбулу) давали порошу нюхати». Морські походи приносили славу козакам і сприяли піднесенню їх авторитету в європейському світі. Так префект Кафи венеціанець Дортеллі д'Асколі свідчив: *«Козаки такі відважні, що не лише за ривних сил, але і 20 чайок не бояться 30 галер падишаха».*

З початку існування козацтво було надійним захисником краю від татар, а пізніше й турків. Літописи і хроніки донесли до нас свідчення про цю боротьбу.

Вперше на українських землях козаки згадуються під 1489 р., коли вони допомагали полякам боротися проти татар. В 1492 р. козаки захопили татарський корабель під Тячином на Дніпрі. В 1494, 1496 і 1498 рр. українські і донські козаки здійснили кілька походів на Ногайські

орди. Нападали козаки і на турецькі фортеці. В 1521 р. вони рушили в похід на Молдавію; 1523 р. ходили на Крим і зруйнували Очаків; у 1523 – 1524 рр. – на Тавань; у 1528 та 1545 рр. знову під Очаків. В 1556 р. козаки Д. Вишневецького і російські стрільці чернігівського воеводи І. Ржевського здійснили похід у пониззя Дніпра. Була захоплена фортеця Аслан-Кермен. В 1558 і 1559 рр. українські козаки разом з донськими здійснили успішні походи на Перекоп та Азов.

У 70-х рр. XVI ст. козаки боролися за визволення Молдавії від турецького поневолення.

У 1575 р. здійснили вдалий похід на

Рис. 9.11. Козацька зброя XVI-XVII ст.

Крим. 1576 р. разом з російськими стрільцями воєводи А. Верьовкіна штурмували турецьку фортецю на Дніпрі Іслам-Кермен. Потім самостійно «промишляли» під Гезлевам (Євпаторія) і Кафою, ходили на Трапезунд та Синоп. В 1586 р. козаки розгромили татарські загони в пониззі Дніпра й захопили фортецю Очаків. На чайках дійшли до Гезлева та Білгорода, спалили фортеці та повернулися на Січ.

Протягом 1603 – 1604 рр. козаки зробили кілька сухопутних і морських походів. Широкий резонанс у світі викликало взяття запорожцями турецьких фортець, які на той час вважались неприступними: Варна (1616), Синоп (1614), Кафа (1616), Кілія (1621) та ін.

У 1608 р. козаки пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення, а вже наступного року вони на чайках запливли в гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. У 1614 р. вони двічі перепливали Чорне море і штурмували турецькі прибережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1621 р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Стамбул. Розлючений султан наказав будь-якою ціною знищити зухвальців. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони вщент розбили турецьку ескадру, полонили адмірала, і спалили кілька захоплених галер та прорвалися до Дніпра.

У 1616 р. дві тисячі запорожців на чолі з П. Сагайдачним при виході в Чорне море на чайках прийняли бій з турецькою ескадрою Алі-Паші, який ледве втік від них. До рук козаків потрапило 150 галер і 100 допоміжних суден. Після цього Сагайдачний здійснив один з найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тисяч турецьких воїнів, потопили турецькі кораблі і визволитли тисячі полонених, призначених для продажу. У штурмі Кафи брали участь і 700 донських козаків.

Рис. 9.10. Козацькі чайки і турецький корабель (гравюра 1622 р.)

Вдалим був морський похід козаків у червні-липні 1621 р. Французький посол барон Сезі повідомляв своєму уряду: *«Страх, що охопив жителів цього міста (Стамбула), був такий великий, що неможливо описати. Дізнавшись про дії козаків, турецький адмірал Халіль-Паша, який стояв зі своєю ескадрою в Килії, атакував їх. Заманивши турків на мілководдя, козаки потопили 20 кораблів».*

1628 р. козаки прорвалися через Перекоп, завдали поразки татарським військам під проводом мурзи Буджацької Орди Кантеміра під Бахчисараєм і обложили Кафу. Вони відійшли з півострова тільки під тиском численного турецького війська. Не припиняли козаки походів і в наступні десятиліття.

Отже, військова майстерність козаків, сміливі походи проти турків і татар сприяли наростанню їх авторитету та популярності на міжнародній арені, що свідчило про те, що Україна в особі козацтва створили окрему «військову і політичну силу, яка об'єктивно відіграла прогресивну роль, гальмуючи турецько-татарську експансію, зменшуючи її масштаби та інтенсивність. В той же час треба відзначити, що не кожен похід козаків був війною за віру чи потребою визволити побратимів. Оскільки Запорізька Січ не мала міцної економічної основи, то частина походів носила утилітарний характер і зводилася до пограбування.

ГОСПОДАРСТВО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Запорізька економіка складалася з двох секторів: колективно-січового і індивідуально-паланкового. У свою чергу січове господарство поділялось на загальносічове і курінне. *Землею володіла Січ, вона належала всім і кожному козаку, причисленому до війська. Це була колективна власність.* За всю історію існування козацтва в Україні воно так і не ввело приватну власність на землю, тому частина угідь надавалась користувачам на все життя, а більша частина щороку розподілялась жеребкуванням. Кожен курінь, як цілком самостійна економічна одиниця, мав своє майно і доходи з рибних ловів, пасовиськ, сіножатей, які кожен рік перерозподілялись між куренями. Але *курінні козаки — «товариство» — не мали ніякої власності, крім виплати за службу грошей, зароблених промислом чи здобутих шаблею. Право власності на здобич, добуту на війні, обмежувалось звичаєм.* Перед походом кожен запорожець давав клятву, що всю воєнну здобич віддасть для поділу на користь війську та курінному товариству.

Індивідуально-трудовою діяльністю на приватному рівні козаки займалися в паланках. Поряд з суспільними (січовими і курінними) у паланках існували і приватні рибні промисли, млини, вантажні човни тощо. Кожен запорожець міг претендувати на землю там, де хотів, де встиг осісти першим, і скільки її брався освоїти. Саме на праві займанщини складалися запорозькі хуторні господарства. (Право на зе-

мельні площі фіксувалося згідно з правом першого зайняття даної території, і воно визнавалося як в Речі Посполитій, так пізніше і царською владою). Якщо курінь був одночасно адміністративно-бойовим і побутово-господарським підрозділом, то хутір-зимовник – лиш господарським поселенням. Необхідність куреня зумовлювалась колективними потребами товариства, хутора – лише інтересами окремих козаків як приватних підприємців.

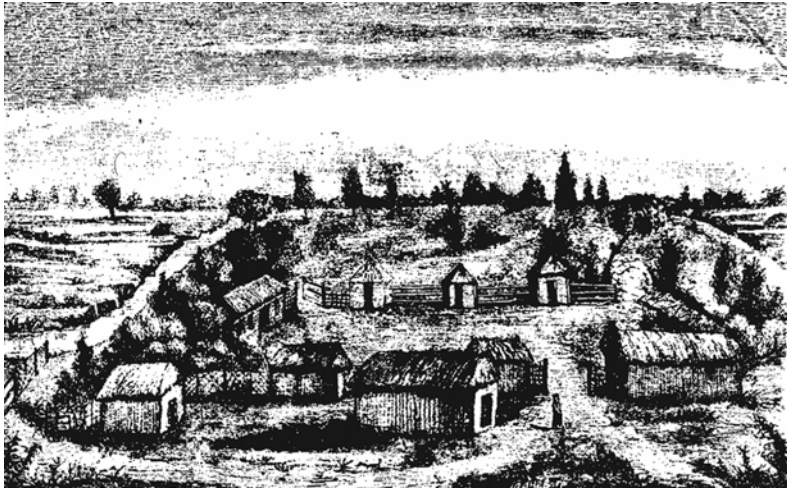

Рис. 9.11. Запорозький зимовник

При відсутності приваної власності на землю на Запорозжжі не заборонялась і не обмежувалась рухома приватна власність (гроші, зброя, худоба, речі, човни). Обидві форми власності – колективно-січова та індивідуально-паланкова – не протистояли одна одній, а співіснували. Отже, економічному життю запорозького козацтва однаково були властиві спільні дії.

Межиріччя Дніпра й Бугу були чудовими пасовиськами та мисливськими угіддями, де траплялись ведмеді, лосі, олені, водились кози, бобри, кабани, дикі коні, безліч птахів. На хуторо козаки добували вовків, лисиць, куниць, зайців.

Займалися козаки скотарством, випасали коней, овець, велику рогату худобу.

Землеробство в господарстві запорожців (XV – першої половини XVII ст.) відігравало другорядну роль. Через природні умови та загрозу татарських набігів воно було нерентабельним.

Інша справа – торгівля, вона була внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня обмежувалась продуктами харчування та предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечувався місцевим вироб-

ництвом і кустарним ремеслом. Більш вагомішою для запорожців була зовнішня торгівля. Протягом XVI – XVII ст. запорожці фактично тримали в своїх руках (або були посередниками) торгівлю Великого князівства Литовського, Польщі і частково Росії з Османською імперією та Кримом. На Січ завозили предмети найпершої потреби: хліб, порох та бойові припаси, зброю, готовий одяг, горілку тютюн, кінську зброю. Вивозили: віск, мед, рибу, шкіру, худобу. *Тримаючи в руках шляхи і переправи на Дніпрі та прикордонних річках, козаки контролювали транзитну кримсько-польську караванну торгівлю. В першу чергу продаж солі. Українські чумаки для заготовки солі отримували від Запоріжжя дозвіл. Крім того, у Кірибурнських озерах козаки самостійно добували сіль, постачаючи нею жителів Речі Посполитої. Практично всі козаки варили пиво, брагу, медовий напій, горілку. Ними в Січі і у вольностях міг торгувати кожен, хто заплатив збір у військову скарбницю.*

Отже, в результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори. Поява у степах козаків супроводжувалася їх інтенсивною господарською діяльністю. Січ значною мірою самозабезпечувалась продукцією власних промислів, вела активну зовнішню торгівлю. Однак господарський розвиток і колонізацію запорозької України дуже стримували спустошливі татарські набіги. Головна суперечність запорозького господарства полягала в контрасті між сприятливими природними умовами і несприятливими демографічними факторами при відсутності зовнішньої безпеки; тому у січовиків все ж переважав архаїчний спосіб отримання додаткового продукту – захоплення здобичі в походах.

4. Козацтво у міжнародних відносинах

Чим більше козаки заявляли про себе у всіляких бойових справах, тим більший інтерес вони викликали у далеких і близьких сусідів. Із Запоріжжям намагалися встановити дипломатичні стосунки Польща й Росія, Крим і Туреччина, папа Римський і імператор Священної Римської імперії.

Перші кроки на дипломатичній ниві були зроблені козаками під час так званих молдавських справ. У середині XVI ст. Молдавія стає розмінною монетою в політичній і дипломатичній грі могутніх сусідів – Туреччини й Польщі. У цю гру втрутилися і козаки. У 1563 р. Д. Вишенецький очолив похід на Молдавію, де потрапив у полон і був страчений у Стамбулі. 1577р. після загибелі молдавського господаря Івоні козацький отаман Іван Підкова оголосив себе братом убитого і розпочав боротьбу за молдавський престол. Уже в вересні запорожці захопили столицю Молдавії – Ясси, але довго втримати міста не змогли. Під тиском турків Підкова змушений був відступити на Запорож-

жа, але в дорозі був схоплений поляками і страчений на вимогу султана у Львові.

Проте ці невдачі не відбили у козаків бажання боротися за молдавський престол. До кінця XVI ст. 15 із 27 претендентів на посаду господаря Молдавії шукали підтримки у козаків.

У середині 70-х рр. XVI ст. активізувалися відносини козаків з Російською державою (взимку 1576 р. було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнуло заручитися його підтримкою у боротьбі з Кримським ханством, розвивалися дружні взаємини з донськими козаками.

За даними І. Борщака у 70-х рр. XVI ст. на королівській раді Франції стояло питання про запрошення на французьку службу загонів запорожців.

Про зростаючий міжнародний авторитет і вплив козаків на хід справ у Європі свідчать плани залучення їх до антитурецької коаліції. Ці плани у 1592-1593 рр. висунув папа Римський Климент VIII та імператор Рудольф II. Після переговорів у 1594 р. з представниками козацтва папського посла хорватського священника Олександра Комуловича (О. Комулео), (який привіз із собою 12 тис. золотих дукатів як додаток козакам за їхню участь у війні з турками) та імператорського посла Еріха Лясоти (який теж передав козакам дарунки від Рудольфа II – труби, бубни, корогви і 8 тис. дукатів), було укладено угоду, що передбачала участь Війська Запорозького у воєнних діях проти турків у Молдавії. Лясота застав на Січі посла від російського царя, який також намовляв козаків до походу проти турків.

У 1594-1595 рр. козаки здійснили серію вдалих походів проти турків у Придністров'я, Молдавію, чим реально допомогли державам «Священної Ліги» у війні на Балканах.

Протягом прешого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах Східної Європи, оскільки вони взяли активну участь у подіях громадянської війни в Росії («Смути»). Козаків можна було зустріти у війську різних самозванців і просто грабіжників, які нападали на Російські землі. Були козаки й у лавах польського війська, яке ходило на Москву з метою утвердити на царський престол польського ставленика королевича Владислава. Чисельність козаків дуже зросла. У польському війську, що брало у 1609 р. Смоленськ, було 30 тис. козаків. Приблизно стільки ж козаків діяло на Сіверщині. Водночас козацтво не припинило боротьби проти Криму і Туреччини, а також устало контакти з грузинським князем. 1618 р. гетьман П. Сагайдачний відправив посольство до іранського шаха Аббаса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Відомості про дипломатичні зв'язки Січі з Іраном збереглися в мемуарах італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь у козацько-іранських переговорах. 1620 р. посоль-

ство гетьмана на чолі з Петром Одинцем відвідало Москву. П. Сагайдачний пропонував перехід козаків на службу до царя.

У 20-ті рр. XVI ст. козаки втрутилися в татарські справи. У Криму татари в боротьбі за ханський престол поділилися на дві партії. Одна з них, що хотіла покласти край залежності Криму від Порти, покликала собі на допомогу козаків.

24 грудня 1624 р. претендент на кримський престол Шагін-Гірей уклав з козаками договір як із суб'єктом міжнародних відносин. Вірні союзному договору, запорожці в березні 1625 р. на 370 чайках прикривали Крим від атак турецького флоту ходили громити турецьке узбережжя Чорного моря. І надалі в протиборстві зі своїми противниками кримський хан користувався підтримкою козаків. Одночасно з Шагін-Гіреем на Січі побував один з претендентів на османський престол Олександр Яхія (Ахія) (самозванець, що видав себе за сина султана Мехмета III). Він вирішив за допомогою українського козацтва оволодіти Стамбулом. Цей намір підтримав Київський митрополит Іов (Іван) Борецький, котрий сам наприкінці 1624 р. повів його до запорожців. Плани Яхії казачтво зустріло схвально, обіцяючи надати йому в допомогу 18 тис. вояків.

Київський митрополит вирішив допомогти Яхії заручитися і підтримкою Москви. З цією метою Борецький у січні 1625 р. побував у Трахтемирові, де зустрівся з козацькою старшиною та порекомендував відправити козацьке посольство до російського царя в цій справі. Воно вирушило із Запоріжжя через кілька днів. Під час цих переговорів порушувалося також питання про надання притулку на російській території для священнослужителів з України, а також про прийняття українських і білоруських земель до складу Росії — *«они все государской милости рады и под государевой рукой быти хотят»*.

Як бачимо, у цей час козаки вели свою складну, дипломатичну гру, метою якої була антитурецька боротьба. **В 1626-1629 рр. українські козаки взяли участь у міжусобній боротьбі в Криму, прагнучи посадити на престол свого ставленика Шагін-Гірея.**

Про зростаючий вплив козацтва на міжнародній арені свідчить чергова спроба європейських монархів втягнути козаків у розв'язання своїх політичних проблем. **Шведський король Густав-Адольф двічі направляв своїх послів до козаків з пропозицією підтримати його кандидатуру на польський престол.** Просив шведський король також відрядити козацькі війська для участі у війні, яку вів Густав-Адольф з Австрією. Але ця шведська місія успіху не мала.

У 1631 р. дві тисячі козаків на боці армії Альбрехта фон Валленштейна взяли участь у бойових діях в Сілезії проти курфюрста Саксонії Йоганна-Георгія. У підрозділах імперського генерала Верта із запорожців формували ескадрони легкої кінноти, а сам Валленштейн надав їм перевагу, цінуючи козаків вище за польських гусар.

Звертаючись за допомогою до Сигізмунда III, маршал Валленштейн наполягав через своїх агентів, щоб підкріплення надходило з числа козаків. У листі Белецького до Яна Сапєги, датованому груднем 1630 р., читаємо: *«Валленштейн просить 10 тисяч запорожців»*. Радник Фердинанда II Кветенберг пише Валленштейну в 1632 р.: *«Поляки обіцяють 10-12 тисяч гусар, але я вважаю, що краще одержати від них козаків»*.

У книзі В. Сичинського «Чужинці про Україну» наведені дані про участь козаків у бойових діях імперії у Люксембурзі. Так у № 81 (1631 р.) щотижневика «Gazette de France» є відомості про 4-тисячний загін українських козаків під командуванням полковника Тараського (Тарського), який під прапорами імператора воював у Люксембурзі, Фландрії, Пікардії проти французьких військ генерала де Суассона. Після першої *«невдачі козаки напали на французів зі страшним криком; наші люди (французи), не звиклі до такого крику, так перелякалися, що кинулися втікати і відступили до болота на другому березі ріки»*.

У 1631-1635 рр. козацькі підрозділи успішно діяли в складі австрійської армії проти французів у Бельгії, Люксембурзі, Франції та Німеччині. Так у лютому 1636 р. двотисячний загін козаків через ріку Маас поблизу Вердена увірвався до провінції Шампань, розгромив розквартированих там французів і з багатою здобиччю повернувся в Люксембург.

У 1637 р. разом з донськими козаками запорожці оволоділи турецькою фортецею Азов і утримували її до 1642 р., що викликало великий міжнародний резонанс.

У 1644 р. після початку війни Франції з Іспанією французький посол у Речі Посполитій граф де Брежі порадив кардиналу Мазаріні взяти на службу до французької армії запорозьких козаків. Про набір козаків на службу де Брежі вів переговори з Богданом Хмельницьким. У березні 1654 р. Б. Хмельницький разом з І. Сірком та Солтенком морем поїхали до Франції. Мабуть, у Фонтенбло 1 квітня 1645 р. Хмельницький вів переговори з французьким командуванням, внаслідок чого був сформований козацький корпус (близько 2, 5 тис.), який у жовтні 1645 р. через порт Гданьськ прибув до Кале. *Козаки брали участь у військових діях у Фландрії під командуванням відомого полководця Людовіка де Бурбона – принца Конде. При облозі французькими військами Дюнкерка вони діяли як самостійна віськова частина; відзначилися активністю і брали участь в урочистому вступі у фортецю.*

Серед істориків немає єдиної точки зору, хто очолював загопи запорожців. Французькі джерела згадують тільки полк І. Сірка. Відомо, що Хмельницький перебував у якихось зв'язках з принцом Конде. У 1655 р. під час зустрічі з французьким агентом він заявив, що з задоволенням згадує своє перебування у Франції, розпитував про принца Конде та називав його своїм «старим вождем».

Польський дослідник Збігнев Вуйчик однозначно каже про те, що Богдана Хмельницького у Франції не було. Українські дослідники вважають, що командували козаками полковники І. Сірко та Солтенко; інші дотримуються думки, що під Дюнкерком був і Б. Хмельницький.

Рис. 9.12. Народи Європи у XVII ст. Другий праворуч – українець

Отже, в кінці XVI – на початку XVII ст. Запорозька Січ була важливим фактором у житті тогочасної Європи. У міжнародних відносинах багато держав змушені були рахуватись з козаками як з даністю і підходити до неї як до суб'єкта зовнішньої політики. Про це свідчать і залучення козаків до різних європейських коаліцій.

Крім того, Запорозька Січ сама проводила широку дипломатичну діяльність, укладала міжнародні угоди, вела переговори з іноземними дипломатами, підтримувала, коли було вигідно, окремі держави або їх коаліції.

Офіційним представником Січі в дипломатичних стосунках був кошовий отаман. Йому вручалися королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Обов'язки міністра закордонних справ покладалися на військового писаря. Він вів листування з різними монархами і вельможами, але завжди від імені всього запорозького війська. Під його керівництвом працював військовий товмач. Це прекладач, який був зобов'язаний знати мови сусідніх держав. Товмач мусив знаходити спільну мову з поляками, турками, татарами, греками, вірменами, молдаванами німцями, які проїжджали запорозькими землями або до яких треба було надсилати листи. Подорожнім він візував їхні паспорти, роз'яснював правила поведінки та вимоги на Січі, перекладав під час переговорів. Як знавець іноземних мов, тов-

мач частенько вирушав з розвідувальною метою за кордон або і в стан ворога. Таким чином, за допомогою дипломатичних і воєнних заходів козацтво захищало вітчизну від нападів тогочасних ворогів.

В цілому ж міжнародна діяльність козацтва не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами і утвердження статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й було головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ.

Розділ X

Переростання козацтва в окремий стан українського суспільства (національно-визвольна боротьба українського козацтва в кінці XVI – першій половині XVII ст.)

1. Створення реєстрового козацького війська

Неодноразово місцева влада намагалася підкорити козацькі загони. Вона хотіла створити на південних кордонах Литви і Польщі регулярне козацьке військо, яке було б підконтрольне уряду.

У 1524 р. король Сигізмунд I Старий доручив київському старості Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцю Кшиштофу Кмитичу наберувати двотисячний загін козаків. Вони мали нести службу на Дніпрі «*для осторожності й оборони*». Але проект з різних причин не вдалося здійснити.

У 1533 р. канівський і черкаський староста Євстафій Дашкевич на Сеймі знову порушує це питання. Регіональна шляхта закликала Сейм організувати козаків як «*напіввійськовоу касту для охорони східних*

і південно-східних рубежів». Але створення проміжної ланки між шляхтою і селянами і наділення її представників якимись привілеями не входило в інтереси центрального уряду. Адже кількість населення, яке не бажало нікому коритися, а тим більше владі, зростала, і це було небезпечним. Але питання вирішилось ніби саме собою, коли під час війни (1558–1583 рр.) виникла необхідність поповнити збройні сили Литви.

Рис. 10.1. Польський король Сигізмунд II Август. Гравюра 1554 р.

Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький стали набирати козаків на службу *«за даток і живність»*. Але набір найманців не вирішував *«козацького питання»*, тому в другій половині 60-х рр. XVI ст. уряд повернувся до старого проекту організації козацьких сил. У 1568 р. на Запорозжя була передана грамота Сигізмунда II Августа, в якій козакам пропонувалося вступити на королівську службу. Вперше їх офіційно запрошували на державну службу за гроші в прикордонній фортеці, а не для участі у якійсь військовій

операції. (Королівська грамота не дійшла до наших часів, тому її можна реконструювати тільки ретроспективно, аналізуючи пізніші документи). Мова йде про так звану реформу великого коронного гетьмана Єжі Язловецького, який віддав наказ про набір 300 козаків на державну службу. 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август своїм наказом підтвердив дозвіл гетьмана. Цих козаків записали до реєстру і звідси їх назва *«реєстрові»*.

М. Грушевський писав, що *«реформа Язловецького мала величезне значення для організації козащини, для сформування козацтва як осібної напівпривілейованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східноукраїнських»*. Верхівка козацтва отримала свого керівника – «старшого» – з чітко визначеними прерогативами влади. У листі короля Сигізмунда II Августа до Єжі Язновецького читаємо: *«Тому що козаки скаржилися на великі кривди й утиски воєвод, старост окраїнних і інших урядів, його вельможність (Язловецький) вилучив їх з влади і присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську владу. А запобігаючи тому, щоб наслідком цього не було якьохсь свавільств з боку козаків, і щоб кожному була вчинена без проволікання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив старшим і суддею над усіма козаками низовими шляхетного Яна Бадовського»*. Згідно з грамотою короля від 5 червня 1572 р. старший був підлеглим лише королеві й коронному гетьману, адміністративна влада і судо-

чинство вилучалося з підпорядкування місцевої влади.

Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстровців мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський з допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. У той же час козацтво отримувало ряд прав і привілеїв, що сприяло перетворенню його в особливий соціальний стан. (Але перша спроба зробити реєстрове козацтво не вдалася, загін проіснував недовго й незабаром розпався).

У 1576 р. була спроба відновити реєстр. До Кракова прибуло козацьке посольство і зустрівся з новим польським королем Стефаном Баторієм. Але небажання його конфліктувати з Туреччиною, скарги на козаків з боку Кримського ханства і втручання запорожців у молдавські справи утримали короля від підтримки козацтва. Крім того, навесні 1578 р. Стефан Баторій видав чотири універсали, які безпосередньо стосувались запорожців. В одному з них король наказував провести слідство і покарати організаторів походу на Молдавію. У другому йшлося про попередження прикордонних старост «не переховувати козаків у шляхетських маєтках і не постачати їм порох, олово та живність». Третім універсалом київському воєводі К. Острозькому наказувалося провести каральну експедицію проти *«свавільних запорожців»*. А в четвертому були виписані накази польському послу в Кримському ханстві М. Броневському про спільні дії поляків і кримських татар проти запорожців.

Ставлення Баторія до козаків різко змінилося влітку 1578 р. Прагнучи не допустити їх переход на бік Росії, король пропонує козакам воювати проти московського царя: *«це принесло б більше слави, кращі пожитки, ніж походи в Молдову і Волицю»*.

У вересні 1578 р. король підписав універсал, у якому йшлося про те, що реєстр збільшується за рахунок *«крайчих козаків»*, що мешкають у королівських маєтностях.

Реєстрове військо отримало назву «Низового», або Запорозького. Реєстрові козаки підкорялися

черкаському старості князю Михайлу Вишневецькому; їх безпосереднім начальником був «старший реєстру» Ян Оршовський.

Запорозькому козацтву призналося грошове утримання.

Встановлюючи реєстрове козацьке військо, Баторій хотів при його допомозі, перш за все, придушувати свавілля в Україні. Згідно з універсалом 1578 р. реєстрові повинні були *«всіх непокірних присмирятти»*,

Історична довідка

СТЕФАН БАТОРІЙ (1533-1586) – семиградський (трансільванський) князь (1571-1576) і польський король (1576-1586), полководець. В 1578 р. зробив невдалу спробу ліквідувати Запорізьку Січ; вів таємні переговори з Кримським ханством про похід на запорожців, заборонив торівею з Січю і ввів смертну кару нерестровим козакам. У 1578 р. збільшив реєстр козаків з 300 (1572 р.) до 600 чоловік з наміром використати їх у війні проти Росії.

ловити і знищувати як ворогів корони», тобто виконувати поліцейські функції. За службу король обіцяв рахуватися з козаками як із **«заслуженими людьми».**

Реестру передавалися у володіння м. Трахтемирів (на правому березі Дніпра поблизу Канева, тепер село Каневського району Черкаської області) і Зарубський монастир. У місті розміщувався арсенал, а в монастирі – шпиталь для поранених. Реестрове Військо розміщувалося на території від Трахтемирова до Чигирина. Як символ приналежності до королівської армії, реестрові козаки отримали клейноди (kleinot): хоругву (прапор), бунчук, печатку, труби, литаври та інші атрибути влади, а також кілька гармат. (На червоній хоругві було зображено білого орла – герб Польщі, а на печатці – козака з мушкетом на лівому плечі і з шаблею на боці).

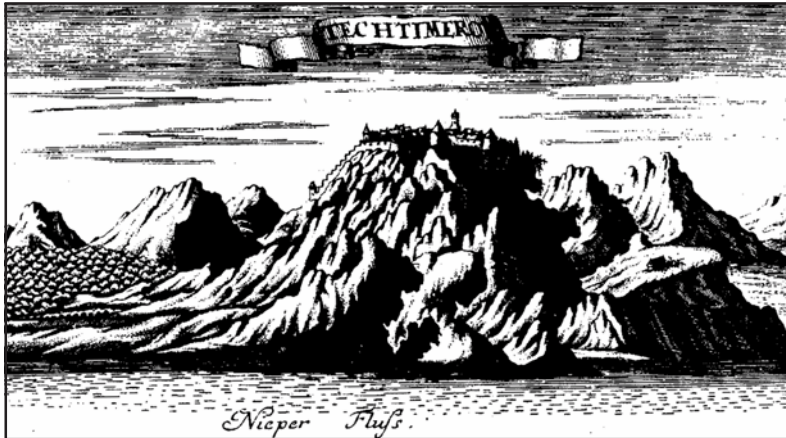

Рис. 10.2. Трахтемирів. Гравюра XVII ст.

Вступаючи до реестру, козаки отримували ряд привілеїв. Вони виходили з-під юрисдикції місцевих магнатів, а також власників, якщо були їх підданими, і старост, якщо жили в королівських маєтках, та переходили під юрисдикцію реестрового війська, якому надавалося право мати свій суд.

Козаки звільнялися від податків і повинностей (з 1582 р.), крім обов'язку нести службу за свій рахунок. Вони також отримували право власності на землю (з 1590 р.) і свободу займатися промислами і торгівлею.

За службу козаки отримували з королівської скарбниці платню (жолд), а також сукно, порох, свинець. Крім того, король дав православним ремісникам привілей постачати козакам шаблі.

Юридично козаки посіли проміжне становище між селянами і шляхтою. Як і шляхтич, козак відбував військову службу, не платив податків

і був особисто вільним, але він не мав права мати підданих. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві або наймав працівників за свій рахунок.

У перше десятиліття XVII ст. внутрішній устрій реєстрового війська, за словами королівського комісара реєстру Яна Собеського, виглядав так: на чолі реєстру стояв старший або гетьман, знаком його влади була булава. Він, як і вся старшина, обирався на козацькій раді. До старшини відносилися: писар, чотири осавули, заступник гетьмана — наказний гетьман (його обирали під час війни), обозний (начальник артилерії), полковники і сотники.

Козаки реєстрові повинні були нести «залог» на Південному Подніпров'ї нижче порогів. Тому у польських документах вони називалися «Військо його королівської милості Запорозьке», або Низовим. Проте їх володіння, визначені грамотою Стефана Баторія, були на Середньому Подніпров'ї. Ці володіння територіально поділялися на полки: Київський, Черкаський, Переяславський, Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, а полки — на сотні. Їх відповідно очолювали полковники і сотники.

Кількість реєстрових козаків не була стабільною, вона коливалась залежно від обставин. Так, коли польському урядові була потрібна допомога під час війни, він збільшував реєстр до кількох тисяч, а потім зменшував. Утворювалась значна частина викреслених з реєстру козаків — «випищиків». Крім того, уряд намагався використати реєстрове військо не тільки для строкової служби, але й для приборкання Запорозької Січі.

У той же час наївно було розраховувати, що 300—600 чоловік зможуть протистояти Січі, де нараховувалося кілька тисяч досвідчених козаків. Та й ніхто не ставив питання про ліквідацію Запорізької Січі. Вона була необхідна як прикордонним магнатам, так і польському уряду. Крім того, і реєстрові, і запорозькі козаки називали себе Військом Запорозьким або Низовим.

М. Грушевський з цього приводу писав, що *«привілеї призначалися тільки для козаків, вписаних в урядовий реєстр, в дійсності на них претендують усі, хто зараховував себе до козаків»*. *Формально реєстровому козацтву підкорялася і Запорізька Січ. До 1628 р. старший реєстрових козаків (гетьман) був одночасно і начальником над запорозжцями (після 1628 р. запорозжці стали обирати собі окремого гетьмана)*.

Уряд, надавши привілеї окремій групі козаків, не збирався надавати їх усім. Але необхідність поповнення армії для військових дій, які велися впродовж кінця XVI — початку XVII ст. робила Січ потрібною структурою не тільки для Речі Посполитої, але й для Європи. Тому уряд, ведучи політику *«батога і пряника»*, залишав надію для частини козацтва отримати шляхетське право і знайти своє місце у владних структурах Речі Посполитої.

Як ми бачимо, створення регулярного реєстрового війська – не забанка польських королів, а вимушена необхідність, яка полягала у використанні козаків в інтересах Речі Посполитої. Основним завданням реєстровців було «охороняти кордони і утримувати козаків від походів проти татар та виконувати поліцейські функції в Україні». **Польський уряд, сам того не бажаючи, призвів до того, що реєстр став частиною регулярної польської армії і одночасно своєрідним станом, з відповідними, тільки йому притаманними рисами. Сталася легітимізація козацького стану – юридичне визнання його прав, привілеїв і обов'язків.**

З кінця XVI і впродовж усієї першої половини XVII ст. козацтво, маючи вже свою організацію, визнані права та привілеї, починає відігравати конструктивну роль в історичному процесі. Зрештою, в цей і наступний період козацтво, як слушно зазначає М. Грушевський, «стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України».

Історична довідка

ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО. В. Антонович вважає, що виникнення гетьманства у першій половині XVI ст. – історичний міф. А поява титула “старшого”, або “гетьмана козацького” пов'язана з реєстровим козацтвом. “Задля уряду над козаками, – пише Антонович, – Стефан Баторій установив, що козаки вибрати можуть собі начальника, якого польський уряд називав старшим запорозького війська; самі ж козаки звичайно називали цих старших “гетьманами”. Тобто титул “козацького гетьмана” побутує лише з часу утворення реєстру як неофіційна назва. “Широко, – стверджує Антонович, – титул “гетьман козацький” став вживатися з часів Сагайдачного. Останній домігся від польського уряду, щоб “старшого завжди козаки вибирали з-поміж себе, а уряд мусив його затверджувати”. Саме з часів Сагайдачного титул старшого (гетьмана) набуває більш вагомого змісту і звучання.

Проте в офіційних актах польський уряд продовжує називати керівника козацького війська старшим. Сам Сагайдачний у своїх листах до коронного гетьмана С. Жолкевського називає себе то “старшим”, то “гетьманом його королівської милості Війська Запорізького”.

Подібна традиція продовжується і в перший рік гетьманування Богдана Хмельницького. У лютому 1649 р. уряд Речі Посполитої офіційно визнав за Хмельницьким титул гетьмана війська запорізького.

Титул гетьмана за часів Богдана Хмельницького і після нього мав різні значення. О. Лазаревський з цього приводу пише: “гетьман – спочатку поводир (dux) українських козаків, а потім, з часу Хмельницького – правитель (praefectus) України, яка іменувалась офіційно “Військом Запорізьким”, тому і правитель її офіційно підписувався “Гетьман Війська Запорізького”, з пізнішим додатком “обох сторін Дніпра”.

Отже, до 1648 р. “старший” – титул головного воєначальника реєстрових козаків. Від Хмельницького титул “гетьман” має значення правителя України (козацької держави). Гетьман: 1) з кінця XV до XVIII ст. – вищий воєначальник у Великому князівстві Литовському та Польщі; великий (коронний і литовський) гетьман – головнокомандувач військом, польний (коронний і литовський) – його заступник; 2) в Україні в XVII–XVIII ст. – воєначальник козацького війська, правитель України; 3) титул глави української держави 1918 р. (П. Скоропадський).

2. Козацькі повстання кінця XVI ст.

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО (1591 – 1593 рр.)

Козацька реформа 70-х років була спробою Речі Посполитої послабити соціальну напругу в суспільстві. Уряд пішов на це, щоб вкотре спробувати приборкати козацтво до рук і отримати дешеве військо для війни з Росією. *Головним же здобутком козацтва було визнання його як окремого суспільного стану з відповідними правами і привілеями. Тимчасово залучившись лояльністю козацтва, уряд сам створив можливості для його швидкого зростання і організаційного оформлення.*

Коли у 1590 р. виникла загроза нападу Туреччини на Річ Посполиту. На весняному сеймі було схвалено план мобілізації стотисячного війська, зокрема, 20 тисяч козаків.

Однак влітку загроза війни минула. Річ Посполита почала переговори з Османською імперією. Угода між ними була досягнута за рахунок козацтва. Поляки обіцяли туркам вивести козаків з дніпровського низу і розправитися з усіма непокірними. Кількість реєстровців зменшилась до 1 тисячі чоловік. Переважна більшість людей, що вважала себе козаками, потрапила у становище невизначеної маси і тим самим була поставлена поза законом. Крім того, належало ввести систему покарань за будь-які спроби походів на сусідні держави та нагляд місцевих урядів за населенням і реєстровцями, заборонити постачання реєстровців зброєю, порохом, продовольством тощо.

Такий стан речей аж ніяк не задовольняв козацтво. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялись поза ним. Несвоєчасне надання платні, порушення самоврядування та майнових прав спричинили невдоволення реєстровців, а утиски нереєстровців – протести запорожців. Крім того, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої і запорожцями призвела ухвала Сейму (1590 р.), за якою король отримував право роздавати шляхті і магнатам «*українські пустки*» за Білою Церквою, з-поміж яких і землі, якими здавна користувались козаки.

Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарства. Узаконення Литовським статутом 1588 р. на території Брацлавського та Канівського воєводств кріпацтва зумовило посилення відступів селян на Запорозжя.

У країні виникла вибухонебезпечна ситуація. Далекоглядніші польські діячі розуміли необхідність зняти напруження у відносинах з козацтвом хоча б виплатою йому грошей. Були прийняті відповідні рішення, але в першій половині 1591 р. грошей козаки так і не побачили.

В другій половині 1591 р. починається повстання реєстрових козаків під проводом Криштофа Косинського. Приводом послужила, як

це часто буває, особиста образа Косинського на князів Костянтина Острозького (київського воєводу) та його сина Януша (волинського воєводу і білоцерківського старосту), які відібрали у нього маєток. Однак особисті проблеми цих людей були лише відображенням загальної соціальної атмосфери суспільства.

У серпні 1591 р. з містечка Пикова на Поділлі Косинський розіслав листи до різних козацьких загонів із пропозиціями приєднуватися до нього, аби добитися справедливості. У жовтні козаки зайняли міста і містечка Переяслав, Білогородку, Білу Церкву, Трипілля, Київ. На зайнятій території Косинський, обраний козаками гетьманом, звелів населенню присягнути козацтву. Зокрема, присягнули на послух козакам жителі Черкас, Канева, Богуслава і Корсуня. У Білій Церкві за наказом Косинського розстріляли *«п'ятьох шляхтичів, які відмовилися визнати козацький присуд»*.

З початком активних дій козацтва розгортається процес різкого збільшення втеч і приєднання до козаків селян і міщан. Для майбутнього посилення козацтва це мало вирішальне значення.

Небезпеку такого союзу чудово розуміли в Польщі. У січні 1592 р. король Сигізмунд II видав універсал про необхідність покарати повстанців. *«Усі місцеві урядовці повинні шукати й карати людей свавільних, нам у праві непослушних, і складати чорні списки всіх відсутніх удома господарів»*. Крім того, була створена спеціальна комісія для розслідування дій козацтва. Головою комісії був призначений Микола Язловецький – офіційний патрон реєстрового козацтва. Переговори призвели до формальної угоди – козаки обіцяли, що не будуть бунтувати і знімуть Косинського з гетьманування, але не видаючи його. З тим комісія і відбула, фактично нічого не добившись.

У цей час польський уряд уникав безпосереднього втручання у конфлікт, вважаючи, що козацькі виступи – це лише міжособна боротьба козаків і князів Острозьких, тому це приватна справа магнатів. Такою була думка канцлера і великого коронного гетьмана Яна Замойського і польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Їм було навіть вигідно, що козаки потрясуть впливових, на їх погляд, православних магнатів. Уряд не поспішав висилати проти повсталих регулярні війська, тому козаки і не думали припиняти своїх дій. На опанованих територіях козаки намагалися встановити свій порядок. У новому королівському універсалі з цього приводу вказувалося, що *«козаки не тільки «способом неприязельським» здобувають міста і маєтки, а що важливіше, як шляхетського, так і міщанського стану людей до віддавання собі присяги і послушництва примушують»*. Тобто на визволеній території вводилися форми козацького устрою на противагу державному устрою Речі Посполитої. Крім того козаки пропонували свої послуги російському царю. До Бориса Годунова було направлено посольство. Подібне посольство сподарили козаки і до австрійського імператора.

Поширення повстання на землі Волинського воєводства та особливо самостійна міжнародна діяльність занепокоїли уряд Речі Посполитої. 16 січня 1593 р. король Сигізмунд II видав наказ про скликання (ополчення) трьох воєводств – Волинського, Київського і Брацлавського. Це рішення підтвердив Сейм, який у своїй постанові вказав, що *«сваволя козаків чим далі, тим більше шкодить Речі Посполитій, через це Сейм 1593 р. постановляє назвати козаків ворогами Вітчизни. Гетьманові війська нашого доручаємо тих свавільників знищити»*.

23 – 31 січня 1593 р. шляхетське військо на чолі з К. Острозьким, під містечком П'яткою на Житомирщині розбило повстанців. 10 лютого 1593 р. була укладена угода, за якою повстання припинилося козаки зобов'язалися визнати владу короля, а Косинського зняти з гетьманування. Серед інших пунктів угоди були обіцянки не ходити на інші держави, не чіпати маєтків Острозьких і їхніх друзів, не приховувати втікачів від князя, повернути побрану на замках зброю та інше майно і «о всем їх милості служити».

Перемігши козаків у бою, князь Острозький вважав це достатнім покаранням свавільців. І після присяги всі козаки були вільно відпущені. Чому так сталося? Та тому, що *Острозькому було не вигідно руйнувати козацтво, воно було потрібне для захисту від татар і для міжусобної боротьби, для резерву власних збройних сил*.

Після відпочинку на Запорозжжі козаки сподівалися повернути втрачені під П'яткою позиції. Косинський (дотримуючись головного пункту угоди з К. Острозьким – не чіпати його особистих інтересів, забезпечив собі нейтралітет всесильного магната) у травні 1593 р. рушив на Черкаси. Тоді похід козацького війська виявився трагічним: невдовзі Косинського було підступно вбито. Однак, це не спинило повстання, облога Черкас тривала. Наляканий черкаський староста Олександр Вишневецький у серпні 1593 р. уклав з козаками угоду. Документ підтверджував та істотно розширював козацькі привілеї. По тому козаки здійснили похід на Київ, де також домоглися зручної для себе угоди з київським урядом. Фактично, *козаки узаконили своє пану-*

Рис. 10.3. Польська шляхта

вання на Подніпров'ї, домовившись з місцевими урядовцями про більш-менш прийнятні умови співіснування обох сторін. Так завершилось перше козацьке повстання в Україні, яке дістало назву «повстання Косинського».

ПОВСТАННЯ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА (1594 – 1596 рр.).

В 1594–1596 рр. розгортається нове повстання під проводом С. Наливайка, який, до речі, був сотником надвірної хоругви князів Острозьких і брав участь у придушенні повстання Косинського. За невідомих причин він залишив княжу службу навесні 1594 р. і організував загін козаків для походів на татар. З літа 1594 р. козаки Наливайка і запорожці Григорія Лободи ходили в походи проти турків (Акерманський санджак), татар у Молдавії, але діяли розрізнено. Захопивши багато здобичі, Наливайко повертається на Брацлавщину і пропонує запорожцям об'єднати сили для спільної боротьби проти польського панства. Щоб загладити свою участь у придушенні по-

Рис. 10.4. Рейтарин. Мал. Ю. Коссака

встання Косинського, Наливайко надіслав на Січ частину молдавської здобичі. У жовтні повсталі захопили Брацлав та Бар. Навесні 1595 р. Наливайко повів своїх людей на Волинь, взяв контрибуцію з Луцька і зробив рейд по білоруських містах Слуцьку, Могильову, Турову та інших. Одночасно запорожці наказного гетьмана Григорія Лободи захопили ряд населених пунктів на Північній Київщині. На півдні Білорусії діяли заго-ни Матвія Шаули. Дії козачтва підтримували селяни і міщани, які масово оголошували себе козаками, скликали ради, обирали собі отаманів і прилучалися до козацького війська. Повсталі поширили свою владу на Брацлавщину, Волинь, Поділля, північну Київщину та

південні білоруські землі. Не останню роль у такому стрімкому успіхові відіграло й те, що основні польські сили у цей час перебували у Молдавії, де підтримували польського ставленика на молдавському престолі Єремію Могилу.

Повстання набрало такого масштабу, що вже загрозувало самому існуванню польської влади в Україні. Тому уряд, розв'язавши молдавське питання, кинув на його придушення військо польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Під його тиском Наливайко в лютому 1596 р. почав відходити через Поділля на Подніпров'я. Під Білою Церквою він з'єднався з запорожцями Шаули, обраного козаками наказним гетьманом замість Лободи. Повстанці мусили і далі відступати до Дніпра. В урочищі Гострий Камінь на Київщині 23 березня 1596 р. відбулася битва. Переможною вона не стала для жодної з сторін, бо обидві зазнали серйозних втрат. Зокрема, було поранено козацького гетьмана Матвія Шаулу, новим гетьманом став Северин

Рис. 10.5. Запорожець. Мал. І. Рєпіна

Наливайко. Відриваючись від противника, козаки переправились на лівий берег Дніпра і рушили до Переяслава з наміром перейти російським кордон. Але просування повстанців гальмував величезний обоз з жінок, дітей, худоби, майна. До того ж серед повсталих не було єдності, точилися постійні чвари між наливайківцями та запорожцями. Запорозька старшина, звинувачуючи Наливайка в тому, що він завів козаків у пастку і брав участь у придушенні повстання Косинського, добилася його усунення з посади гетьмана. Замість Наливайка гетьманом був обраний Лобода. Ось як писав про це Д. Дорошенко: *«Вже сучасники, говорячи про Лободу і Наливайка, підкреслювали різницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київській Поліссі, був у добрих відносинах з українськими*

панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, напіввизнані польським урядом, ті, що з їх комплектувалися реєстрові полки. Наливайко, хоч і походив із статечної родини, мав під собою дружину (військо), зложену із селян, що повтікали від своїх панів».

22 квітня 1596 р. кіннота Жолкевського зупинила повстанців під Лубнами. В урочищі Солониця козаки спорудили міцний табір, з одного боку захищений болотом. Табір оточили возами, обкопали ровом і шанцями. На укріплення й вози встановили до двох десятків гармат. Розпочалася облога, яка тривала два тижні.

Рис. 10.6. Козацький табір на Солониці

Жолкевський вирішив посварити старшину і внести розбрат між козаками. З цією метою він розпочав переговори з Лободою. Запідозривши Лободу у зраді, козаки вбили його. Гетьманом вони обрали Кшиштофа Кремпського.

Убивство Лободи не внесло єдності і в ряди повстанців. 7 червня 1596 р. (27 травня) в козацькому таборі спалахнув заколот. Прихильники капітуляції схопили козацьких ватажків, у тому числі й Наливайка і Шаулу та видали їх Жолкевському (11 квітня 1597 р. їх було страчено у Варшаві). Наступного дня під час складання козаками зброї

польські жовніри зненацька увірвалися до табору і, не милуючи ні жінок, ні дітей, вчинили жакливу різанину. Як писав Й. Бельський, *«впродовж милі чи й більше труп лежав на труні, бо всього в таборі з черню і дружинами їх було до десяти тисяч»*. Лише півтора тисячам козаків на чолі з Кременським вдалося пробитися на Запоріжжя.

Сейм 1597 р. виніс рішення про «поголовне викорінення козаків», вони були проголошені *«ворогами держави»*, а народ руський (український) – віроломним і бунтівним. Однак з початком XVII ст. для Речі Посполитої наступає доба безперервних воєн, спочатку молдавської, потім шведської і нарешті російської. Козаки стають потрібні. У січні 1601 р. Варшавський Сейм скасував рішення проти козаків і накази про їх знищення, але облишив їх права.

Козацькі повстання кінця XVI ст. зазнали поразки через внутрішню неорганізованість і відсутність єдності. Але вони ж продемонстрували вплив нового суспільного явища – козацтва, особливо у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами.

3. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

У кінці XVI – на початку XVII ст. серед козацтва існувало три чітко розмежовані категорії, а саме: багаті реєстрові козаки, які служили королю; мешканці прикордонних міст, що не мали офіційного статусу; і козацька голота, яка складала більшість. Дві перші групи схилилися до співпраці з урядом Речі Посполитої, і це зрозуміло, бо вони мали власність і розраховували повернути собі легальне, визнане становище у державі. Голота ж – вихідці з бідних запорожців і нереєстрових, – прагнула до рішучих дій, вважаючи, що тільки таким чином можна завоювати собі краще життя в суспільстві.

Як відзначає О. Бойко, *«невдачі попередніх виступів та поява нових акцентів у політиці польського уряду призвела до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної, що об'єднувала незможних козаків, вчорашніх селян та ремісників, які прагнули шляхом повстання домогтися перерозподілу шляхетських земель та майна і цим покращити свій життєвий рівень, та поміркованої, до якої належали заможні козаки, схильні до розширення козацьких прав і вольностей шляхом договорів з польським урядом»*.

З 1596–1625 рр. домінувала поміркована течія, представником якої був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. М. Грушевський так писав про нього: *«Кмітливий і відважний полководець, він одночасно демонстрував великі таланти політика й адміністратора. Очевидно, в значній*

мірі завдяки його впливу, ціле десятиріччя першої чверті XVII ст. було часом найвищого розвитку козацьких сил і проходило без усяких серйозних конфліктів з урядом. Представляючи партію поміркованої козацької старшини, що прагнула уникати конфліктів з урядом, Сагайдачний ціною обіцянок і зовнішніх поступок успішно оберігав козацький status possidendi (право володіння (лат. — авт.) від урядових репресій. Він спритно лавіював між небажаними (невиконаними) бажаннями уряду з одного боку, і вимогами крайньої козацької партії з іншого, намагаючись дати вихід енергії козацької вольниці поза конфліктами з урядом».

Рис. 10.7. П. Конашевич-Сагайдачний

Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний поводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний».

Період гетьманування Сагайдачного був дуже складним. На гетьманство його обирали кілька разів. Він усяляко прагнув збільшити козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за таких обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку. Він погодився з умовами Вільшанської (1617р.) і Роставицької (1619р.) угод, які нав'язав козакам уряд. За першою угодою козацький реєстр обмежувався 1 тис., за другою — 3 тис. осіб. Хто не потрапив до реєстру, той втрачав козацькі права. А це викликало незадоволення рішуче настроєних козаків. **За час свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових загонів на регулярне військо. Серед козаків було встановлено порядок, ієрархію і дисципліну. З військової формації козацтво, завдяки старанням Сагайдачного, було перетворене у політичний чинник.**

народився в с. Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі. Після Брестського собору (1596 р.) зайняв антиуніатську позицію, про що свідчить його твір «Пояснення про унію». Згодом пішов на Запорозжя. Обирався обозним, кошовим отаманом. У 1616 р. став гетьманом. Був організатором морських походів у межі Кримського ханства і Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп, Варну, Трапезунд і Кафу. Д. Яворницький писав: «Дивна сміливість, швидкість усіх козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи.

Сагайдачний провів самостійну зовнішню політику. У 1618 р. він став учасником антитурецької ліги (об'єднання), яка виникла в Європі. Завдяки цьому зріс авторитет війська запорізького на міжнародній арені.

Сагайдачний командував 20-тисячною козацькою армією під час московської кампанії 1618 р. Козацьке військо взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і оточило Москву. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте місто не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він своїм походом хотів продемонструвати силу козацтва; можливо, в Росії вбачав потенційного союзника у боротьбі за козацькі (українські) права.

Зробивши своєю резиденцією Київ (1619 р.) та вступивши з усім військом до Київського (Богоявленського) братства (1620 р.) Сагайдачний бере під захист усе православне населення України і повертає Києву статус культурно-релігійного центру. Саме Сагайдачний, скориставшись перебуванням у 1620 р. єрусалимського патріарха Теофана, домігся від нього висвячення православного київського митрополита (Іова Борецького) і п'ятьох православних єпископів. Козацький загін Сагайдачного, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Теофана (оголошеного турецьким шпигуном), і коли той завершив свою місію, його з почестями перепроводили до молдавського кордону.

Відновлення ієрархії української православної церкви польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала у стані війни з Туреччиною.

У вересні 1620 р. під молдавським селом Цецорою турецько-татрські сили дощенту розгромили коронне військо Речі Посполитої, яким командував Станіслав Жолкевський. **«Краща шабля Польщі»**, — так писали про С. Жолкевського сучасники, потерпіла поразку не через військові прорахунки, а свій шляхетський гонор. Хоча до коронного війська входило близько 10 українських етнічних формувань, а військові операції спільно з реєстровими козаками не були диковинкою, гетьман не захотів ділити перемогу з «грицями» (козацькою голотою). Як пояснює причини поразки поляків літописець, **«Жолкевський без козаків вів війну і мовив так: «Не хочу я разом з грицями воювати, нехай ідуть до рілля або свиней пасти».**

Поразка під Цецорою відкривала турецько-татарським військам шлях до Речі Посполитої, а першими на цьому шляху лежали українські землі. Крім того, за висловом Н. Яковенко, своєю «милою отчиною» козаки вважали таки Річ Посполиту. Тому, коли у червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва (місцевість між Ржищевом і Білою Церквою) зібралася козацька рада, куди прибули київський митрополит Іов Борецький та ще кількасот духовних осіб. Козаки постановили підтримати уряд Польщі, взяти участь у війні проти турків, але згоду свою обумовили вимогами щодо збільшення реєстру, ліквідації обмежень в правах та привілеях, визнанням православної ієрархії та відмовою від призначення урядом старшого (гетьман) реєстрового ко-

зацтва. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене Сагайдачним (у 1620 р. він був скинутий козаками з гетьманства, але залишався реєстровим полковником). Командування козацьким військом рада доручила Якову Нероді, який мав прізвисько Бородавка.

Рис. 10.8. Битва під селом Цецорою (нині – територія Румунії)

Гетьман Бородавка повів 41-тисячне військо до Дністра, де мав з'єднатися під Хотинською фортецею з 35-тисячним військом, яке очолював великий гетьман литовський Ян Кароль Ходкевич.

На початку серпня козаки вступили до Молдавії. Розпочались бойові дії. З кожним днем бої ставали дедалі запеклішими. Наприкінці серпня до козацького табору поблизу Могилева-Подільського повернувся, закінчивши переговори у Варшаві, Сагайдачний. Дорогою він потрапив у засідку та був поранений отруєною стрілою, що стало причиною його хвороби, а наступного року – смерті. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, скинули його з гетьманства і обрали Сагайдачного (Бородавку судили і стратили).

Сагайдачний зумів з'єднатися з коронним військом під Хотином, привівши до нього 41 520 козаків в обхід турецьких військ. Під Хотин 2 вересня прибула турецько-татарська армія на чолі з султаном Османом II (250 тис. і 260 гармат). Турецькі війська вже на марші за підтримки татар атакували козацькі позиції. Вогонь артилерії, атака яничар

та кінноти мали розбити козацьку піхоту, а потім вже і коронне військо. Але козаки, підтримані Ходкевичем дали туркам відсіч. Наступного дня турки кинули в бій основні сили, але знову зазнали невдачі.

4 вересня розлючений Осман II заявив своїм підданим: **«Не їстиму і не питиму, доки не приведемо того сивого пса Сагайдачного!»** Кілька годин вся турецька артилерія тримала козацький табір під ураганим вогнем. Відбивши всі атаки, козаки разом з кількома польсько-литовськими загонами увірвалися до ворожого табору, понищили гармати і, захопивши турецький обоз, почали його грабувати. Це дало змогу туркам знову зібрати сили і вибити козаків з втрачених раніше територій.

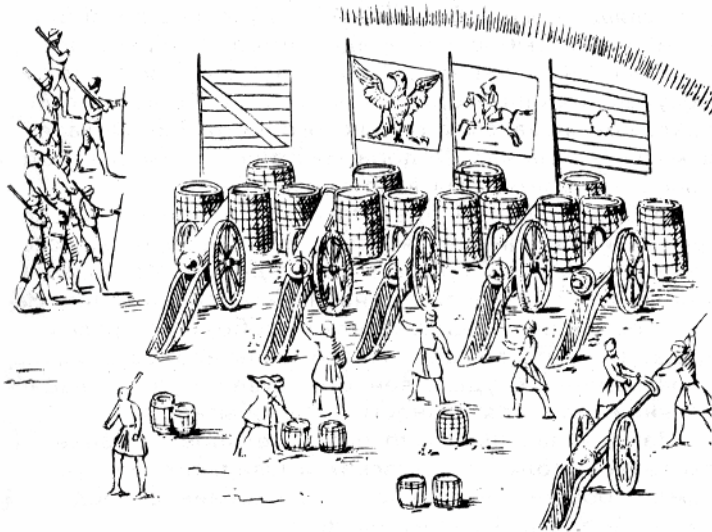

Рис. 10.9. Польська артилерія

12 вересня Ходкевич вирішив дати рішучий бій туркам. Основна роль у наступі відводилась козакам, які вночі мали підкрастися до табору турків і здійснити напад. Козаки вже майже дісталися турецьких шатер, як пішов дощ, від якого міг замкнути порох у рушницях. Ходкевич наказав відступити. 28 вересня турки почали вирішальний наступ. Особливо тяжкі бої точилися перед козацьким табором, його штурмувала добірна турецька кіннота – спаги. Козаки відбили 11 атак ворога і кинулися на допомогу коронному війську. Турків було розгромлено. Турецький султан Осман II змушений був піти на переговори з Річчю Посполитою і укласти 9 жовтня 1621 р. мир. Як писав Іван Франко, **«Туреччина, отримавши перший рішучий удар під Хотиним в 1621 р., почала сходити з зеніту своєї величі і сили».**

Перемога під Хотиним, де вирішальну роль відіграли козаки, мала загальноєвропейське значення – адже від турецького поневолення була врятована не лише Польща, а й вся Західна Європа.

Овіяний славою непереможного полководця, повертався Сагайдачний до Києва. Автор записок про хотинську війну Ян Собеський так писав про нього: *«Взагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останній, був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив... на нарадах був обережний і в усіях розмовах маломовний».*

Дорогою ціною розплатився гетьман за перемогу під Хотиним. Поранений отруєною стрілою, він додому їхав у супроводі королівського лікаря. У квітні 1622 р. гетьмана не стало. Поховали його у Боговлянській церкві Київського братського монастиря на Подолі.

4. Повстання 20-30-х рр. XVII ст.

ПОВСТАННЯ 1625 р.

Після Хотинської війни польський уряд не тільки не виконав обіцянок перед козаками, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр до 3 тис. чоловік. Решту козаків-учасників війни поляки прагнули перетворити на кріпаків. Після Хотинської битви більшість її учасників повернулася на Київщину і відмовилась виконувати феодалні повинності. Мешканці міст, сіл і містечок відмовлялись визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували свій суд на зразок запорозького.

Рис. 10.10. С. Конецпольський

Масове покозачення селян непокоїло королівський уряд, та особливо тривожили Варшаву звістки про тісні контакти населення з реєстровим військом. В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на Вальний Сейм (1625р.), король, зокрема, визнавав: *«Сваволя бере гору, і так завялась, що й самим нам тяжко, і з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступаючись на життя і майно невинних людей України вся слухається їх. Шляхтич у домі*

своім невільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків, вони захоплюють усі права, закони видають».

Щоб відродити панський примус, уряд вирішив силою приборкати козаків. У вересні 1625 р. з Бара на південну Київщину виступило 30-тисячне військо на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Сили були нерівними. Під натиском коронного війська козацькі загони з Фастова, Білої Церкви, Канева та інших міст змушені були відступити у напрямку до Черкас. Із Запорозької Січі їм на допомогу вийшов гетьман Марко Жмайло.

Повстанці влаштували на південь від Києва укріплений табір, у якому було майже 20 тис. осіб. Почалися бої між коронним військом і козаками. Головна битва відбулася біля Курукового озера (неподалік Кременчуга). І хоча наступ Конецпольського захлинувся в болотистій місцевості, між повстанцями почалися непорозуміння, а надто між реєстровою старшиною та козаками, що призвело до обрання гетьманом Михайла Дорошенка. Він належав до поміркованої течії козацтва, котре вважало необхідним не йти на відкритий конфлікт з польською владою, щоб зберегти свої «вольності»

Почалися переговори з поляками. *6 листопада (27 жовтня) 1625 р. Дорошенко і Конецпольський підписали так звану Куруківську угоду. Згідно з нею козацький реєстр зростав з 3 до 6 тис.; ті ж, що не ввійшли до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.* Тисяча реєстровців-козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносини з іноземними державами. Реєстровим козакам визначалася платня з королівської скарбниці. Вони обирали свого гетьмана, якого затверджувати повинен був король, жити реєстрові козаки могли тільки на державних землях («королівщинах»). *Збільшуючи число реєстрових козаків і підвищуючи їм платню (особливо офіцерам), польський уряд намагався створити групу козаків, відданих королю. Чезрець цю групу поляки сподівалися тримати в покорі всіх козаків.*

ПОВСТАННЯ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) (1630 р.)

Куруківська угода посилила суперечності між козаками — тими, хто потрапив до реєстру, і тими, хто лишився поза ним («випищиками»). До того ж ситуація в Україні ускладнювалася запровадженням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї та збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали собі окремого гетьмана Тараса Федоровича, більш відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він виступив з

десятитисячним військом із Запоріжжя до Черкас. У цьому місті була ставка гетьмана реєстровців Григорія Чорного, який на угоду польській владі на початку року виписав багатьох козаків з реєстру. Чорного захопили в полон і стратили.

Прибічники Чорного втекли до Корсуня під захист коронного війська, підрозділи якого в 1629 р. були розквартировані на Подніпров'ї і Лівобережжі. На початку квітня 1630 р. козаки Федоровича разом з повсталими корсунськими міщанами розбили польську залoгу Корсуня. Більшість реєстровців, що перебували в місті, приєдналися до Федоровича.

У травні 1630 р. під Переяславом розгорілася вирішальна битва між повстанцями і коронним військом, яка тривала кілька тижнів. Козаки відбили атаки 20-тисячного коронного війська і завдали йому значних втрат.

Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Росією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана Конецьпольського до переговорів. Але серед козаків єдності не було, суперечності між реєстровцями і запорозькими козаками не припинились. Федорович, противник угоди з поляками, разом з частиною своїх однодумців покинули козацький табір і пішли на Запоріжжя. **8 червня (29 травня) 1630 р. новообраний гетьман Антон Конашевич-Бут підписав з Конецьпольським Переяславську угоду.**

За нею залишалися в силі статті Куруківської угоди 1625 р. Водночас реєстр зростав від 6 до 8 тис. Козаки отримали право самі обирати собі гетьмана. Нерестрові козаки повинні були повернутися під владу панів.

Рис. 10.11. Король Владислав IV

ПОВСТАННЯ ІВАНА СУЛИМИ (1635 р.)

У 1632 році помер король Сигізмунд III. Новообраний король Владислав IV пішов на деякі поступки козакам. Православна церква відновила права: на богослужіння за своїм обрядом, на володіння церквами і монастирями, школами, а також право мати братства і свого митрополита. Це були так звані «пункти заспокоєння» православних. Поступки ко-

роля були обумовлені тим, що термін Деулінського перемир'я з Росією закінчився, почалася нова польсько-російська війна, в якій без допомоги козаків було важко. Уряд вимагав на допомогу собі 15 тис. козаків, не обмежуючись 8 тис. реєстровців. Поляновський мир (1634), який знову визнав за Річчю Посполитою Чернігівську, Новгород-Сіверську та Смоленську землі, був результатом участі в поході козаків. Однак після закінчення походів реєстровців було скорочено. Крім того, в лютому 1635 р. Сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на території Наддніпрянщини було введено коронні війська. Щоб перемкнути втікачам шлях на Січ, а також перекрити шлях постачання провіанту і боеприпасів, було вирішено збудувати в пониззях Дніпра біля першого порогу потужну фортецю.

Фортецю Кодак спорудили надто швидко: роботи тривали чотири місяці, і вже у липні 1635 р. вона була готова. Тут розмістився гарнізон з 200 найманців на чолі з французьким полковником Жаном Маріоном.

Будівництво Кодака надзвичайно образило козаків. Вони обрали гетьманом Івана Сулиму, який розробив план руйнування Кодака. На початку серпня 1635 р. козацьке військо виступило з Січі. Діючи швидко і несподівано, запорожці в ніч з 11 на 12 (21 – 22) серпня штурмом взяло Кодак. Гарнізон був перебитий, фортецю зруйнували.

Взяття Кодака покляло початок новому козацькому повстанню, яке тривало недовго. Внаслідок зради реєстровців Сулиму та його прихильників схопили та видали владі. У листопаді 1635 р. справу Сулими було розглянуто на надзвичайному сеймі в Варшаві, де його засудили до страти.

ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І. Сулими не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень.

У червні 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його ватажком був сподвижник Івана Сулими реєстровий полковник Павло Бут (Павлюк).

У кінці травня 1637 р. Павлюк із загонами запорожців напав на Черкаси і захопив артилерію реєстрових козаків. Затим він повернувся в Запорожжя і виступив зі зверненням. Павлюк закликав козаків захищати *«веру християнскую и золотые вольности, которые мы кровью заслужили»*. Повстання підтримали селяни і міщани, масово записуючись в козаки і організовуючи повстанські загоны. На придушення повстання був направлений польний коронний гетьман (ніжинський староста) Микола Потоцький. До коронного війська Потоцького приєдналась частина реєстрового козацтва.

У листопаді 1637 р. Потоцький писав у Варшаву: *«На Задніпров'є всі до останнього покочались. Княжіє міста – Ромни і всі інші – даять величезні натовпи свавільників. Імій Ніжин приєднався до них».*

У битві під Кумейками (біля Черкас) 16 (6) грудня 1637 р. козаки зазнали поразки. Павлюк з невеликим загonom пробився через вороже оточення і рушив до Чигириня. 20 (10) грудня біля села Моровиця він був оточений. Потоцький запропонував козакам видати Павлюка, обіцяючи повернути їм вольності, не чинити розправи за участь у повстанні. Посередником з польського боку на переговорах був київський воєвода Адам Кисіль, один з останніх представників православного панства, про якого козаки говорили, що *«його руські кістки обросли польським м'ясом».* Саме Кисіль зумів умовити козаків видати Павлюка з товаришами, поручившись, що король подарує їм прощення. Козаки здалися, видавши Павлюка. Над реєстровими козаками поляки призначили старшим Ілляша Караїмовича, який залишився вірним поляком. Всі селяни, що приєдналися до повстання, повинні були повернутися до своїх панів.

Закутих в кайдани – гетьмана Павлюка, колишнього реєстрового гетьмана Томиленка, обозного Гремича, осавулів Победіша, Лелягу, Шкурая і Путилу привезли до Ніжина. По дорозі Потоцький, порушивши обіцянку, спійманих козаків саджав на коли і вішав на шибениці. У Ніжині декілька днів допитували і катували козаків, а потім відправили до Варшави. Там вони були страчені.

У березні 1638 р. у Варшаві розпочав роботу Сейм, який ухвалив постанову під назвою *«Ординація Війська запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої».* У документі, зокрема, йшлося про потребу застосування проти повстанців військової сили. *«На вічні часи» козаків позбавляли права обирати старшого, заборонялося козацьке судочинство. Реєстр обмежувався 6 тис. козаків. Посада гетьмана скасовувалася, керівником козаків призначався комісар з числа шляхтичів. Теж саме стосувалося і осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. Селянам і міщанам заборонялося вступати до козаків і одружувати з ними своїх дочок. Козаки мали право жити лише в прикордонних містах. Два полки реєстровців мали постійно перебувати на Січі, заступаючи один одного. «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького у слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої.*

Відповідно на Ординацію було нове повстання. На чолі повстання стояли: Яків Острянин (Яцько Остряниця), обраний запорозьким гетьманом; Карпо Скидан і Дмитро Гуня. Весною 1638 р. вони вийшли з Січі і рушили на Київщину і Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися озброєні численні загони селян і міщан. Повстанці зайняли Кременчуг, Хорол, Омельник, Голтву, Чигирин. У травні розбили

польське військо, яким командував Станіслав Потоцький (брат М. Потоцького), реєстрових козаків Ілляша Караїмовича і німецьких найманців. Пани не залишалися пасивними. З великим військом вийшов на Остриянина князь Єремія Вишневецький. У червні після важких боїв з коронним військом під Жовніном Остриянин з частиною козаків перейшов російський кордон і закріпився на Чугуївському городищі. Козаки, які залишилися в таборі біля Жовніна, обрали гетьманом Дмитра Гуню. Козаки вперто оборонялись. Дізнавшись про поразку Скидана, який ішов на допомогу, в ніч на 11 червня Гуня вивів козаків до Дніпра, де вони збудували міцні польові укріплення. Близько двох місяців козаки запекло билися з ворогом. Взяті табір пани не змогли. За це вони мстилися старим і дітям, жінкам і сестрам козаків. Гуня писав Потоцькому, закликав його вести війну з військом запорізьким і *«залишити в спокої бідних невинних і пригнічених людей, чий голос і безвинно пролита кров волають до Бога про помсту»*.

Але те, що було не під силу шляхетському війську, зробив голод. У серпні козаки змушені були скласти зброю (Гуня з частиною козаків врятувався на Дні, Скидан поранений потрапив у полон і, очевидно, був страчений).

4 грудня 1638 р. козаки визнали Ординацію і присягнули королю.

Здавалося, козацькій сваволі було покладено край. *Через відсутність значних виступів козаків протягом 1638 – 1648 рр. поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою».* Але спокій був примарним. *Козацтво як стан польський уряд не спромігся ліквідувати, а, отже, марними були сподівання, що козаки, здобувши величезний воєнний досвід, добровільно зречуться від прагнення виборювати волю. Повстання 20 – 30-х років XVII ст. попри їхню стихійність і незавершеність, засвідчили, що козацтво було провідною верствою українського суспільства, користувалося підтримкою населення, а його дії в боротьбі за свої права з кожним роком ставали більш організованими й цілеспрямованими.*

5. Козацтво як явище євразійської історії

Козацтво як своєрідне, неординарне суспільно-політичне явище впродовж тривалого часу було важливим спонукальним чинником суспільно-економічного розвитку та військово-політичних відносин не лише південно-українських порубіжних територій, а й цілої низки євро-азійських держав, історичний розвиток яких тією чи іншою мірою стикався з цим регіоном. Роль козацтва не обмежувалася тільки вузько національними інтересами. Це було *інтернаціональне явище, тому проблеми, які йому доводилося розв'язувати, були тісно пов'язані з загальноісторичними процесами сус-*

пільно-політичного життя багатьох сусідніх державних утворень. Загальноісторичні реалії того часу породили такі типологічно спільні з козацтвом явища, як «гренцери» (граничари) у Хорватії, ускоки у Сербії, гайдуки на Балканах і донське козацтво у Росії.

Рис. 10.12. Донський козак.
За Рігельманом

Сформувавшись на стику землеробської та кочової цивілізацій, на терені Великого Кордону, який, за висловом Н. Яковенко, «*становив собою специфічну етноконтактну зону, освоєвану відчайдушними авантюристами з обох сторін*», козацтво зростало на ґрунті взаємодії між християнським і мусульманським світом.

Цікаво, що проти православних козаків мусульманський світ від протилежної степової «України» виставив також своїх козаків. Дніпровські козаки були майже точною копією османських уджів – прикордонних збройних загонів акинджі. З другої половини XV ст. азовські (татарські) козаки згадуються в документах як злі розбійники; російський цар Іван III вимагав від султана, аби той заборонив азовським і білгородським козакам нападати на руські землі.

Другим десятиліттям XVI ст. можна датувати початок формування російського служивого козацтва. З середини XVI ст. російські (донські) козаки склали відповідну групу населення і рід військ. У 1570 р. вперше згадується про Донське козацьке військо, у 1577 р. – про Терське і Гребенське; у 1591р. – Яїцьке (Уральське). На даному етапі великої різниці між запорозькими і донськими козаками не було. Його соціальна організація нагадувала і ординську, і запорозьку з тією лише відмінністю, що кожен загін іменувався російським терміном «станція», а загальні козацькі збори називалися «круг». Така абсолютно незначна різниця була природною, бо служиві козаки виконували одні і ті ж функції незалежно від етнічної приналежності, причому здійснювали їх в однакових умовах неосвоєного ще Дикого Поля. За відсутності регулярної сторожової служби в державах, що межували зі Степом, і при тісному сусідстві орд і Кримського ханства їх діяльність була надзвичайно важливою.

М. Карамзін так пише про донських козаків: «*Найбільшим страхом для варварів і захистом для Росії між Азовським і Каспійським мо-*

рами стала войовнича республіка, що складалася з людей, які говорили нашою (російською) мовою, сповідували нашу (православну) віру, а з обличчя представляли суміш європейської з азійською рисами людей, невтомних у боях, природних вершників, впертих, свавільних, хижих, але які стерли свої провини завзятими і хоробрими вчинками. Протягом XVI ст. вони жахали мандрівників у харківських і воронезьких пустках, поблизу Дону, грабували московських купців по дорозі до Азова і Кафи, хапали людей, що їх посилали наші воєводи в степи розвідувати про татар чи ногаїв і нападали на країну. Їхнє походження не вельми шляхетне: вони вважалися російськими втікачами, шукали дикої волі й здобичі в спустошених улуках Батиєвої орди... Називали вони себе козаками... Вони зневажали залежність від магометанського царства і признають владу Росії... Вони заволоділи рікою (Доном) до самого гирла, вимагали данини з Азова, воювали з ногаями і Астарханню, Тавридою і Турками, зобов'язуючись вдаліні служити пильно сторожею для Росії».

Рис. 10.13. Старшина
війська Донського

До кінця XVII ст. донські козаки користувалися автономією. Вони вибирали собі отамана, суддів, двох осавулів, дяка. Похідний отаман під час військових операцій володів необмеженими повноваженнями. Царі намагалися тримати донських козаків у послуші, дозволяли «біглим і вільним холопам» не платити податків, посилали різні дари: хліб, вино, гроші, порох і свинець. Незалежність Дону була зафіксована у двох документах: «З Дону видачі немає», «Ми не кланяємося нікому, окрім государя».

І все ж козаки не завжди були схильні рахуватися з думкою московського уряду. Іноді вони допомагали державі: брали участь в облозі Казані; в 1579—1585 рр. отаман Єрмак Тимофійович підкорив зі своїм загоном Сибір; захищали південний кордон від набігів кримських татар. Часом діяли на шкоду, приєднуючись до військ самозванців Лжедмитрія I, Лжедмитрія II та інших «царів» і отаманів, які йшли на Русь аби пограбувати.

«**За зіпнуами**», тобто за військовою здобиччю, крім Сибіру, козаки ходили й на південь. Об'єднавшись із запорожцями, донські козаки спускалися на човнах по річках до Чорного моря і нападали на турецькі кораблі і на міста Малої Азії. Особливо успішними були спільні походи в 1622 р. на Трапезунд і в 1624 р. на Стамбул. Часто вони набігали і на Азов (Азак – фортецю в гирлі Дону). Турки називали цю фортецю, на мурах якої стояли близько 200 гармат, Садд-уль-іслам – «оплотом ісламу».

Історична довідка

АЗОВ, заснований хазарами недалеко від давньогрецької колонії Тана, належав з XIII ст. і до захоплення його турками в 1475 р. генуезцям, які дали назву Тана. (Азак – “гирло” по-турецьки, бо місто розташоване в гирлі Дону на його лівому березі).

У квітні 1637 р. спільна армія, що складалася з 1 тис. запорожців і 3-4 тис. донських козаків, почали осаду Азова. 18 липня 1637 р. фортецю захопили. Козаки взяли багату здобич, яку поділили між усіма учасниками, включаючи тисячу чоловік, які загинули в боях. Частка здобичі була передана сім'ям тих, хто загинув.

На кінець 1637 р. після поразки повстання Павлюка в Азов прийшли сотні запорозьких козаків.

У березні 1638 р. кілька запорожців, прибувши до Путивля, серед іншого розповідали, що на Дон рушає приблизно 2 тисячі запорожців.

Рис. 10.14. Турецький ага.
Гравюра Й. Вілле

Ау квітні 1638 р. отаман донських козаків Михайло Татаринов повідомив у московський посольський приказ, що «**на Дону знаходиться 10 тис. запорожців (можливо, цифри перебільшені), і вони ще приходять**».

Під час турецько-татарського походу на Азов у 1641 р. сухопутними військами Порти керував Делі Гусейн-паша. Флотом командував капудан Сиявуш-паша, його помічником був Піяла-паша. Силістрійськими і очаківськими військами командував тамтешній намісник Мехмед-паша. Татарськими і ногайськими загонами керував Бахадир Гірей. Чисельність армії досягала, за свідченнями козаків, 200 тис. (Історик XIX ст. Сенківський, основуючись на

працях турецького історіографа Наїма-ефенді важав, що турок і татар під Азовом було близько 50 тис.). Інженерними роботами займалися досвідчені європейські техніки: італійці, французи і німці (вони зробили 17 підкопів під стінами фортеці).

До складу Азовського гарнізону входили близько 10 тис. чоловік. З них донські козаки склали: 5367 чоловіків і 800 жінок, які активно допомагали козакам. Решта були запорожці і *«московські торгові люди»*.

24 червня 1641 р. почалася облога Азова. Козаки відбили 24 штурми і після 14-ти тижнів облоги, втративши 70 тис. своїх людей (за даними козаків), турки відійшли.

Згідно з донесенням отамана Наума Васильєва царю, козаки втратили 3 тисячі вбитими. Розуміючи, що султан не змириться з поразкою, козаки запропонували царю Михайлу Романову прийняти Азов *«на вічну славу і вотчину»* і надіслати війська для оборони фортеці. (Для довготривалих боїв у козаків сил не було).

3 січня 1642 р. цар скликав засідання земського собору для обговорення ситуації, що склалася. Але, аби уникнути з Османською імперією війни, до якої Росія не була готова, вирішили відмовитися від фортеці. Забравши всю артилерію, церковне начиння, дзвони, фортечні залізні ворота і навіть, за братською обітницею, кістки своїх товаришів, зрівнявши всі азовські укріплення з землею, козаки залишили Азов.

Турки спробували відновити фортецю, і вже в жовтні 1644р. донські козаки разом із запорожцями на 30 чайках знову ударили по Азову.

Впродовж XVI–XVII ст. співпраця між донськими і запорозькими козаками була досить тісною. На Запорозькій Січі із 38 куренів облаштувався і Донський, до якого записувалися козаки з Дону або Сіверського Дінця. А серед донських козаків були вихідці з України.

С. Соловійов в «Історії Росії» наводить уривок з донесення ногайського хана Юсуфа: *«Наші люди ходили до Москви з торгом і, як ішли назад, ваші козаки й севруки, які на Дону стоять, їх побили...»* Далі історик пише: *«На Дін ішли і севруки (севрюки), жителі «Сіверної» України, які здавна славилися своєю відвагою»*. У 1581 р., коли польський король Стефан Баторій обложив Псков, місто захищали донські козаки на чолі з отаманом Мишком (Миськом), родом з Черкас.

У 1632 р. між донськими козаками та запорожцями було укладено угоду про взаємодопомогу. Документи «Донських справ» свідчать: *«Якщо на Дін або на Запорозжя очікується прихід багатьох людей, то запорозьким козакам помогати нам, а нам, донським, помагати черкесам (запорозжцям)»*.

Самоорганізація вільного козацтва на кордонах Росії, усвідомлення ним їхніх інтересів як військово-служивого стану, що прагнув втиснутися в традиційну схему станових стосунків, неминуче призводила

до зіткнення зі служивим дворянством, яке бачило в козаках конкурентів. Це суперництво було ліквідоване на початку XVII ст.

Прагнути взяти козаків під контроль держави, російський уряд поділив їх на верстаних (аналог реєстрових в Україні) і неверстаних. Перші отримували маєтки за індивідуальним складом і платню, другі – ділянки за колективним нормами (на станицю). Згодом верстані (через одне-два покоління) злилися з провінційним дворянством, а неверстані в 40–50-х роках XVII ст. склали важливий елемент державної армії – козацтво, і впродовж сторіч вірою і правдою служили Росії. Вони чітко входили в стану структури суспільства.

У Хорватії з метою протистояти турецькій агресії австрійський імператор Фердинанд у 1522 р. встановив так званий військовий кордон, Militar – grenze, або Voјna – Крајине (Військова Країна – по-сербохорватськи). Це була широка буферна зона, щось на зразок санітарного кордону, що простягався вздовж кордону, окупованих турками земель, від Адріатичного узбережжя до Дунаю. Тут створювалася мережа укріплених міст і сіл, постів, оглядових башт і фортець. Адміністративним центром цієї провінції стало спеціально створене гарнізонне місто Карлштадт (нині Карловац). **Військовий кордон управлявся з Австрії, офіцери також були австрійцями, а опирались вони на армію солдат – поселенців, так званих grenцерів (grenzer) – прикордонників (граничар), більшість з яких були православними. Багато з них втекли з окупованої турками Сербії. В обмін на довічну військову службу границери були особисто вільними і мали земельні наділи; у них було право вибирати власних начальників, а також право сповідувати свою віру.**

У 1702–1703 рр. на Потисько-Поморійському кордоні («границі») із сербів австрійці створили національно-військове поселення, яке мало забезпечувати захист державних кордонів Австрії від можливих нападів османів. Серби – захисники кордонів («граничари») підпорядковувалися не місцевій угорській адміністрації, а верховній військовій раді у Відні.

У Сербії, землі якої у XVI–XVII ст. належали як Венеції і Австрії, так і Османській імперії, поселялися втікачі із захоплених турками територій. Їх називали ускоками. У Венеції та Австрії влада надавала втікачам всляку підтримку, організовуючи їх у загони та використовуючи у війнах з турками. Але ускоки не відзначалися дисципліною і продовжували свої набіги на турецькі території навіть тоді, коли їх заступники укладали мир з султанами, створюючи таким чином небезпечні ситуації.

Діючи невеликими загонами («четами») по 20–30 чоловік під проводом ватажка («харамбаші») ускоки завдавали османам чималої шкоди, чим привертали до себе увагу і симпатії простих людей. Не зважаючи на те, що ускоки в основному чинили розбої, вони досить часто виступали в ролі народних захисників, задовольняючи, крім іншого,

потребу християнського люду в помсті загарбникам.

Коли турки загарбали Герцеговину, де зосереджувалося чи не найбільше ускоцьких загонів, ускоки відступили в Далмацію й продовжували боротьбу. Спочатку їхнім неофіційним центром стало місто

Рис. 10.11. Козаки: ресстровий, городовий і калмик

Кліс, а від 1537 р. — Сень. Згодом ускоків прийняли на австрійську військову службу, де їх використовували не тільки проти османів, а і проти іншого суперника Австрії в регіоні — Венеції.

Гайдук (від угорського *hajduk* — «піхотинець»). Гайдуками ставали переважно селяни, які втікали від податкового гноблення, деякі представники християнської церкви, а також декласовані елементи. У гірській місцевості та лісових масивах вони створювали свої загони, які налічували здебільшого декілька десятків чоловік. Нечисленність цих загонів сприяла їх маневреності й давала змогу легко уникати переслідувань. Лише в окремих випадках чисельність гайдуків сягала сотень вояків. Командиром був «воевода», помічником байрактар («хорунжий»). Прапор мав бути в кожному загоні.

Жертвами нападів гайдуків ставали не тільки представники османської влади, а й збирачі податків, купці, феодали, незалежно від їхньої національності та віросповідання. Природним спільником гайдуків виступав гірсько-лісовий ландшафт. Як правило, взимку боротьба гайдуків затихала і відновлювалась з першими ознаками весни. В цілому слов'янська людність Балкан симпатизувала гайдукам і надавала їм підтримку, хоча турки карали за це якнайжорстокіше.

Гайдуцький рух охопив весь Балканський півострів. Найзапеклішого характеру він набув у Південно-Західній і Північно-Західній Болгарії, гірських районах Сербії, Македонії. Гайдуки не являли собою реальної небезпеки для турецької військової сили, але вони стали передвісниками звільнення Балкан від ординського іга.

Військові об'єднання grenцерів, ускоків, гайдуків, донських і запорозьких козаків виникли на порубіжних землях на передньому краї

боротьби з Османською імперією і її васалами. Всі вони мали багато загальних рис, але й були істотні відмінності.

Тільки Запорізька Січ вела самостійну зовнішню політику, саме на українське козацтво покладалась особливі надії відбивати турецько-татарську загрозу, і саме вони, очоливши національно-визвольний рух, будували соборну державу.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Западной Руси. — СПб, 1851. — Т. 4.
2. Архив Юго-Западной России. — К., 1863. — 1867.
3. Андрущенко І. Галичина: між Польщею й Австро-Угорщиною / Київська старовина. — №1. — 2001. — С. 73 — 81.
4. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.
5. Антонович В. Коротка історія козаччини. — К., 1991.
6. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
7. Антонович В. Розвідки про церковні відносини в Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1890.
8. Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г). — Черновцы, 1957.
9. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII в. — Саратов, 1961.
10. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
11. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Пам'ятки України. — №5. — 1991.
12. Александров Д.Н. Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XIII — XIV вв. и образование Литовского государства. — М., 1994.
13. Андреев А.Р. История Крыма. — М., 1997.
14. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. — К., 1992.
15. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.
16. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. — К., 1993.
17. Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997.
18. Бойко О.Д. Історія України. — К., 2001.
19. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. — К., 1990.
20. Бойко І. Селянство України в II половині XVII ст. — К., 1963.
21. Боєчко В. Козацтво та розвій державотворчих процесів та національної ідеї // Історія України. — 1999. — № 25 — 28.
22. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). — К., 1988.

23. *Борецький Йов та інші*. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінця XVI ст. Тексти і дослідження. – К., 1998.
24. *Бушков А., Буровский А.* Россия, короткой не было. – М., 2000.
25. *Брехуненко В.А.* Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя. – 1998.
26. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. – Львів, 1996.
27. *Барвінський Є.* Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р.р. 1599 і 1594. // Зап. Наук. Товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. 10.
28. *Вайнштейн О.Л.* Россия и тридцатилетняя война 1618 – 1648 гг. – М., 1947.
29. *Василькова Ю.В.* Страницы отечественного образования. С древнейших времен до XVIII века. – М., 1996.
30. *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916.
31. Велика історія України. – К., 1993.
32. *Винокуров О., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
33. *Возгрин В.* Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
34. *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. Т. 12. – К., 1998.
35. *Вернадский Г.* Монголы и Русь. – М., 2000.
36. *Вовк Г.* До питання про так зване золотоординське іго в Україні: суспільне життя. // Сучасність. – №5. – 1997.
37. Володарі гетманської булави. Історичні портрети. – К., 1997.
38. *Грушевський М.* Хронологічні події. Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Т. 41. – 1901.
39. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1993 – 1996. – Т. 3 – 8.
40. Галицько-Волинський Літопис. – Львів, 1994.
41. *Гуржій О., Корнієнко В.* Міф, у який хочеться вірити. З історії бойової еліти українського козацтва. // Історія України. – 2002. – № 42.
42. *Голубев С.* Киевский митрополит П. Могила и его сподвижники. – К., 1883.
43. *Голобуцький В.* Запорізьке козацтво. – К., 1994.
44. *Голобуцький В.* Економічна історія української РСР. – К., 1970.
45. *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Галич, 1995.
46. *Греков Б.Д., Якубовский Д.Ю.* Золотая Орда и ее падение. – М., 1998.
47. *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1990.
48. *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і її захоплення Польщею (з кінця XV – по 1569 р.). – К., 1999.

49. *Гумилев Л.Н.* От Руси к России. — М., 1993.
50. *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1990.
51. *Гуслистий К.* Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1964.
52. *Гуслистий К.Г.* Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939.
53. Давня історія України. Кн. 1–2. — К., 1994–1995.
54. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVII ст.) // ЗНТШ, 1991.
55. *Дворник Ф.* Славяне в европейской истории и цивилизации. — М., 2001.
56. *Дмитриев М.В.* Реформационное движение в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. — М., 1990.
57. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 1-2.
58. *Дюличев В.П.* Рассказы по истории Крыма. — Симферополь, 1997.
59. *Добролюбский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — М., 1986.
60. *Думин С. В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское). История Отечества: люди, идеи, решения. — М., 1991.
61. *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985.
62. *Ефименко А. И.* История украинского народа. — К., 1994.
63. *Зінченко Ю.* Кримські татари. Історичний нарис. — К., 1998.
64. *Заичкин И.А.* Почкаев И.Н. Русская история. Популярный очерк IX – середины XVIII вв. — М., 1992.
65. Запорозжці. — К., 1993.
66. *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского потопа. Документы, исследования. — М., 1994.
67. *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV – XVI ст. — М., 1982.
68. Історія України в особах. — К., 1993.
69. *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII–середини XVI ст. — К., 1996.
70. Історія релігії в Україні. У 10 томах / За ред. Б. Лобовика. — К., 1996 – 1998.
71. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). — К., 2001.
72. Істория и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993.
73. *Іналджик Г.* Османська імперія: класична доба 1300-1600 рр. — К., 1998.
74. *Іналджик Г.* Боротьба за за Східно-Європейську Імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення російської імперії / / Кримські татари в минулому і сучасності. — К., 1997.

75. Історія держави і права України. – К., 2001.
76. *Ісаєвич Я.Д.* Братства і їх роль в розвитку української культури XVI – XVII ст. – К., 1966.
77. *Ісаєвич Я.Д.* Юрій Дрогобич. – К., 1972.
78. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
79. Історія України: Нове бачення / Ред. В.А. Смолій. – К., 1995.
80. *Иловайский Д.* Собиратели Руси. – М., 1996.
81. История Литовской ССР. – Вильнюс, 1978.
82. История Белоруссии. – Минск, 1995.
83. История Польши: В 2-х томах. – М., 1954-1956.
84. История России. С древнейших времен и до конца XVII века. – М., 2001.
85. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1990.
86. *Кучкин В.А.* Русь под игом: как это было. – М., 1991.
87. *Каргалов В.В.* Полководцы X – XVI вв. – М., 1989.
88. *Кормич М.Л., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. – К., 2001.
89. *Кашуба М.* З історії боротьби проти унії. – К., 1966.
90. *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Т. 1. – Одесса, 1912.
91. Крым: прошлое и настоящее. – М., 1988.
92. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 1979.
93. *Котляр М.Ф.* Данило Романович Галицький (до 800-ліття з часу народження). // Київська старовина. – 2001. – №2. – С. 103 – 107.
94. *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* История в жизнеописаниях. – К., 1990.
95. *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. – К., 1996.
96. *Козубовський Г.А.* Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики. Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993.
97. *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воеводств у світлі джерел. – К., 1992.
98. *Кримський А.* Сторінки історії Крима та кримських татар (Студії з Криму). – К., 1930.
99. *Кримський А.* Історія Туреччини. – К., Л
100. *Куркчи А.* Крымские татары. // Отечество. – М., 1990. – №1.
101. *Крисаченко В.* Історія Криму. Кримське ханство. – К., 2000.
102. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1990.
103. *Костомаров М.* Козаки. – М., 1995.

104. *Кримський А.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і розвивалася і як досягла своєї слави і могутності. — К., 1996.
105. *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1992.
106. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1993.
107. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. — Львів, 1936.
108. *Крижанівський О.П., Плохий С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні кінця XVI — середини XIX ст. — К., 1994.
109. *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV—первой трети XVIII в. — М., 1995.
110. *Карпини Плано де.* История монголов. — М., 1965.
111. *Лаврів П.* Історія Південно-Східної України. — Львів, 1992.
112. *Лихачев Д.С.* Русские летописи. — М., 1947.
113. *Литвин М.* О нравах татар, литовцев, москвитян. — М., 1994.
114. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — К., 1994. — Т. 1.
115. *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910.
116. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
117. *Леп'явко С.* Козацтво у міжнародних відносинах (1561 — 1591). — Чернігів, 1999.
118. *Леп'явко С.* Северин Наливайко // Історія України. — 2000. — №21 — 22.
119. *Леп'явко С.* Повстання К. Клсинського // УІЖ. — 1994. — № 4-5.
120. *Литвинов В.Д.* Проблема гударства в трудах Ст. Ореховского // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья. — К., 1988.
121. *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1995.
122. *Маметов А.* Крымские татары: Историко-лингвистический очерк. — Симферополь, 1993.
123. *Мицик Ю.* Як козаки воювали. — Дніпропетровськ, 1990.
124. Многовариантная история России. — М., 2001.
125. *Мьльников А.С.* Искушение чудом: русский принц и самозванцы. — Л., 1991.
126. *Махун С.* Прогулки с Клио. — К., 2001.
127. *Мишко Д.* Северин Наливайко. — К., 1962.
128. Національні процеси в Україні. Документи і матеріали. — К., 1997.
129. *Наливайко Д.* Козацько-християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. — К., 1992.
130. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997.

131. *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.-Л., 1940.
132. *Нічик В., Литвинов В., Стратій Є.* Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990.
133. *Овєєнко І.* Українська церква. – К., 1993.
134. *Овсій І.О.* Зовнішня політика України. – К., 1999.
135. *Плічковський Н.* Нарис історії Української православної церкви. – Сідней-Аделаїда, 1988.
136. *Плохий С.Н.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989.
137. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 1.
138. *Пашуто В.* Образование Литовского государства. – М., 1959.
139. *Похлебкин В.В.* Татары и Русь. – М., 2001.
140. *Платонов С.Ф.* Полный курс по русской истории. – СПб., 2001.
141. *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
142. *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. – М.-Л., 1952.
143. *Рибалка І.* Історія України. Ч. 1–2. – Харків, 1995.
144. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
145. *Русина О.* Україна під татарами і Литвою – К., 1999.
146. *Русина О., Гробець В., Чухліб Т.* Незнайоме Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах. – К., 2002.
147. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію, її народ і козаків взагалі. – К., 1994.
148. *Савельєв Е. П.* Древняя история казачества. – М., 2000.
149. *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. – К., 1998.
150. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1988.
151. *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI вв. – К., 1999.
152. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 1999.
153. *Смолій В., Ричка В.* Українські землі у складі Литовської держави та Речі Посполитої // Історія України. – 1997. – №2.
154. *Сокульський Л.* Морські походи запорозжців. – Дніпропетровськ, 1995.
155. *Сидоренко О.В.* Українські землі у міжнародній торгівлі (XI – середина XVII ст.). – К., 1992.
156. *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII века. «Смута». – М, 1988.
157. *Соловьєв С.М.* Сочинения. Т. 3-6. – М., 1988.
158. *Смирнов В.Д.* История Крымского ханства под главенством Османской порты до начала XVIII в. – СПб., 1887.

159. *Татищев В.Н.* Избранное. – М., 1979.
160. *Тимошенко Л.* Єзуїти і Берестейська унія. // Київська Старовина. – 2001. – №4.
161. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ (до кінця XVI ст.). – К., 1996.
162. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л., 1941.
163. Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). Збірник документів. – К., 1990.
164. *Тунманн.* Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
165. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994.
166. *Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и Киева: Указатель. – К., 1990.
167. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.
168. Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002.
169. Унія в документах. – Минск, 1997.
170. *Уривалкін О.М., Конончук І.М.* Історія України від стародавніх часів до сьогодення. – К., 2001.
171. *Уривалкін О.М.* Чернігово-Сіверські землі під владою Великого князівства Литовського та Москви // Література та культура Полісся. Вип. 17. – Ніжин, 2002.
172. *Уривалкін О.М.* Сторінки історії Ніжинщини (з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Ніжин, 1998.
173. *Уривалкін О.М., Кресан А.О.* Чернігово-Сіверська земля XVI – початку XVII ст.: проблеми порубіжжя // Література та культура Полісся. Вип.20. – Ніжин, 2003.
174. *Уривалкін О.М.* Нарис історії України (середина XIII – середина XVII ст.). – Ніжин, 2003.
175. Феномен Петра Могили: біографія, діяльність, позиція. – К., 1996.
176. *Флоря Б.Н.* Литва і Русь перед битвою на Куликовом полі // Куликовская битва. – М., 1980.
177. *Флоря Б.Н.* Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII века. – М., 1996, 1999. – Ч. 1–2.
178. *Федоров-Давыдов Г.Л.* Искусство кочевников Золотой Орды. – М., 1976.
179. *Фадеева Т.М.* Тайны горного Крыма. – Симферополь, 2001.
180. *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым. От союза к противостоянию. – М., 2001.
181. Хрестоматія з історії України. – К., 1996.
182. Хроника Быховца. – Минск, 1994.

183. *Хара-Даван Э.* Русь монгольская. – М., 2002.
184. *Хаян В.О.* Кримські татари в науковій спадщині академіка Кримського // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. III. – Чернівці, 1995.
185. Хроника Галла Анонима // Шевелева Н.И. Польские латиноязычники средневековые источники. Текст, перевод, комментарий. – М., 1990.
186. *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1981.
187. *Чукаева В.* Русские княжества и Золотая Орда. – Днепропетровск, 1998.
188. *Чувардинский А.Г., Палий А.Н.* Гетман Сагайдачный. – К., 2002.
189. *Челеби Эвлия.* Книга путешествий. – Симферополь, 1996.
190. *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
191. *Шабульдо Ф.* Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності // Старожитності. – 1994. – №2.
192. *Швидько Г.К.* Історія України (XVI – XVIII століття). – К., 1997.
193. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. – К., 2000.
194. *Щербак В.* Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва. // УІЖ, 1995. – №5.
195. *Шмидт С.О.* У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. – М., 1996.
196. Шоденик Еріха Лясоти зі Стеблева // Жовтень. – 1984. – №10.
197. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – К., 1991.
198. *Яковенко Н.* Українська шляхта (з кінця XIV до середини XVII ст.) – К., 1997.
199. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002.
200. *Яковенко Н.* Нариси історії України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
201. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. – 1993. – №3.
202. *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. – М., 1973.